

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

2019/2

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemttörténeti közleményei

VI. évfolyam, 2019/2. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer
VI. évfolyam, 2019/2. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta,
Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Lénárd László,
Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

Polyák Petra

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Gönczi Andrea, Lengvári István

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Gergely Zsuzsanna, Gönczi Andrea, Lengvári
István, Méreg Martin, Molnár Dávid, Pálmai Dóra

LEKTOR:

Vonyó József

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Gönczi Andrea

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya
7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.
+36-72/501-600/22651
paaa.szerk@gmail.com
<http://per-aspera.pte.hu>

A borítón dr. Strommer György ex librise látható.

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2019.06.02

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Vajda Tamás
1919 – a magyar egyetem elűzése Kolozsvárról..... 7
- Turbucz Péter
Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918)..... 30

MŰHELY

- Kissné Bodor Tímea – Szalma Baksi Tímea
„A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni?” Levéltár-pedagógiai program kidolgozása és tapasztalatai a Csongrád Megyei Levéltárban 53
- Hecker Henrietta
Diákok a levéltárban. Kísérlet a nem formális oktatás keretében végezhető személyiségfejlesztésre és a helyi identitás erősítésére a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában..... 61
- Kőfalviné Ónodi Márta
A kiskunfélegyházi levéltár bekapcsolódása a városi helyismereti vetélkedőbe ... 70
- Ács Marianna
Levéltár-pedagógiai foglalkozások a Baranyai Református Egyházmegye Levéltárában..... 80

VISSZAPILLANTÓ

- Lázár Gyula
POTE Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézet 1958–1970 94
- „Korán jött és túl gyorsan.” Beszélgetés Barakonyi Károly professzorral (az interjút készítette F. Dárdai Ágnes)* 113

SZEMLE

- Csibi Norbert
Társadalmi integráció, mobilitás és reprodukció..... 122
- Pénzes Dávid
Tanárképzés, történeti reflexiókkal 130

Contents

STUDIES

- Tamás Vajda
1919 – The expulsion of the Hungarian university from Cluj..... 7
- Péter Turbucz
Henrik Marczali's views on World War I based on his provincial military speeches, war writings and the press (1914–1918)..... 30

COMMUNICATIONS

- Tímea Kiss Bodor – Tímea Szalma Baksi
„Tell me, would you like to be my playmate?” Elaboration and experiences of archival education program in the Csongrád County Archives..... 53
- Henrietta Hecker
Students in the archives. An attempt to develop personality and strengthen local identity through non-formal education in the Tolna County Archives of the Hungarian National Archives 61
- Márta Kőfalvi Ónodi
Involvement of the Kiskunfélegyháza Archives in the local knowledge competitions of the city..... 70
- Marianna Ács
Archival education programs in the Archives of the Baranya Reformed Diocese 80

RETROSPECTIVE

- Gyula Lázár
Everyday life at the Department of Anatomy, Histology and Embryology of the Pécs Medical School (1958–1970)..... 94
- „Too early and too fast.” Interview with Professor Károly Barakonyi (by Ágnes F. Dárdai) 113

REVIEW

- Csibi Norbert
Social integration, mobility and reproduction 122
- Pénzes Dávid
Teacher training with historical reflections..... 130

TANULMÁNYOK

Vajda Tamás

1919 – a magyar egyetem elűzése Kolozsvárról

Bevezetés, szakirodalom

Az 1872-es alapításától kezdve szervesen fejlődő magyar királyi kolozsvári tudományegyetem 1918/19. tanévének történetét és az egyetem épületeinek román hadsereg által végrehajtott erőszakos elvételét, a professzorok kitoloncolását korabeli¹ és a közelmúltban megjelent² egyetemtörténeti összefoglaló és számos egyedi³ publikáció is érinti. Ezek a feldolgozások magyar szemszögből, az elérhető korabeli források elemzésével ismertetik az egyetemmel kapcsolatos történéseket. Élesen szemben állnak ezzel a román szempontot közlő, mindenféle történeti dokumentumot mellőző, a tényekkel szemben pusztán a román hatalmi igényeket kiszolgáló, illetve azokat utólagosan legitimálni igyekvő kiadványok.⁴

Az utolsó kolozsvári tanévkezdés nehézségei

A Ferenc József Tudományegyetemen a háborús tanévekben komoly nehézségeket okozott a tanársegédek és a klinikai segédszemélyzet besorozása, több tanszék betöltésének késlekedése,⁵ valamint az egyetemi internátusok, klinikák és intézetek katonai igénybevétele.⁶ 1918. október 12-ig 1567 fő iratkozott be a kolozsvári egyetem őszi félévére. Közülük 870 katona, 176 pedig nő. A női hallgatók száma a háború elején 62 volt, háromszoros növekedést jelentett.⁷ Az előadások Márki Sándor, a kolozsvári egyetem történész professzorának naplója szerint október 1-jén kezdődtek meg,⁸ s végül is 2226, tehát a békélet-számnak megfelelő számú hallgató iratkozott be az őszi félévre.⁹ A tanítás megkezdésével egyidejűleg megindult a négy esztendeje katonai kórház céljára lefoglalt Pasteur-intézet átadása is az egyetemnek: *„Az a terv, hogy a Pasteur-intézetbe diáklakásokat helyezzenek el. (...) Az egyetemi tanács tervezete szerint a Pasteur több osztályát teljesen a lakásnélküli főiskolai hallgatók rendelkezésére bocsájtják. Több száz ágyat állítanak be, és ha a karok ülése tervét meg nem változtatja, a diákság – mint békében a Menza helyiségeiben – 40–50 koronáért lakáshoz jut.”*¹⁰

1 Márki 1922; Buday 1931. 258–276.; EME 1941.

2 Gaal 2012. 81–83.

3 Vincze 2004. 130–155.; Balázs 2005. 100–111.; Vincze 2006. 11–30.

4 Ghibu 1922; Pârvan 1928; Ghibu 1929; Seracin 1930; Ghibu 1931; Ghibu 1939. (2. kiadása Cluj, 2001); Sălăgean 2012. 127–138.

5 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. augusztus 28. 3.

6 Tóth 2018. 169.

7 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. október 13. 6.

8 MNL BML XV.33. 251. t. 3430. (1918. október 1.)

9 Márki 1922. 108.

10 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. október 2. 2.

1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia háborús összeomlását követően a Magyarországon élő románok egyre hevesebben követeltek önrendelkezési jogot maguknak.¹¹ November 12-én a Tölgyesi-, az Ojtozi-, a Gyimesi-szorosokon keresztül ismét átlépték Románia csapatai a magyar határt,¹² s tovább folytatták az erdélyi területek megszállását.¹³ 1918. december 24-én délelőtt 11 órakor Constantin Neculcea és Gherescu román tábornokok csapatai minden ellenállás nélkül vonultak be Kolozsvárra.¹⁴ Neculcea tábornok délután tárgyalt Apáthy István professzorral, a kelet-magyarországi főkormánybiztossal.¹⁵ A tábornok ígéretet tett, hogy a közigazgatásba nem avatkozik be, de már 26-án elrendelte az ostromállapotot, ezzel megindult az erdélyi magyar közigazgatás felbomlasztása.¹⁶ Ezt követően a román hadsereg a nemzetközi egyezmények előírásaiban világosan lefektetett jogi kereteket megsértve rendszeresen zaklatta a professzorokat és hallgatókat. Mindennaposak voltak az egyetem épületeiben lefolytatott házkutatások, a professzorok minden indokot és bizonyítékot nélkülöző bebörtönzése, megverése, a hallgatók utazásának adminisztratív megakadályozása, valamint a Magyarországról érkezett postai küldeményeknek a vasúti pályaudvaron benzinnel leöntése és elégetése útján való megsemmisítése.¹⁷

Az egyetem elvételének terve

Az erdélyi románság 1918. december 1-jei gyulafehérvári gyűlésén létrehozott Nagy Nemzeti Tanács (Mare Sfat Național) már december 2-án határozott az Erdély, Bánság és Magyarország románok lakta vidékei Kormányzótanácsának (Consiliu Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria) létrehozásáról és működési szabályzatáról.¹⁸ A kormányzótanács e területek fölötti hatalmi szervként, ideiglenes regionális kormányzati, közigazgatási és népképviselői testületként határozta meg magát,¹⁹ s legfontosabb célja Erdély Romániába való beolvasztása lett.²⁰ 1918. december 11-én – tehát 10 nappal a gyulafehérvári román nagygyűlés után, de két héttel Kolozsvár megszállása előtt – Vasile Goldiș, az erdélyi román „kormány” (a kormányzótanács) kultuszminisztere Nagyszebenből Bukarestbe utazott, hogy a gyulafehérvári román nemzetgyűlés határozatait Ferdinánd királynak és a román kormánynak bemutassa. Indulása előtt adott sajtótájékoztatóján kiemelte: *„nem felel meg a valóságnak az a hír, mintha mi el akarnók venni a kolozsvári egyetemet.”*²¹ *„Légből kapott állítás ez, és fogalmam sincs róla, ki koholta.”*²² Vasile Goldiș állításával szemben néhány nappal korábban kelt levéltári és sajtódokumentumokkal bizonyítható, hogy a kolozsvári egyetem elvételének híre éppen tőle

¹¹ LÖNHÁRT 2019. 19–21.

¹² RAFFAY 1987. 135.

¹³ ROMSICS 2018. 110.

¹⁴ *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 24. 3.

¹⁵ RAFFAY 1987. 187.

¹⁶ RAFFAY 1987. 220.

¹⁷ VAJDA 2019. 42–55.

¹⁸ IANCU 1985. 15–17.

¹⁹ LÖNHÁRT 2019. 26.

²⁰ RAFFAY 1989. 156.

²¹ *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 12. 4.

²² *Az Est*, 1918. december 12. 2.; *Népszava*, 1918. december 12. 3.

eredt. Márki Sándor naplójának december 6-i bejegyzése szerint ugyanis „*A román Erdély kultuszminisztere, Goldis László [ti. Vasile Goldiș] a reggeli lap szerint kijelentette, hogy a kolozsvári egyetem román lesz, a magyar egyetemet átteszik Marosvásárhelyre.*”²³ A Kolozsvári Hírlap december 6-án kivonatossan számolt be Vasile Goldiș előző nap Aradon közzétett terveiről:

„*Egész Erdélyben intenzív közoktatási törekvések történtek az erdélyi román főiskola felállítására. A főiskola székhelye: Kolozsvár, mert az a cél, hogy a román ifjúság román szférában nevelődjék. A magyar egyetemet pedig el akarja vitetni Marosvásárhelyre, ahol tudomása szerint megfelelő középületek állanak rendelkezésére. A kolozsvári magyar egyetemet teljes felszerelésével el akarják venni a románok. Főiskolai tanárokról már gondoskodás is történt, most csak a középiskolai tanárok karának megszervezésével vagyunk megakadva.*”²⁴

Vasile Goldiș december 11-i nyilatkozata feltehetően csak azért született meg, hogy megpróbálja csillapítani a kolozsvári hallgatók délelőtti 10-kor kezdődő nagygyűlésének hangulatát. Hiszen Márki Sándor naplójának tanúsága szerint „*Az itteni főiskolák ifjúsága nagygyűlést tartott tiltakozván integritásának megsértése és a magyar egyetem máshová helyezése ellen; egyúttal a tanuló ifjúság helyzetének javítását követelvé. Délben én is láttam a Mátyás-téren impozáns felvonulásukat. Apáthy fő kormánybiztos, akinek kívánságait átadták, lelkesítő beszédet tartott hozzájuk, s feleskette őket a köztársaságra.*”²⁵ A diákok gyűlésén az összes kolozsvári főiskola (az egyetem, a kereskedelmi és gazdasági akadémiák, valamint a református teológia) hallgatói részt vettek.²⁶ A gyűlésen a diákszövetség programját ismertetve hangsúlyozták: „*Főkötelességünk az erdélyi magyar kultúra megvédése. Ennek a kultúrának Kolozsvár a központja, és itt is az egyetem. Ezért tiltakoznak minden olyan tendenciájú törekvés ellen, mely a magyarság fejlődésének és kiépülésének ezt a várát el akarja venni. Ezt a várát meg kell védeni, és a főiskolai hallgatók meg is fogják védeni, ha kell, az életük árán is.*”²⁷

Vasile Goldiș december 11-i nyilatkozatával ellentétben 1919. január végétől kezdve egyre több jele mutatkozott annak, hogy a kolozsvári egyetemen fokozatosan növelik a románság befolyását. Először január 22-én az erdélyi és bánági közép- és szakiskolák román tanárainak Nagyszebenben tartott kongresszusán a résztvevők elhatározták, hogy egy szövetségbe tömörülnek, melynek célja az iskolák ügyének szabályozása és egy új tanterv kidolgozása. „*Akciót indítottak továbbá egy erdélyi román egyetem felállítása érdekében.*”²⁸ – tudósított a kezdeményezésről az *Ellenzék*. Január 27-én a Kolozsváron tartózkodó Pathé francia tábornokot felkereste Schneller István rektor vezetésével az egyetemi tanács delegációja. A *Keleti Ujság* közlése szerint „*A küldöttség arra kérte a tábornokot, emeljen szót illetékes helyen a kolozsvári magyar egyetem érdekében, hogy ne vigyék el Kolozsvárról, és magyar jellege maradjon meg továbbra is. A tábornok megígérte a kérés teljesítését, és – mint mondta*

23 MNL BML XV.33. 251. t. 3454. (1918. november 6.)

24 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 6. 3.

25 MNL BML XV.33. 251. t. 3455. (1918. december 11.)

26 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 10. 3.

27 *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 12. 3.

28 *Ellenzék*, 1919. január 23. 2.

– annál szívesebben teszi ezt, mert meg van győződve, hogy az egyetem mint kultúrintézmény becsülettel munkálkodni és dolgozni akar, és távol áll a politikától.”²⁹

Február elején *Az Ujság* már arról számolt be, hogy „a románok azt vették tervbe, hogy a kolozsvári egyetemen párhuzamosan magyar és román előadásokat fognak tartani.”³⁰ A Magyarország hozzátette még: „Ugyanis a román tanárok brassói kongresszusa felállította azt a követelményt, hogy létesíttessék sürgősen román egyetem Kolozsvár székhellyel, s amíg ez az egyetem megalakul, a mostani kolozsvári egyetemen tanítsák a román nyelvet, irodalmat és történelmet.”³¹ „A tanárok kívánták továbbá a kolozsvári egyetem könyvtárának, épületeinek és laboratóriumainak sürgős leltározását.”³² – egészítette ki az információkat a *Kolozsvári Hírlap*. A román tanárok brassói gyűlésén Vasile Goldiș is részt vett, s a *Kolozsvári Hírlap* tudósítása szerint a határozatok között szerepelt az is: „Az egyetemi könyvtárat lehető legrövidebb időn belül át kell venni, úgyszintén az egyetemi épületeket és laboratóriumokat.”³³ Vagyis annak ellenére, hogy a románoknak nem állt szándékukban a kolozsvári egyetem elvétele, feljogosítva érezték magukat nemcsak román nyelvű kurzusok hirdetésére, de az egyetem ingó és ingatlan javainak térítésmentes használatára, sőt leltározására is. Vajon milyen más célt szolgálhatott volna az egyetem könyvtárának, épületeinek és laboratóriumainak sürgős leltározása, mint az átvétel előkészítését? S ha nem kívánták átvenni az egyetemet, akkor miért tettek meg mindent annak előkészítése érdekében?

A korabeli román sajtóban vita bontakozott ki arról, hogy mi legyen a kolozsvári egyetem sorsa. Egyesek (például Nicolae Iorga, a legnagyobb tekintélyű román tudós) meghagyták volna, s egy párhuzamos román egyetem felállítását javasolták. Iorga úgy vélte, hogy Romániában nincs elég olyan színvonalas egyetemi tanár, tudós, akikkel a többi egyetem fenntartása mellett be lehetne tölteni a kolozsvári egyetem azonnali átvételével megüresedő katedrákat.³⁴ Mások a fokozatos elrománosítás mellett érveltek. Kezdetben Valeriu Braniștének, a nagyszebeni kormányzótanács vallás- és közoktatásügyi reszortfőnökének szintén az volt a véleménye, hogy egyelőre magyar kézben kell hagyni az egyetemet, és csak fokozatosan, két-három évtized múlva lehet átvenni.³⁵ Az azonnali román átvétel harcos képviselője Onisifor Ghibu volt, aki korábban az erdélyi ortodox román iskolák felügyelőjeként tevékenykedett.³⁶ Ghibu Valeriu Braniște főtitkáráként lassacskán a nagyszebeni kormányzótanács véleményét is megváltoztatta. Bíró Sándor két évtizeddel később megjelent véleménye szerint „Fáradhatatlan izgatása következtében a románság e vezetői csakhamar sutba dobták a gyulafehérvári határozatokat, és Ghibunak szabadkezet adtak a kérdés megoldására.”³⁷ Vincze Gábornak széleskörű forrásgyűjtésen alapuló véleménye szerint „Ghibu volt az a személy, aki kezdettől fogva – mondhatni fanatikus kitartással

²⁹ *Keleti Ujság*, 1919. január 28. 3.

³⁰ *Az Ujság*, 1919. február 11. 3.

³¹ *Magyarország*, 1919. február 11. 5.

³² *Kolozsvári Hírlap*, 1919. február 5. 4.; *Keleti Ujság*, 1919. február 5. 4.; *Pesti Hírlap*, 1919. február 12. 4.; *Pesti Napló*, 1919. február 9. 3.

³³ *Kolozsvári Hírlap*, 1919. február 13. 1.

³⁴ VINCZE 2004. 139.

³⁵ BÍRÓ 1941. 307.

³⁶ GAAL 2012. 81.

³⁷ BÍRÓ 1941. 309.

– a magyar egyetem fõlszámolásán munkálkodott, és képes volt a politikai vezetõség ingadozó részét (többek között magát Iuliu Maniut is) maga mellé állítani.”³⁸

A román király iránti hûségeskü kérdése

Az Erdélyt túlnyomórészt már megszállva tartó román hatalom 1919. január közepén érezte eljönni annak idejét, hogy az erdélyi intelligencia tisztviselõi rétege ellen döntõ támadást hajtson végre: a magyar állami alkalmazásban dolgozó személyeket a román király iránti hûségeskü letételére kötelezték. A hûségesküvel kapcsolatban elõször 1918. december 10-én hozott határozatot a kormányzótanács, akkor írták elõ ugyanis kötelezettségként a közigazgatási alkalmazottak számára a román állam melletti hûségeskü letételét.³⁹ A kormányzótanács 1919. január 28-án minden felsõbb beosztású közigazgatási alkalmazottat kötelezett a hûségeskü letételére. Február 1-jétõl pedig már az alacsonyabb beosztású közalkalmazottaknak is elõírták a hûségesküt.⁴⁰

A Kolozsvár szabad királyi város élére kinevezett Valeriu Poruþiu prefektus 1919. január 19-én 9 óra 30 perckor vette át a közhatalmat a volt fõispántól. Ezután a közgyûlési teremben egybegyûlt városi közigazgatási tisztviselõket felhívta, hogy a kormányzótanács által elõírt hivatali hûségesküt tegyék le.⁴¹ Az eskü letételének pillanatától a tisztviselõk román állampolgároknak minõsültek, a továbbiakban a román törvények vonatkoztak rájuk. Minden addig megszerzett illetményükkel és jogaikkal kerültek átvételre azzal a megkötéssel, hogy a magyar kormány által számukra hozott rendelkezéseket a továbbiakban nem ismerik el, és a magyar kormánnyal minden kapcsolatot megszakítanak. Az új román tisztviselõkkel a román állam szabadon rendelkezhetett. Az esküt letenni vonakodók számára világosan és határozottan kilátásba helyezték, hogy a hûségeskü letételét megtagadó tisztviselõket eltiltják hivataluk gyakorlásától, ezáltal minden illetményüktõl elesnek, és állásukról lemondottaknak tekintendõk.⁴² Azok a volt tisztviselõk, akiknek állandó foglalkozásuk nem lesz, a katonai parancsnokság által az országból ki lesznek toloncolva.⁴³

A románok által bevezetett hûségeskü szövege az alábbi volt: „*En ... esküszöm az élõ Istenre, hogy I. Ferdinánd román királyhoz és kormányzótanácsához hû leszek, az ország törvényeit megtartom, a hivatalommal járó kötelességeimet lelkiismeretes pontossággal teljesítem, a nép javára mûködöm és a hivatali titkot megõrzöm. Isten engem úgy segítjen!*” Ez az eskü nem olyan természetû volt, hogy az a magyar államhatalom szolgálatában bármilyen hivatalt teljesítõ egyén számára elfogadható lett volna.⁴⁴ Ennek megfelelõen a magyar hivatalnokok döntõ többsége az esküt nem tette le.⁴⁵ Megdöbbentõ, hogy a megszálló román hatalom hogyan merészelt másfél évvel a trianoni békediktátum elõtt, a 1918. november

38 VINCZE 2004. 139.

39 IANCU 1985. 127.

40 LÖNHÁRT 2019. 29.

41 FRÁTER 2003. 230–231.

42 FRÁTER 1999. 84.

43 *Pesti Hírlap*, 1919. március 5. 2.

44 FRÁTER 1999. 85.

45 *Magyarország*, 1919. január 24. 3.; *Pesti Napló*, 1919. január 28. 2.; *Szegedi Friss Ujság*, 1919. január 29. 1.; *Pesti Hírlap*, 1919. január 31. 3., 1919. március 20. 3.; 8 *Órai Ujság*, 1919. március 20. 2.

13-i, még érvényben lévő belgrádi konvenció⁴⁶ I. pontjába ütköző módon ilyen önkényes rendelkezést kibocsátani. A belgrádi egyezmény ugyanis határozottan kimondta: „*A polgári közigazgatás e területen a jelenlegi kormány kezében marad.*”⁴⁷ Ezt a Károlyi-kormány teljes joggal értelmezte úgy, hogy a vonaltól délre és keletre fekvő területekről kivonul ugyan a magyar hadsereg, az azonban továbbra is Magyarország elidegeníthetetlen része marad.⁴⁸

A budapesti kormány már az 1918. december 21-i ülésén foglalkozott a megszállók által hivatalukból elmozdított tisztviselőkkel.⁴⁹

*„A minisztertanács álláspontja az, hogy a tisztviselők lehetőleg maradjanak helyükön. Ha kényszerítik őket működésük beszüntetésére, akkor működésük beszüntetése után is lehetőleg maradjanak ott eddigi tartózkodási helyükön. A kormány minden esetben gondoskodik illetményeik kifizetéséről. Ha a tisztviselők kényszerülnek állásukat és helyüket elhagyni, akkor felettes hatóságuk jelöli ki, hogy hová menjenek, és illetményük hol folyósíttatik. A hűségeskü letételét illetőleg a minisztertanács felkéri a belügyi és igazságügyi miniszter urakat, hogy e kérdést tegyék beható tanulmány tárgyává, és terjesszenek elő a legközelebbi minisztertanácson javaslatot.”*⁵⁰

A kormány ezzel a határozattal meg akarta akadályozni, hogy a hivatalnoksereg meg nem szállt területekre meneküljön, ezáltal Erdélyben ne maradjon bármikor igénybe vehető hivatalképes funkcionáriusgárda.⁵¹

A hűségeskü követelésének törvénytelenége

Annak ellenére, hogy Henri Mathias Berthelot, Patey és Civieux francia tábornokok külön-külön is kijelentették, hogy a románok az egyetemet nem vehetik el a magyaroktól,⁵² 1919. április 7-én Kolozsvár prefektusa, Valeriu Poruțiu felhívta a kolozsvári egyetem tanári karát, hogy tegyenek hűségeskü I. Ferdinánd román királynak. Erről a tanároknak egy héten belül nyilatkozniuk kellett. Poruțiu prefektus közölte, hogy ha leteszik, tovább taníthatnak, de vállalniuk kell, hogy két év múlva románul folytatják az előadásokat. Ha az esküt megtagadják, június végén minden szerzett jogukkal együtt állásukat veszítik.⁵³ Az egyetemi tanács másnapi ülésén „*Poruțiu prefektus által közölt felszólítással foglalkozott (...) A határozat valószínűleg egyhangú lesz a békekötés előtt teljesen jogosulatlan kívánsággal szemben.*”⁵⁴ – írta naplójában Márki. Mivel a tanárok nem voltak hajlandók a kívánt esküt letenni, az egyetemet a 4336/919. számú rendelettel román állami egyetemnek nyilvánították, csak annyit engedve meg a tanároknak, hogy a megkezdett félévet befejezhessék.⁵⁵

46 HAJDU 1967. 884–885.; ORMOS 1979. 12–38.; RAFFAY 1987. 85., 197.; HORNÁK 2000. 79–81.; TAKÁCS 2002. 93–99.

47 NYÉKHEGYI 1922. 58.; ÁDÁM – ORMOS 1999. 16.; ZEIDLER 2003. 31.

48 RAFFAY 1987. 214.

49 RAFFAY 1987. 217.

50 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. december 21. 10–11. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica::95e12bcd-5a7a-4f77-b004-4e6612de985a> [2019.06.16.].

51 RAFFAY 1987. 217.

52 GYALUI 2013. 315.

53 MÁRKI 1922. 117.

54 MNL BML XV.33. 251. t. 3540. (1919. április 9.)

55 RMKS 1922. 39.; GÁSPÁR é. n. 5.

Az április eleji üzenetváltást követően közel egy hónapon át nem történtek érdemi cselekmények az egyetem elvételére vonatkozóan. Az egyetemi oktatás minden katonai és adminisztrációs zaklatás ellenére folytatódott tovább a rendes mederben, a professzorok nagy része hitt a Poruțiu prefektuson keresztül közölt ajánlat azon részének, amely szerint a románok megvárják a szemeszter végét és a tanév lezárását. Az eskü kérdése és az egyetem professzorainak románokra cserélése azonban tovább foglalkoztatta az embereket. Márki Sándor április 22-én keserűen jegyezte le: *„Mi, a kolozsvári egyetem historikusai, a jövő esztendőben már átadhatjuk helyünket Dragomir és Lupas szebeni középiskolai tanároknak; állítólag ez a kettő van kijelölve egyéb X-ek és Y-ok mellett.”*⁵⁶ A kolozsvári egyetem elvételétől való aggodalom május 2-án ismét megjelenik a naplóban:

*„Iașiban az egyetemi tanárokat és diákokat 3 nagy kérdés foglalkoztatja: az egyetem újjászervezése, a kolozsvári egyetem elrománosítása és a Kolozsvárt tartandó diákkongresszus. A mi egyetemünk elrománosítása végett tanszékekre docensek, előadók és bekebelezett doktorok már nagyban készülnek pályázni, e végből vizsgalóbizottság alakul iași, czernowitzi és erdélyi tanárokból, s ez utóbbiaknak különös befolyásuk lesz a jelöltek kinevezésére.”*⁵⁷

Ezek a mondatok egyúttal felhívják a figyelmet arra is, hogy a román politikusok – be sem várva az egyetemi tanács hivatalos válaszát – már 2–3 héttel az egyetem tényleges elvétele előtt megkezdtek az új tanerők toborzását. Ez a magatartásuk egyúttal azt is bizonyítja, hogy az egyetem magyar professzorainak magatartásától és a hűségeskü letételére vonatkozó válaszuiktól függetlenül mindenképpen megfosztották volna állásuiktól a tanárokat. Mi másért folyt volna egyébként Erdély és Órománia-szerte román egyetemi tanárok toborzása a kolozsvári egyetemre, ha nem annak magyar professzorai helyére?

Május 9-én, pénteken Valeriu Poruțiu prefektus 700/919. iktatószámú levelében átküldte Schneller István rektorhoz Valeriu Braniște előző napi, 4335/919. számú rendeletét,⁵⁸ amely a nagyszebeni román kormányzótanács március 10-i 2113. számú dekrétumára hivatkozva értesítette a rektort, hogy az összes rendes és rendkívüli tanár azonnal leteheti I. Ferdinánd román királyra a hűségesküt:

*„felkérem, értesítse az összes rendes és rendkívüli egyetemi tanár urakat, hogy öfelsege, I. Ferdinánd király és a kormányzótanács iránt a hűségesküt azonnal letehetik. Az eskü megtagadása egyenlőnek fog tekintetni az összes eddig élvezett jogokról való lemondással, és a kormányzótanács ezen tanár urakkal szemben mindennemű kötelezettségektől mentesnek tekinti magát. Hogy a közoktatás ezáltal ne szenvedjen, azon esetben is, ha a tanár urak az eskü letételét megtagadnák, értesítem, hogy a tekintetes egyetemi tanács által tervezett nyári semester végéig való további működésüket megengedem, magától értetődően az általunk szervezendő ellenőrzés mellett. Működésük tartama alatt fizetésüket a kormányzótanácstól rendszeren meg fogják kapni.”*⁵⁹

⁵⁶ MNL BML XV.33. 251. t. 3550. (1919. április 22.)

⁵⁷ MNL BML XV.33. 251. t. 3555. (1919. május 2.)

⁵⁸ MÁRKI 1922. 118.; VINCZE 2006. 27.

⁵⁹ RMKS 1922. 40.; GÁSPÁR é. n. 7.; EME 1941. 431–432.; GYALUI 2013. 307–308.

A prefektus átiratában kérte a rektort, hogy a rendeletet azonnal közölje a tanárokkal, s május 12-én délelőtt fél 11-re hívja össze őket az egyetem aulájában, ahol letehetik az esküt:⁶⁰

„szíveskedjék a rendes és rendkívüli tanár urakkal ennek tartalmát haladéktalanul közölni olyképpen, hogy az erre adandó választ folyó évi május hó 12-ik napjának délelőtt tíz óráig kézhez vehessem. Ezzel kapcsolatban van szerencsém értesíteni, hogy a román kormányzótanács vallás- és közoktatásügyi osztálya folyó évi március hó 23-án hozzám intézett leiratában kilátásba helyezte, hogy azon egyetemi tanár urak, akik a hűségesküt Románia királya és a kormányzótanács iránt leteszik, megmaradhatnak jogaik élvezetében, amennyiben az eskü letétele napjától számítandó két év leforgása alatt a román nyelvet szóban és írásban oly módon sajátítják el, hogy román nyelven előadásokat tarthassanak. Amidőn ezt a körülményt is szíves tudomására hozom, közlöm egyidejűleg, hogy amennyiben a jelzett időpontig semmi választ akármilyen indokból nem kapok, a továbbiak iránt azonnal intézkedni fogok. Az egyetemi tanár urak névsorát, akik az esküt letenni hajlandók, a válaszához mellékelni szíveskedjék, kérvén őket egyidejűleg arról értesíteni, hogy folyó évi május hó 12-én délelőtt 11 órakor az egyetem aulájában az eskü letételére jelenjenek meg.”⁶¹

Mind Valeriu Braniște, mind Valeriu Poruțiu csak a rendes és rendkívüli egyetemi tanároktól (professzoroktól) kért hűségesküt, az oktatási és klinikai segédszemélyzetet, az egyetemi hivatalnokokat, valamint az egyetemi gyűjtemények (például a könyvtár) vezetőit nem kötelezték esküre. Valeriu Braniște átiratában két fontos további momentum érdemel még figyelmet: a hűségeskü megtagadása esetén is engedélyezi az 1919. június 1. és augusztus 31. közötti időre tervezett és az újságokban már meghirdetett nyári fél-év⁶² megtartását, tehát a professzorok számára szeptember elejéig engedélyezi a hivatali állomáshelyen való munkavégzést. Másrészt pedig a tanárok működésének tartamára a kormányzótanács magára vállalta a tanárok fizetésének biztosítását. A román hatóságok azonban minden ígéretüket megszegték.

Május 11-én mind a négy karon tanácsulást tartottak. Legrészletesebben a Matematika- és Természettudományi Kar ülésén készült jegyzőkönyv őrizte meg a történeteket. Ennek tanúsága szerint Valeriu Braniște és Valeriu Poruțiu átiratai tartalmának ismertetése után elnöklő dékán felszólította a kar összes jelenlévő tagjait, hogy az előterjesztés tárgyában az őket egyénileg érintő nyilatkozatokat megtenni szíveskedjenek. Az eskü letételét valamennyi professzor megtagadta.⁶³

A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar szintén május 11-én tartott ülésén a jegyzőkönyv szerint az egyetem egyetlen román nemzetiségű professzora, „Moldován Gergely kijelentette, hogy ő nem teszi le az esküt, de ha a magyar tanárok között akadna valaki, aki letenné az esküt, akkor ő is leteszi, mert «pápább a pápánál» nem lehetek – mondta az ő bárdolatlan szájával. Ugyanott Karl Lajos, a francia irodalom tanára haladékat kért, majd

⁶⁰ VINCZE 2009. 84.

⁶¹ A prefektus átiratának szövege: RMKS 1922. 41.; GÁSPÁR é. n. 8–9.; EME 1941. 432–433.; GYALUI 2013. 306–307.

⁶² *Keleti Újság*, 1919. május 1. 5–6.

⁶³ RMKS 1922. 41–44.; GÁSPÁR é. n. 9–14.; EME 1941. 435–438.; VINCZE 2006. 138–141.

arra a megjegyzésre, hogy már elég régen gondolkodhatott a kérdés fölött, döntsön bárhogyan, de haladék nem adható, kijelentette, hogy ő sem teszi le az esküt.”⁶⁴

Az Orvostudományi Kar ülésén Lechner Károly prodeán elnökölt. „Távol vannak: dr. Löte József dékán betegen fekszik, Lechner Károly prodeán és dr. Davida Leó tanár azonban megjelentek betegágyánál, és ismertetve vele a kérdést, kikérték elhatározását. Megbízást kaptak Löte tanártól, hogy az eskü letételét megtagadó elhatározását a jegyzőkönyvbe írják be.” Ezt követően a Matematika- és Természettudományi Kar ülésén született azonos határozatot hozott az Orvostudományi Kar tanácsa is.⁶⁵

Az egyenként megkérdezett tanárok kijelentették, hogy az esküt nem teszik le, a tanévet azonban hajlandók befejezni, s a pótszemesztert is megtartani, ha munkájukat a tanszabadságnak és az egyetem önkormányzatának biztosítása mellett végezhetik. Így a rektor május 12-én délelőtt 10 órakor 1483–1918/19. E. T. szám alatt átküldte a prefektushoz a karok nyilatkozatát, amelyben megtagadják a hűségeskü letételét, és óvást emelnek az egyetem román birtokbavétele ellen.

„Egyetemünk nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárainak eskü letétele ügyében f. évi május hó 9-én 700/1919. szám alatt hozzám intézett átiratára van szerencsém a négy tudománykar határozatait magában foglaló hiteles jegyzőkönyvi másolatokat szíves eljárás végett azzal a megjegyzéssel megküldeni, hogy a karok jegyzőkönyvei alapján kiderül, hogy az eskü letetésére a professzorok közül senki sem vállalkozott, nem vagyok abban a helyzetben, hogy az esküt letenni szándékozók névjegyzékét is mellékeljem. Ebből az alkalomból egyetemünk tanácsának határozatából egyben arról van szerencsém értesíteni Méltóságodat, hogy egyetemünk mind a négy tudománykarának e kari határozatokból önként következőleg csakis addig folytathatják a tanügy érdekében kifejtendő működésüket, míg egyetemünk autonómiaja, jelenlegi státusa és szervezete nemkülönben a tanszabadság elve bármily változtatás révén érintve nem lesznek. A kolozsvári magyar tudományegyetem tanácsának 1919. évi május hó 11-én tartott ötödik rendes üléséből. Fogadja, kérem Méltóságod kitűnő tiszteletem nyilvánítását.

Dr. Schneller [István]

e. i. rektor”⁶⁶

Az egyetem épületeinek erőszakos átvétele

Ghibu számított arra, hogy a professzorok megtagadják a törvénytelen hűségeskü letételét.⁶⁷ Így a nyilatkozat elküldése után alig fél órával – mialatt az egyetemen az előadások tovább folytak –, három román gyalogsági szakasz körülfogta az egyetemet, s minden kijáratot elállt.⁶⁸ Egy előző nap kinevezett román bizottság (tagjai tucatnyi középiskolai tanár vagy egyetemi tanársegéd), valamint a hozzájuk csatlakozott Valeriu Poruțiu prefektus, Onisifor Ghibu államtitkár, az egyetem több román hallgatója és felfegyverzett

⁶⁴ GYALUI 2013. 305–306.

⁶⁵ GYALUI 2013. 309–313.

⁶⁶ EME 1941. 431–432.; VINCZE 2006. 137–138.; GYALUI 2013. 308.

⁶⁷ VINCZE 2009. 85.

⁶⁸ VINCZE 2004. 141.

román katona egyszerre ment be az egyetem különböző hivatalaiba. Schneller rektort Valeriu Poruțiu prefektus, Onisifor Ghibu, Drăganu magántanár, Ovidius Sirbu egyetemi hallgató és Joan Vasiliu őrnagy kereste fel. A prefektus előadta, hogy *„mivel a tanárok az esküt megtagadták, a román kormányzó tanács Nagyszebenben éppen aznap május 12-én 4436/1919. szám alatt kelt rendelete alapján a magyar egyetemet átveszi, s a rektor közbeszólására megjegyezte, hogy ehhez karhatalommal is rendelkezik.”*⁶⁹ Déli 12 órakor a tanároknak minden munkájukat abba kellett hagyniuk, s távozni az épületekből.⁷⁰ A professzorok állásukat és megélhetésüket, az egyetemisták félévi munkájuk sikerét veszítették el. Márki Sándor május 12-i naplóbeírása szerint *„Délben előadásra-menet, az egyetemnek mind a négy frontján szuronyos bakákat találtam, hogy a rectori és dékáni hivatalok nyugodt átadását biztosítsák. Mikor az előadásra bemenni akartam, értesítettek, hogy az előadások be vannak tiltva, pedig csak egy hetünk van hátra, s a vizsgálatokra, szigorlatokra, colloquiумokra, index-aláírásokra készülő ifjúság a legnagyobb bizonytalanságokban él. A továbbiakra és a semináriumok átadására nézve értesítést fogunk kapni.”*⁷¹

Már aznap – ismét szuronyos katonák között – megkezdődött a szemináriumok, intézetek, laboratóriumok, gyűjtemények, klinikák átvétele. A nagyszebeni kormányzótanács előző napi rendelete értelmében ezek összes felszereléseikkel együtt, leltár mellett a magyar állam tulajdonából a román állam tulajdonába mentek át. A magyar professzorok tiltakoztak az illetéktelen rendelet ellen, ám az intézkedő katonák fizikai erőszakkal vették át az intézetek és klinikák eszközeit.⁷² Kelemen Lajos levéltáros naplójának május 13-i bejegyzése szerint:

*„Tegnap délelőtt történt meg az egyetem hirtelen meglepetésszerű átvétele, s ugyanekkor a könyvtáré is. Bichigean Vazul naszódi gimnáziumi tanár küldték az átvétel foganatosítására. Gyalui az átadást megtagadta, s Bichigeannal és kísérijével, egy egyetemi hallgatóval átment a rektorhoz, aki utasította, hogy a fegyveres erőszaknak – melyet az átvevő kilátásba helyezett – ellent nem állhatva, az átvevést passive engedje. Felolvasták előttünk a katonai parancsnokság rendeletét, mely szerint helyünkön kell maradnunk, s esküt nem kívántak tőlünk. Aki helyét elhagyja, azt letartóztatják, s 24 óra alatt különvonaton a Tiszán túlra szállítják. (...) A jegyzőkönyvet Gyalui diktálta, Valentiny írta, s Ferenczi Miklós és én voltunk az aláíró tanúk. Jegyzőkönyvre vettük, hogy az EME [Erdélyi Múzeum-Egyesület] rendelkezési jogát fenntartja, s erre az átvevő nem tett kifogásoló észrevételt.”*⁷³

A Magyar Történelmi Szeminárium május 30-i elfoglalásakor Szádeczky Lajos professzor rögzítette a jegyzőkönyvben, hogy *„az átvételt törvénytelennek, jogtalannak tartja, az ellen tiltakozik és csakis a fegyveres erőszaknak enged a könyvtár átadásánál”*. A könyvtár

⁶⁹ MÁRKI 1922. 121.

⁷⁰ Az átadásról felvett jegyzőkönyv szövege: EME 1941. 438–439.; VINCZE 2006. 142–143.; GYALUI 2013. 313–314.

⁷¹ MNL BML XV.33. 251. t. 3561. (1919. május 12.), idézi: VINCZE 2006. 143–144.

⁷² MÁRKI 1922. 121. Az Egyetemi Könyvtár, a Növénytan Intézet, a Csillagvizsgáló Intézet, valamint az Orvostörténeti Intézet átvételéről szóló jegyzőkönyvek szövege: RMKS 1922. 44–45.; EME 1941. 438–443. Az Egyetemi Könyvtár átvételéről szóló jegyzőkönyv szövege: GYALUI 2013. 318–319.

⁷³ KELEMEN 2017. 696.

rat részletes leltári jegyzékkel adta át, mert indoklása szerint: „felettes hatóságának, a magy. közoktatási kormányának felelősséggel tartozik, s azt csak annak alapján gyakorolhatja”⁷⁴.

Egy szemtanú, Buday Árpád megállapítása szerint az egyetem 1919. májusi fegyveres elvételekor az „átszervezett román egyetem készen kapta ötven esztendő lelkes és becsületes, tudós munkásságának minden eredményét: modern épületeket, gazdag szakkönyvtárakat és laboratóriumokat. E mellett minden lelkiismeret furdalás nélkül rátették kezüket az Erdélyi Múzeum gyűjteményeire és a Mensa Academicára, holott azok nem állami intézmények voltak, hanem a magyar társadalom nagy áldozattal létesített alkotásai.”⁷⁵ 1872 és 1919 között nagyjából a magyar állam, kisebb részt Kolozsvár városa által teljesen kiépített és felszerelt egyetemhez tehát csak tanári személyzetet kellett biztosítani a románoknak.⁷⁶

A hűségskü követelésének és az egyetem erőszakos átvételének törvénytelenése

Az 1907-ben elfogadott és Románia által is aláírt hágai egyezmény részét alkotó *Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól* című dokumentum 45. §-a szerint „Tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy az ellenséges Hatalomnak hűséget esküdjön.”⁷⁷ Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum előtt tehát semmilyen román hatóságnak nem állt jogában a magyar köztisztviselőktől, vasúti dolgozóktól, középiskolai tanároktól vagy egyetemi professzoroktól hűségsküt követelni. Ezért az egyetemet ért atrocitássorozat ellenére a tanárok viszonylagos nyugalomban készültek az 1919 nyarára tervezett nyári pótszemeszter megtartására. Az Egyetemi Tanács 1919. április 30-i ülésén egyhangúlag támogatták, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1918. évi 95975 sz. rendelete értelmében június 1. és augusztus 31. között nyári pótélévet indítsanak, amelyre minden, egyetemi tanulmányát már korábban megkezdő személy június 1. és 12. között szabadon beiratkozhatott volna.⁷⁸ Ugyanakkor baljóslatú volt, hogy a román újságokban egyre-másra jelentek meg olyan bukaresti előterjesztések, amelyek a kolozsvári egyetem szervezetét kívánták átalakítani (például az egyetemi könyvtárnak a bukaresti egyetemi könyvtár irányítása alá vonása),⁷⁹ vagy egy-egy tanszékének élére iasi vagy bukaresti román tanárokat jelöltek ki.⁸⁰

Az eskü letételét megtagadó kari határozat kézhezvételét követő erőszakos atrocitások, a professzorok állásukból és hivatali helyiségeikből való erőszakos kiutasítása, az oktatási intézmény ingó és ingatlan vagyonától való megfosztása azonban minden képeletet felülmúlóan jogtalan és etikátlan volt. Különösen is szembeötlő a román hatóságok eljárásának törvénytelenése, ha figyelembe vesszük, hogy a Magyarország határait rögzítő trianoni

⁷⁴ MTAK Ms. 4165/56. Szádeczky Lajos jegyzőkönyve a Magyar Történeti Szeminárium átadásáról, 1919. május 30.

⁷⁵ BUDAY 1931. 271.

⁷⁶ GAAL 2018. 455.

⁷⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=91300043.TV> [2019.01.22.]; ZELLEI 2016. 68.

⁷⁸ *Keleti Ujság*, 1919. május 1. 5.

⁷⁹ *Keleti Ujság*, 1919. május 7. 6.

⁸⁰ *Keleti Ujság*, 1919. május 9. 5.

békediktátum csak az egyetem erőszakos elvételét követően két évvel, 1921. július 26-án került ratifikálásra.⁸¹

Az 1907-es hágai egyezmény 52. §-a szerint „Az a hadsereg, amely valamely területet megszáll, csakis az Állam tulajdonában álló készpénzt, értékeket és az Államot megillető behajtható követeléseket, a fegyvertárakat, szállítási eszközöket, raktárakat és élelmezési készleteket és általában az államnak csakis oly ingó tulajdonát foglalhatja le, amelyet a hadműveletekre lehet használni.”⁸² Vagyis a kolozsvári egyetem elvétele szintén súlyosan megsértette a nemzetközi jogot, hiszen megszállt területen katonai erő alkalmazásával elvettek egy olyan épületegyüttest annak minden ingóságával és hivatali iratanyagával együtt, amely intézményt és komplexumot nem lehetett hadműveletekre használni.

Az egyetem erőszakos elvételének következményei

A megszálló román katonaság a kiépülő román rendőrséggel és közigazgatással együttműködve érvényt szerzett a kolozsvári kultúrkörök románosító törekvésének. Az állásuktól megfosztott professzorok közül a Tisza vonalától északra vagy nyugatra születteket rövidesen kiutasították.⁸³ Ez a törekvés nem elszigetelt túlkapásokként jelentkezett, hanem átgondolt és tudatos román stratégia részét alkotta. Ezt bizonyítja, hogy a párizsi román és jugoszláv ügyek bizottságának 1919. február 22-i ülésén André Tardieu elnök felkérte Ion Brătianut, hogy ismertesse a román kormány erdélyi nemzetiségi politikáját. Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint:

„Brătianu a városi magyar lakosságot illetően különbséget tesz a mesterséges – hivatalnokok, katonák, polgárok, sőt ide tartoznak még a magyar közigazgatás által foglalkoztatott munkások is – és az állandó elemek között, amelyek munkájuk eredményeképpen erős szálakkal kapcsolódnak lakóhelyükhöz. Alexandru Vaida-Voievod Kolozsvár példáját hozza föl, ahová – az elmagyarosítást elősegítendő – több mint húsz oktatási intézményt vontak össze. Brătianu kijelenti, hogy a román kormányzat elő fogja segíteni a mesterséges elemek távozását, amelyek jelenlétét nem tartja kívánatosnak, és liberálisnak fog mutatkozni az állandó elemekkel szemben, amelyeknek asszimilációjáról nem adminisztratív rendelkezések, hanem az idő és az érdekeik fognak gondoskodni.”⁸⁴

A két román politikus tehát már 1919 február végén nyíltan ismertette az antant hatalmak vezetői előtt a magyarok kollektív jogfosztására, a magyar értelmiségiek állásukból való tömeges elmozdítására és erőszakos kitelepítésére vonatkozó szándékukat és tervüket. A nyugati hatalmak pedig jóváhagyták a nemzetközi egyezményeket, az európai történelmi hagyományokat és az általános humanizmust egyaránt semmibe vevő törekvéseket. Ezen felbátorodva a megszálló román katonai erők valóban tízezrével zsúppolták ki otthonaikból a megszállt területek kisemmizett magyar értelmiségét, köztük a kolozsvári egyetem professzorait és hallgatóit. Minderről az embertelen folyamatról pedig máig

⁸¹ RMKS 1922. 45.; GÁSPÁR é. n. 14.

⁸² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=91300043.TV> [2019.01.22.]; ZELLEI 2016. 68.

⁸³ VINCZE 2006. 31–32.

⁸⁴ ÁDÁM – ORMOS 1999. 146–147.

hallgatnak, vagy a korabeli dokumentumok segítségével rekonstruálható folyamatokról tudatosan hamis képet festenek.

A kiutasított professzorokat – akár saját tulajdonú, akár bérelt lakásban éltek Kolozsvárt – a határozatnak érvényt szerezve, alig néhány órai csomagolást és mindössze egy-két táskányi holmit engedélyezve, családtagjaikkal együtt valóban ki is toloncolták a román megszállási zónából. Mikes Imre szerint „*Mindez olyan gyorsan ment, hogy sokan még bútoraikat sem tudták magukkal vinni. Ily módon a Consiliul Dirigent a «teljesen egyenjogú és szabad erdélyi magyar testvérmemzet» sok ezer hivatalnokát távolította el még a békekötés előtt.*”⁸⁵ Az erdélyi magyar történelmi egyházak vezetői (Nagy Károly református, Majláth Gusztáv Károly római katolikus és Ferenc József unitárius püspökök) 1919. augusztus 28-án levelet írtak Iuliu Maniunak, a kormányzótanács vezetőjének. Beadványukban részletesen leírták a történeteket, és kérték a magyar lakosság kiutasításának, kitoloncolásának azonnali beszüntetését:

„Korra, nemre, egyéni minőségre való tekintet nélkül üzennek ki tűzhelyükről mind-azok, akiket az egyes közegek elfogult, vagy alap helyzetben csekély belátással bíró megítélése idegennek minősít. Itt kell hagyniuk házukat, bútoraikat, egy igénytelen, de becsületes élet szorgalmával megszerzett és nagy mellőzések árán megtartott szerzemény roncsait, s neki kell indulniuk a teljes bizonytalanságnak egy különben is ínséges esztendő árnyai között. Miután a rendelet, még inkább a végrehajtási eljárás olyan határok között mozog, hogy az erdélyi magyarság legnagyobb része felett ott sötétlik a kiűzetés lehetősége, ha nem a megszállott területről, úgy abból a községből, ahol egzisztenciája gyökerezik, mindenki kínos rettegésben él, és senki sem képes a jövő télre házáat berendezni, gyermekeit elhelyezni és ezerféleképpen fenyegetett megélhetést biztosítani. Ha pedig a kiutasítás úgy fog megtörténni, mint ahogy az előkészületek mutatják, nem sokára olyan jelenetek fognak lejátszódni, minek a művelt világon az oroszországi deportációk óta hírére sem hallották.”⁸⁶

A kérés ellenére az egyetemi professzorok kitoloncolása szeptember második felében megkezdődött. Haar Alfréd, Riesz Frigyes és Pogány Béla professzorokat az elsők között zsuppolták ki lakásukból. Ezt Márki Sándor az alábbiakban rögzítette naplójába: „*Haar kollégámat másokkal együtt bútorostúl kitették az utcára, hogy helyet adjanak a pályaudvaron gyerekekkel, bútorokkal várakozó, s iderendelt egyetemi tanároknak s tisztviselőknek.*”⁸⁷ Majd két nappal későbbi bejegyzése szerint „*Az evacuálás örületesen folyik tovább. Reggel teherautóval katonákat küldenek a proscibáltak lakására, s estére már cók-mókokstúl utaznia kell. Mintha az intelligenciának üzentek volna hadat, s egy kanál vízben akarnák megfojtani a magyarságot.*”⁸⁸

Cholnoky Jenő önéletrajzában így örököltette meg az eseményeket: „*Ezután következett az a szomorú időszak, hogy nem kaptunk fizetést, mert nem esküdtünk le az oláhoknak. Kolozsvári kereskedők adták össze a pénzt, hogy éhen ne haljunk. (...) Egyetemünk tanárai megtagadták az oláhoknak a hűségeskü letételét, ezért a nem erdélyi születésű tanárokat ki-*

⁸⁵ MIKES 1996. 211.

⁸⁶ Idézi: VINCZE 2006. 32.

⁸⁷ MNL BML XV.33. 251. t. 3691. (1919. szeptember 29.)

⁸⁸ MNL BML XV.33. 251. t. 3695. (1919. október 1.)

utasították, az erdélyieket nyugdíjazták. Engem is kiutasítottak.”⁸⁹ Kelemen Lajos levéltáros naplójának november 5-i bejegyzése szerint:

„Ma búcsúztam el alelnöküinktől, szegény öreg Lechnertől. Lehozta még néhány könyvét a könyvtárba. Azután fölmentem hozzá. Már kétszer volt becsomagolva. Régi lakása felső emeletére szorult. Ott csomagoltak. Az öreg Emil Isacu ügyvéd maradási engedélyt eszközölt ki neki, de megmondta, hogy már egyszer kapott halasztást, s emellett kiutasították. Éppen úgy kiutasíthatják az új engedély mellett is. Jobb most, mint télen, ha már marhakocsikban kell menni. Szombaton megy több orvoskari kollégájával együtt.”⁹⁰

Néhány nappal későbbi bejegyzése szerint „Szombaton november 8-án este ment el Fabinyi Rudolf, Rigler Gusztáv, Lechner Károly, Cholnoky Jenő, Davida Leó és még három más egyetemi tanár. Szerdán ment Menyhárh Gáspár. Az EME-nek alelnökét és nyolc válsztmányi tagját üzték el eddig.”⁹¹

A Kolozsvárról kitoloncolt, vagyonuktól, állásuktól megfosztott professzorokra váró megpróbáltatásokat jól jellemzi Cholnoky Jenő leírásának további szakasza:

„Feleségem, három gyermekem és a kis foxi kutyám szorongtunk a kofferekkel, ládákkal és ágyakkal teletömött kocsiban, s mivel hideg volt, kis vaskályhánkat is beállítottuk. Ez éjjel, minden nagyobb rázkódáskor összedőlt, úgy hogy nem használhattuk útközben, de aztán Budapesten, amíg vagonlakóknak kellett lennünk a Nyugati pályaudvaron, addig nagyon jó szolgálatot tett, főzni is tudtunk rajta.”⁹²

A professzor számára bizonyára nem lehetett könnyű 22 esztendei egyetemi oktatói munka után családjával együtt hónapokon át pályaudvari vagonlakóként nélkülözni.

A kolozsvári professzorok kálváriája a nyugati nagyhatalmak vezetői előtt is részletesen ismert volt. Sir George Clerk angol diplomata, a Legfelsőbb Tanács budapesti különleges képviselője⁹³ a francia Georges Benjamin Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének 1919. november 29-én írt levelében tárta fel a kolozsvári professzorok megpróbáltatásait:

„Az ember szükségképpen némi rokonszenvet érez látván, mennyire gyalázatosan bánnak egy magas civilizációval azok, akik még csak most ismerkednek a kormányzás művészetével, és lelkiismeret-furdalás gyötri amiatt, hogy része van a történelemben. Példának okáért a románok hűségüket követelnek azoktól az egyetemi tanároktól, akikkel még nem tudatták, hogy melyik város egyetemén fognak majd oktatni. Ez nekem fölöslegesnek tűnik, olyannak, ami nem tekinthető kulturált eljárásnak, és hitem szerint még törvénytelen is. A románok mégis ekképpen cselekedtek ez év májusában a kolozsvári egyetemen. A tanárok – nagyon is indokoltan – arra hivatkoztak, hogy továbbra is magyar állampolgárok lévén, szakmai feladataik alól nem tekinthetik magukat fölmentve mindaddig, ameddig a békeszerződés nem ítélte kifejezetten oda Kolozsvárt Romániának. Válaszul a románok elker-

⁸⁹ CHOLNOKY 1998. 270., 272.

⁹⁰ KELEMEN 2017. 736.

⁹¹ KELEMEN 2017. 738.

⁹² CHOLNOKY 1998. 272.

⁹³ RÁNKI 1967. 166.

gették állásukból, házaikból az egyetemi tanárokat, és arra kényszerítették őket, hogy segédmunkásként dolgozzanak, hacsak nem akarnak éhen halni. Egy kiváló, világszerte ismert földrajztanár kénytelen volt burgonyát kapálni, hogy megkeresse kenyerét, közben pedig órát adott a jobbján, illetve balján kapáló két-két diáknak. Egy idő után letartóztatták, börtönbe zárták, ahol az árnyékszék tisztán tartása volt a dolga. Végül megengedték neki, hogy – anyagi javait és tudománynak szentelt élete minden gyümölcsét hátrahagyva – családjával együtt lovas kocsin távozzon. Egy másik jeles egyetemi tanárt, aki túl van a hetvenen, és betegség kínozza – minden alap nélkül – a bolsevizmus vádjával tartóztatták le, bántalmazták, majd börtönbe vetették, ahol a mai napig sínylődik. (...) Nehezen hihető, hogy az efféle magatartás előmozdítja Románia ügyét.”⁹⁴

A nyugati nagyhatalmak vezetőinek tájékoztatását szolgálta Georges Benjamin Clemenceau, Lloyd George, Lord Curzon, Andrew Bonard Law, Stephen Pichon, Hugh Wallace, Francesco Saverino Nitti, Macui és gróf Apponyi Albert 1920. január 16-i párizsi megbeszélése, amelyen Apponyi gróf kitért a két száműzött egyetem ügyére is:

„Külön okmányt fogunk önöknek betervezni, amelyben szemük elé tárjuk mindazon – kulturális értékekben véghez vitt – rombolást, amely ebben az esztendőben történt. Megtudhatják majd belőle, hogy két szép egyetemet is leromboltak: a magyar műveltség ősi központjában, Pozsonyban lévő, valamint az attól kissé újabb keletűt, a kolozsvárit, melyek mindegyike megfelelt napjaink legmagasabb tudományos elvárásainak. A tanárokat elűzték, és szeretném, ha látnák, hogy kiket tettek a helyükre. Fölhívom önöket, küldjenek ki tudósokból álló bizottságokat, hogy a valós helyzettel tisztába jöhessenek, és elvégezhesék az összehasonlítást. Mégiscsak lehetlenség, hogy ezek a történelmi múltra visszatekintő egyetemek és egyetemi karok így eltűnjenek, és bárkikkel fölváltsák őket. Az újonnan jöttek képtelenek ugyanis pótolni e nagy tekintélyű művelődési intézményeket.”⁹⁵

Kísérletek a magyar nyelvű kolozsvári felsőfokú képzés folytatására

Miután a románul nem tudó magyar hallgatók az elrománosított egyetemen tanulmányaikat nem folytathatták, a magyar felekezetek – római katolikus, református, unitárius és lutheránus – egyházai megállapodtak abban, hogy közösen az erdélyi magyar társadalom anyagi és erkölcsi támogatásával Kolozsváron magyar egyetemet állítanak fel. Ezt a szándékukat 1920 tavaszán be is jelentették a román kormánynak,⁹⁶ amely azonban 1921-ig nyaráig korabeli magyar vélemény szerint „kifogásokkal és ürügyekkel halogatja kérésük elintézését. Az illetékesek azonban már többször is kijelentették, hogy a magyar egyetem felállítását soha sem fogják engedélyezni.”⁹⁷ A felekezetközi egyetem egyetlen tanéven át működött, 1921. szeptember 15-én a közoktatásügyi államtitkárság véglegesen megvonta a működési engedélyt a tanárképzőtől.⁹⁸ A leirat megállapította, hogy a református

⁹⁴ ÁDÁM – ORMOS 2004. 163–164.

⁹⁵ ÁDÁM – ORMOS 2004. 186–187.

⁹⁶ Erdélyi Hírek, 1920. október 24. 2.

⁹⁷ GÁSPÁR é. n. 15.

⁹⁸ Ellenzék, 1921. szeptember 22. 4.

egyháznak nem áll jogában egyetemszerűen berendezett tanárképző intézetet fenntartani, ezért annak eddigi fenntartása törvénytelen volt, s felhívta az egyházkerületet, hogy az intézet működését azonnal szüntesse be.⁹⁹ Október elsején az épületet is lefoglalták,¹⁰⁰ ezzel a tanárképző befejezte működését.¹⁰¹

A Kolozsváron 1919. szeptember 18-án kinevezett 62 rendes és rendkívüli tanár október 30-án megalakította a román egyetem tanácsát, november 3-án pedig megkezdte a kizárólag románnyelvű előadásokat. 1920. február elsején Ferdinánd román király nagy ünnepélyességgel nyitotta meg Erdély román egyetemét.¹⁰² Így a mai Szegedi Tudományegyetem és a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem ugyanannak a kolozsvári magyar egyetemnek a szellemi és eszmei örökösei.¹⁰³

Az erőszakkal eltávolított professzorok és hallgatók előbb 1920 februárjától Budapesten, majd 1921. október 9-től Szegeden folytatták munkájukat. A Szegeden működő egyetem professzorai hosszú évtizedeken át élénken ápolták az universitas kolozsvári eredetét és erőszakos elvételének emlékét. Györffy István botanikaprofesszor az Egyetemi Tanács 1936. április 27-i, VIII. rendes ülésén egyéni indítványban javasolta:

„1919. május 12. gyásznapi, Egyetemünknek a trianoni békeszerződés előtt másfél évvel – fegyveres erővel való elvétele. (...) javasolni bátorkodom: mondja ki a nagytekintélyű Tanács: 1.) 1919. május 12. napját mint a kolozsvári egyetemnek fegyveres erővel, jogtalan elvétele cselekedetét nem felejtí el, s lelki gyásza jeléül 2.) elhatározza, hogy az épületek ormára félárbocra felhúzza a fekete lobogót; 3.) a május 12-én legelőször bemenő professzor urakat felkéri e nap gyásza jelentősége rövid méltatására, hogy vérévé váljon a mai nemzedéknek: a maga előmenetelét a kolozsváriiban keresse és tudja is. Rövid eszmecsere után az Egyetemi tanács az önálló indítványt egyhangúlag magáévá teszi, és az 1919. május 12-ét, mint a kolozsvári egyetemnek fegyveres erővel jogtalanul történt elvétele napját egyetemi gyásznapi jelenti ki, s egyben elhatározza, hogy e napon az egyetemi épületekre a gyászlobogót kitűzeti, e napon az első órákat tartó professzorokat felkéri, hogy a nap gyászának jelentőségét a hallgatóság előtt röviden méltassák.”¹⁰⁴

⁹⁹ *Erdélyi Hírek*, 1921. október 10. 3.

¹⁰⁰ *Ellenzék*, 1921. október 8. 5.

¹⁰¹ ERDÉSZ 1998. 274.

¹⁰² FJTET 1922. 16.

¹⁰³ VINCZE 2006. 48.; VAJDA 2014. 12.

¹⁰⁴ MNL CSML VIII.2. 10. d. 616–1935/36. Az Egyetemi Tanács átirata a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karhoz a kolozsvári egyetem elvétele napjának gyásznappá nyilvánításáról az 1935/36. évi VIII. rendes ülés jegyzőkönyvi kivonatával, 1–3.

Forrásközlő melléklet

Kolozsvár, 1919. május 11.

Jegyzőkönyv,

mely felvételte a kolozsvári Magyar Ferenc József Tudományegyetem matematikai és természettudományi karának 1919. május hó 11-én tartott I-ső rendkívüli üléséről.

Jelen vannak: Dr. Fabinyi Rudolf, ny. r. tanár, e. i. dékán elnökle alatt: Dr. Szádeczky Gyula, dr. Riesz Frigyes, dr. Győrffy István, dr. Pfeiffer Péter, dr. Haár Alfréd ny. r. tanárok, dr. Ruzitska Béla, dr. Pogány Béla ny. rk. tanárok, dr. Széki Tibor c. ny. rk. tanár, dr. Páter Béla magántanár.

Távol vannak: Dr. Apáthy István ny. r. tanár, a megszálló hadsereg által letartóztatva, dr. Ortway Rudolf ny. rk. tanár szabadságon Budapesten tartózkodván, nem voltak meghívhatók.

Jegyzett: Dr. Pogány Béla ny. rk. tanár.

1. Elnöklő Dékán a meghívó alapján megállapítja, hogy a Kar összes hivatali esküt tett és Kolozsvárt tartózkodó tagjai az ülésre szabályszerűen meghívottak.
2. Elnök előterjeszti Rector Úrnak 1483 – 918/19. E. T. számú átiratát, mellyel a kolozsvári román prefect 700/919. számú közlésével kapcsolatban ismerteti a nagyszebeni román kormányzótanács 4335/1919. számú azt a rendeletét, mely az egyetemi tanárok hivatali esküje tárgyában adatott ki és a következőképpen hangzik: (...)

Az iratok tartalmának ismertetése után elnöklő Dékán jelzi, hogy az egyetem szervezetéből folyólag s a tudománykarok autonóm hatásköre alapján az előterjesztés elvi részére vonatkozóan a Kar hivatott állást foglalni, s az egyes kari tagokat érintő egyéni vonatkozások tekintetében pedig a kari tagok külön-külön nyilatkozata szükséges. Felszólítja tehát a kar összes jelenlévő tagjait, hogy az előterjesztés tárgyában véleményüket kifejtteni, valamint az őket egyénileg érintő nyilatkozatokat megtenni szíveskedjenek. A kar a dékán előterjesztését tudomásul véve, annak megvitatása után a következő határozatot hozta.

Határozat

Minthogy a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem nemcsak az alapításáról szóló 1872. évi XIX. magyar állami törvénynek, hanem immár közel ötvenéves múltjának tanúsága szerint is a magyar állam egyeteme, s e jellegét a magyar állam nemzetközileg is elismert szuverenitásánál fogva szükségképpen mindaddig megtartja, míg annak állami hovatartozása felől az egyedül illetékes magyar állam valamely megfelelő jogi tény által másként nem rendelkezik. Minthogy továbbá a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem karának semmiféle tudomása sincs arról, hogy a magyar állam a kolozsvári Tudományegyetem felett eddig bírt és gyakorolt felségjogairól bárkinek a javára és bármily értelemben is lemondott volna, s a magyar állam egy ily lemondó és jogátruházó tényére hivatkozhatnia ez idő szerint a román királyságnak és az ő funkcionáriusaként magát feltüntető nagyszebeni román kormányzótanácsnak sem áll módjában.

Mindezeknél fogva a Kolozsvári Tudományegyetem Math. és Természettudományi Kara a nagyszebeni román kormányzótanács iratából kivilágító azt az álláspontot, mintha a kolozsvári egyetem a román állam egyeteme volna, mintha az egyetem és annak alkalmazottai (tanárai) felett a román állam, akár a nagyszebeni román kormányzótanács,

akár mások útján rendelkezhetnék, jogszerűnek el nem ismeri, hanem tekintettel arra a tényre, hogy az egyetem székhelyét jelenleg egy idegen állam, a román királyság katonailag megszállva tartja, az egyetem és az egyetemi alkalmazottak jogi helyzete kérdésében, mint jogilag egyedül számbajöhető alapokra, egyrészt az egyetem tanárainak a magyar állam alkotmányára tett és jelenleg is fennálló közhivatalnoki hűségesküjére és a magyar állammal szemben fennforgó közhivatalnoki felelősségére, másrészt a nemzetközi jognak a katonai megszállás viszonyait szabályozó és azt az 1899., illetőleg 1907. évi hágai nemzetközi békeértekezletek IV., illetőleg II. konvenciójában foglalt és annak idején a román királyság részéről is elfogadott nemzetközi jogtételekre támaszkodik.

Ugyanis a II-ik hágai békekonferencián megállapított „Réglement concernant les lois coutumes de la guerre sur terre” 43. art. kimondja, hogy a megszálló hatalom a megszállt területen érvényben lévő jogot abszolút akadály esetét kivéve, fenntartani köteles. A régi jog fenntartásának kötelezettségéből következik, hogy a régi jog alapján kinevezett vagy választott funkcionáriusok hivatalukban meghagyandók, amint hogy ezen értelmezés a konferencia tárgyalási jegyzőkönyvében is kifejezetten fölvetetett (Prot. partie III. 129. l.)

Hogy pedig mennyire szoros köteletségévé óhajtotta tenni a hágai egyezmény a régi jogot és így a régi tisztviselők magatartását a megszálló hatalomnak, ez kiviláglik abból, hogy a régi jogtól való eltérést csupán „empêchement absolut” [tökéletes megakadályozás] esetén és nem mint eredetileg tervezve volt, már az egyszerű „katonai szükség” esetében engedte meg (Prot. p. III. 127. l.)

A fenti nemzetközi elveknek megfelelően a francia hadsereg tisztjei számára kiadott nemzetközi jogi utasítás (Manuel de droit international à l’usage des officiers) részletesen is kimondja: „hogy a megszálló hatalom tartózkodni köteles arról, hogy a hivatalnokokat személy szerint szólítsa fel hivataluk folytatására, valamint nem követelhet tőlük sem kifejezett beleegyező nyilatkozatot, sem pedig esküt.” (Bonfils: Manuel de droit gens § 1174.)

Végül a hágai egyezmény 45-ik art. is kimondja, hogy a megszállott terület lakosságát a megszálló hatalom iránti hűségesküre kényszeríteni tilos.

Ami pedig a kolozsvári Tudományegyetem ügyeibe való beavatkozást illeti, az a hágai egyezmény 56-ik art.-val is ellenkezik, mely szerint „az oktatás és tudomány számára rendelt intézmények tulajdona, ha államiak is ezen intézmények, magántulajdon gyanánt kezelendő.

Mindebből kifolyólag a Math. és Term. tudományi kar a nagyszebeni román kormányzótanács ama tényét, mellyel az évezredes magyar állami élet talajából kisarjadt és kifejlett egyetemet, mely keletkezésében és félszázados fennállásában a legsajátosabb magyar nemzeti jellegű kultúrintézmények közé tartozik, alaptörvényeink megsértésével és a nemzetközi jog által garantált jog állásának rovására kisajátítani és ezzel az egész intézmény hivatását ezek emberi érdekeinek megsemmisítésével megbénítani törekszik – hivatkozva azokra az ünnepélyes ígéretekre is, melyeket az antanthatalmak itt járt katonai képviselői ismételtén és az egyetem zavartalan működésének biztosítása tárgyában tettek – tudomásul veszi, a joghatóság átvételét mint illetéktelent el nem ismeri, az ellen tiltakozik és orvoslást a békekonferencia előtt keres magának.

Ugyancsak ennek a határozatának következményeképpen a román állam iránti hűségeskü letételét karunk tagjai, magyar állampolgári becsületükhöz és letett hivatali esküjükhöz képest feltétlenül megtagadják, egyben kijelentik, hogy az egyetemen a magyar állam meghatalmazásából eddig viselt tisztségeiket magyar állami közhivatalnoki esküjük szel-

lemében mindaddig viselik, míg további sorsukra és kötelességeikre nézve az erre egyedül jogosult magyar állam részéről másként nem utasíttatnak.

Elnöklő dékán a határozat kihirdetésével név szerint felhívja a kar tagjait, hogy a román kormányzótanács iratában érintett hűségesküre vonatkozóan egyenként nyilatkozzanak. A nyilatkozatok megtörténte után Elnök határozatilag megállapítja, hogy az eskü letételét megtagadták: Dr. Fabinyi Rudolf s. k., Dr. Szádeczky Gyula s. k., Dr. Riesz Frigyes s. k., Dr. Győrffy István s. k., Dr. Haár Alfréd s. k., Dr. Pfeiffer Péter s. k., ny. r. tanárok és Ruzitska Béla s. k., Dr. Pogány Béla s. k. ny. rk. tanárok. Eskü letételére hajlandónak nyilatkoztak: —

Miután pedig az egész kérdésben való állásfoglalást a kar az egyetemi tudományok autonóm hatáskörébe tartozónak tekinti, kifejezi egyúttal abbéli óhaját is, hogy az egyetemi tanács mint ilyen, minden megnyilatkozás vagy hozzászólás nélkül egyedül a beérkező kari hiteles jegyzőkönyv-másolatok összegyűjtésére és azoknak rövid kísérő átirat melletti továbbítására szorítkozzék.

Jelen jegyzőkönyv egy hiteles példánya a kari tagoknak kívánságukra szintén kiadandó. Kmf.

Jegyzete: Dr. Pogány Béla s. k. Dékán: dr. Fabinyi Rudolf s. k.

Dr. Szádeczky Gyula s. k., Dr. Riesz Frigyes s. k., dr. Győrffy István s. k.

Dr. Pfeiffer Péter s. k., Dr. Haár Alfréd s. k., dr. Ruzitska Béla s. k.

Dr. Széki Tibor s. k., Dr. Páter Béla s. k.”¹⁰⁵

FORRÁSOK

MNL BML XV.33. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Márki Sándor naplói (1873–1924)

MNL CSML VIII.2. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Karának iratai (1917–1944)

MTAK Ms. 4165/56. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

8 *Órai Ujság*, 1919.

Az Est, 1918.

Az Ujság, 1919.

Ellenzék, 1919–1921.

Erdélyi Hírek, 1920–1921.

Keleti Ujság, 1919.

Kolozsvári Hírlap, 1918–1919.

Magyarország, 1919.

¹⁰⁵ RMKS 1922. 41–44.; GÁSPÁR é. n. 9–14.; EME 1941. 435–438.; VINCZE 2006. 138–141.

Népszava, 1918.

Pesti Hírlap, 1919.

Pesti Napló, 1919.

Szegedi Friss Ujság, 1919.

FORRÁSKIADVÁNYOK

ÁDÁM – ORMOS 1999 *Francia diplomáciai iratok 1918–1919*. Szerk. ÁDÁM Magda – ORMOS Mária. Budapest, 1999.

ÁDÁM – ORMOS 2004 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Szerk. ÁDÁM Magda – ORMOS Mária. Budapest, 2004.

CHOLNOKY 1998 CHOLNOKY Jenő: Önéletrajz. *Vár ucca tizenhét* 6. (1998) 185–339.

GYALUI 2013 GYALUI Farkas: *Emlékirataim (1914–1921)*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta: SAS Péter. Kolozsvár, 2013.

KELEMEN 2017 KELEMEN Lajos: *Napló I. (1890–1920)*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: SAS Péter. Kolozsvár, 2017.

IRODALOM

BALÁZS 2005 BALÁZS Sándor: *Onisifor Ghibu – álarc nélkül*. Kolozsvár, 2005.

BÍRÓ 1941 BÍRÓ Sándor: A kolozsvári egyetem a román uralom alatt. In: *EME* 1941. 305–332.

BUDAY 1931 BUDAY Árpád: Dacia superior egyeteme. In: *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Szerk. ASZTALOS Miklós. Budapest, 1931. 258–276.

EME 1941 *Erdély magyar egyeteme: az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Szerk. BISZTRAY Gyula – SZABÓ T. Attila – TAMÁS Lajos. Kolozsvár, 1941.

ERDÉSZ 1998 ERDÉSZ Ádám: A kolozsvári felekezeti közti magyar egyetem 1920–1921. *Történelmi Szemle* 40. (1998) 257–276.

FJTET 1922 *A Kolozsvárt 1872-ben alapított és Szegeden 1921-ben újra megnyitott M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története*. Budapest, 1922.

FRÁTER 1999 FRÁTER Olivér: *Erdély román megszállása 1918–1919*. Tóthfalu, 1999.

FRÁTER 2003 FRÁTER Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–19-ben*. Budapest, 2003.

GAAL 2012 GAAL György: *Egyetem a Farkas utcában: a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár, 2012.

- p>GAAL 2018p>GAAL Görgy: A Báthory-egyetemtől a Ferdinánd Egyetemig. A kolozsvári felsőoktatás első századai. In:
- Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostörténeti tanulmányok*
- . Főszerk. LUPESCU MAKÓ Mária. Kolozsvár, 2018. 447–455.
- GÁSPÁR é. n.
- GÁSPÁR Ármin: „Erdélyért”. *Hőhéro*k és mártírok. II. kötet. Budapest, é. n.
- GHIBU 1922
- GHIBU, Onisifor: *Universitatea din Cluj și institutele ei de educație memoriu înaintat M. S. Regelui Ferdinand I*. Cluj, 1922.
- GHIBU 1929
- GHIBU, Onisifor: *Universitatea Daciei superioare*. București, 1929.
- GHIBU 1931
- GHIBU, Onisifor: *Universitatea Daciei Superioare și problema Statului romano-catolic ardelean*. Cluj, 1931.
- GHIBU 1939
- GHIBU, Onisifor: *La a douăzecea aniversare a Universității Daciei Superioare*. Cluj, 1939. (2. kiadása: Cluj, 2001)
- HAJDU 1967
- HAJDU Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–1919-ben. *Századok* 101. (1967) 869–916.
- HORNYÁK 2000
- HORNYÁK Árpád: A belgrádi konvenció. *Világtörténet* 22. (2000) :2. 74–84.
- IANCU 1985
- IANCU, Gheorge: *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918–1920)*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
- LÖNHÁRT 2019
- LÖNHÁRT Tamás: Mert tiéd a hatalom...? Erdély, Bánság és Partium a változó hatalmi intézmények örvényében (1918–1920). In: *Terror 1918 – 1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszál-lók*. Szerk. MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor – TULIPÁN Éva. Budapest, 2019. 13–51.
- MÁRKI 1922
- MÁRKI Sándor: *A m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története: 1872–1922*. Szeged, 1922.
- MIKES 1996
- MIKES Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. Sepsiszentgyörgy, 1996.
- ORMOS 1979
- ORMOS Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle* 22. (1979) 12–39.
- NYÉKHÉGYI 1922
- NYÉKHÉGYI Ferenc: *A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (A páduai fegyverszünet)*. Személyes tapasztalatok és hiteles okmányok alapján. Budapest, 1922.
- PÁRVAN 1928
- PÁRVAN, Vasile: *Universitatea națională a Daciei superioare și Datoria vieții noastre*. Cluj, 1928.
- RAFFAY 1987
- RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Szeged, 1987.
- RAFFAY 1989
- RAFFAY Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged, 1987.

- RÁNKI 1967 RÁNKI György: A Clerk-misszió történetéhez. *Történelmi Szemle* 10. (1967) 156–187.
- RMKS 1922 *A romániai magyar kisebbség sérelmei tekintettel a szövetséges és társult főhatalmak és Románia között Párisban, 1919. december hó 9-én kötött kisebbségek védelméről szóló szerződésre I. (1919–1922)*. Budapest, 1922.
- ROMSICS 2018 ROMSICS Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, 2018.
- SĂLĂGEAN 2012 SĂLĂGEAN, Marcela: Universitatea din Cluj între 1919 și 1944. In: *Istoria Universității „Babeș–Bolyai”*. Coordonator Ovidiu GHITTA. Cluj–Napoca, 2012.
- SERACIN 1930 SERACIN, Ion: *In ce măsură se poate realiza Universitatea Daciei Superioare conform ideilor Lui Vasile Parvan și ce poate face studențimea în acest scop*. Cluj, 1930.
- TAKÁCS 2002 TAKÁCS GYULA: Szándékok és körülmények a belgrádi konvencióval kapcsolatban. *Közép-Európai Közlemények* II. (2002):2. 93–99.
- TOTH 2018 TOTH Szilárd: Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben. *Per Aspera ad Astra* 5. (2018):2. 160–178.
- VAJDA 2014 VAJDA Tamás: A Szegedi Tudományegyetem és elődeinek rövid története. In: *Egyetemtörténeti fotóalbum*. Szerk. GAUSZ Ildikó – KOKAS Károly – LACZKÓ Sándor – PAP Kornélia. Szeged, 2014. 12–21. (Szegedi Egyetemi Tudástár 8.)
- VAJDA 2019 VAJDA Tamás: Az erdélyi magyar egyetem utolsó tanéve (1918/19). *Gerundium* 10. (2019):2. 32–61. (<https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/3644/3597>) [2019.12.03.]
- VINCZE 2004 VINCZE Gábor: A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása 1919-ben. *Pro Minoritate* 14. (2004):2. 130–155.
- VINCZE 2006 VINCZE Gábor: *A száműzött egyetem. A Ferenc József Tudományegyetem sorsa Kolozsvártól Szegedig (1919–1921)*. Szeged, 2006.
- VINCZE 2009 VINCZE Gábor: Kilencven éve történt (Erdély megszállása és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása). *Székelőföld* 13. (2009):2. 65–103.
- ZEIDLER 2003 *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, 2003.
- ZELLEI 2016 ZELLEI Gábor: Nemzetközi hadijogi szabályozás a civil lakosság védelme érdekében az I. világháború időszakában. *Hadtudomány* 26. (2016):1–2. 65–74.

1919 – The expulsion of the Hungarian university from Cluj

by Tamás Vajda

(Summary)

The professors of the Cluj-Napoca University – founded in 1872 and funded from the Hungarian state budget – were appointed by the Hungarian head of state from 1872 to 1919, on the proposal of the Hungarian Minister of Religion and Public Education. The university was operating successfully even during World War I. In October 1918, the number of students enrolled at the university was the same as during the pre-war period, and the academic year started as usual. On December 24, 1918, the Romanian army occupied the city of Cluj-Napoca. Subsequently, the Romanian army regularly harassed the professors, many of whom were temporarily imprisoned without a court sentence and a significant war indemnity was imposed on them. Students were prevented from communicating with their families. Between January and April 1919, professors and students were driven to starvation in order to render the university inoperative. On May 9 (13 months before the signing of the official peace treaty), the Romanian prefect ordered professors to swear allegiance to the Romanian king within 72 hours. All teachers refused to do so, citing international conventions. On May 12, within half an hour of the refusal, three hundred armed soldiers forcibly seized the university's buildings, and all professors were deprived of their jobs. Most of them were physically expelled from the Romanian occupation zone in the autumn of 1919. From January 1920 the teachers of the university temporarily continued their teaching activities in Budapest and from October 1921 in Szeged. The study presents the stages of this process using new historical sources.

Turbucz Péter

Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918)

Marczali Henrik életének és történeti munkásságának kutatásában az I. világháború időszakára mindeztidáig nem kapott megfelelő figyelmet. Ez legfőképp négy tényezőre vezethető vissza: egyetemi eltávolítására és a Trianon-sokkra, a két világháború között a művei iránti érdeklődés fokozatos csökkenésére, 1945 után a kommunista államberendezkedés felülről irányított kultúrpolitikájára, valamint mindezekkel párhuzamosan a feledésre és az I. világháború traumájának fokozatos átértékelődésére. Az eredmény egy életszakasz és alkotói periódus majdnem teljes ismeretlensége lett. Ezért, amikor a vidék szerepét kutatjuk a történész I. világháború alatti életében és életművében, levéltári forrásfeldolgozás, illetve általában véve források hiányában a vizsgálódást első lépésben a tudós évekkel későbbi visszaemlékezései,¹ valamint akkori közszereplései és háborús gondolatai vázlatos² bemutatásának fonalán haladva kell végeznünk.

I.

A nagy háború előestéjén Marczali Henrik látszólag karrierje zenitjéhez érkezett. Cambridge-ben jól fizető tanári állás várta,³ míg itthon minden történelmi kérdésben az ő véleménye volt mérvadó. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjaként és a budapesti tudományegyetem ny. r. tanáraként a korabeli Magyarország legnagyobb történészszemélyiségének számított.

Szarajevó után megannyi kollégájához és tudóstársához hasonlóan ő is válaszüthöz érkezett: a háborút támogatók oldalára állni, vagy csendben maradni. Mivel az angliai út lehetetlenné vált, illetve mert politikai és diplomáciai kapcsolatai ezt megkövetelték, 1914 nyarától fokozatosan az események sodrába került. Az első győzelmek hatására azután a háborús lelkesedés teljesen áthatotta a patrióta Marczali lelkét és gondolkodását. Az 1931-ben megjelent *Emlékeimben* ő maga árulta el, hogy a háborús pszichózis teljesen elragadta.⁴ Ez az állapot először 1914. október 12-én, egy Andrássy-előadás szervezésében kapott kifejezést,⁵ amit azután *háborús előadások*⁶ tartása, valamint *propagandacikkek* és jobbára *nevelő célzatú hazafias tanulmányok* írása követte.

A történettudós november 29-én a – Vörösváry Ferenc, Berzeviczy Albert és Ilosvay Lajos átszervezése révén militarizálódott – Szabad Lyceum 768 fős hallgatósága előtt⁷

¹ MARZALI 1931a; MARZALI 1931b.

² Marczali Henrik I. világháború idején keletkezett művei közül itt csak néhány, a szűkebb tárgy szempontjából fontosabbnak tartott munka kerül említésre és ismertetésre.

³ MARZALI 1931a; vö. DÉNES 2018. 1334.

⁴ MARZALI 1931b.

⁵ *Az Újság*, 1914. október 12. 7.; *Pesti Napló*, 1914. október 12. 5.; *Pesti Hírlap*, 1914. október 12. 4. stb.

⁶ A témáról bővebben lásd BALÁZS 2016; TURBUCZ 2016a; TURBUCZ 2016b.

⁷ VÖRÖSVÁRY 1915. 252.

tartotta meg első hadi beszédét *A világháború történeti megvilágításban* címmel.⁸ A szónoklat a háború diplomáciai előzményeivel foglalkozott; vezérgondolata a „*Hogyan sodródott Európa világháborúba?*” kérdés köré épült. Az exorzéban Marczali háborúról alkotott felfogásának alapmotívumai közül az 1848-as párhuzam, a szlávellenesség, a feltétlen dinasztiahűség, valamint a katonai erények tisztelete már megtalálható volt, ugyanakkor a franciához és az oroszhoz hasonló angol háborús felelősség-kép még szándékosan nem került teljesen bemutatásra. Arról, hogy a beszéd ne csak egy szűk körhöz, hanem az ország bármely pontján élő érdeklődőhöz eljusson, a gyorsírói változat megjelentetésével a *Budapesti Szemle* gondoskodott.⁹

Tudósunk ekkorra már rég felismerte, hogy tanárként és történészként mit várnak el tőle. Nem kevesebbet, mint hogy egyfelől szaktudását állítsa a háború szolgálatába és a történettudomány módszereivel igazolja a központi hatalmak háborújának igazságos voltát, valamint dicsérje a Monarchia és Németország erejét, másfelől az ellenséget támadva tudományos alapon emeljen kifogásokat az antant politikája és hadviselése ellen. Mindezen felül – akár a történeti események ferdítésének vádját is kockáztatva –, igazítsa a múlt tényeit a hármasszövetség javára vagy épp okulására. Az önként vállalt szerepnek Marczali igyekezett megfelelni, ami már 1914-es publicisztikáiban is megmutatkozott. A *Pester Lloyd*-ban és a *Vasárnapi Ujság*-ban Belgrád elfoglalásáról szóló írásaiban¹⁰ például a kitartás és a magyar közkatona sokszáz éves vitézségét dicsérte.

1915-ben viszont már nem érte be a birodalmi nacionalizmus és heroizmus történelmi síkra vetítésével. *A hadsereg élelmezése az 1788–90-ik háborúban* címmel hosszú tanulmányt írt a *Századok* februári füzetébe,¹¹ amellyel saját megvallása szerint is kizárólag aktuálpolitikai és nevelő szándékú céljai voltak. Nem kevesebbet akart, mint bizonyítani, hogyan lehet fenntartani a valuta értékét háborús körülmények között. A megoldás pedig akár egy mondatban összegeezhető: a szabad forgalom és az „illetéktelenül felhalmozott” élelmiszer lefoglalása. A gondolat radikális volta ellenére hatalmas elismerésre talált országszerte – ezt visszaemlékezésében is kihangsúlyozta –,¹² ami a korábbiaknál jóval elfogultabb történeti áttekintések készítésére ösztönözte.

A *Budapesti Szemle* és a *Századok* mellett Marczalinak a *Magyar Figyelő* nyújtott ebben igazán komoly segítséget. A lap júliusi számában megjelent *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok* című tanulmányában¹³ már nem is bocsátkozott mélyebb kontextusok elemzésébe a Cambridge-i reményekkel végleg szakító történész, inkább az objektivitást félretéve a tudatos véleményformálás módszereihez nyúlt. Tanulmányában a kereskedelmi jog fejlődésén és alakulásán keresztül Anglia fokozatosan kiépülő tengeri dominanciája ellen emelt szót, s a németek világtengerekhez való jogát bizonygatta. Az írás emellett a bűvárhajó fegyvernem Lusitania elleni sikerének értelmezésére is hagyott teret; a hatalmas tengerjáró, mint ellenséges segédhajó elsüllyesztését a történész egyértelműen az angol-amerikai arrogancia következményének tekintette. Láthatóan semmi más nem

⁸ MARCZALI 1914a.

⁹ *Budapesti Szemle* 42. (1914):456. 379–396.

¹⁰ MARCZALI 1914b; MARCZALI 1914c.

¹¹ MARCZALI 1915a. A történésznek nem ez volt az egyetlen háborús témájú írása a *Századok*-ban. 1915-ben még ismertette Jean Jaurès *Die neue Armee* című könyvét is, amit igen nagyra értékelt.

¹² MARCZALI 1931b; lásd még: *Budapesti Hirlap*, 1915. február 10. 15.

¹³ MARCZALI 1915b.

számított, csak a központi hatalmak *tiszta háború* toposzának elevenen tartása, amely a re-akciók hiányából ítélve ezúttal nem sikerült Marczalinak. Szerencséjére az olasz hadüzenet éppen kapóra jött, így a *Budapesti Szemlében* közölt *Italicae Res* című tanulmány¹⁴ sikere rögtön kárpótlást is jelenthetett számára.

Az *Italicae Res* Könyves Kálmántól Ferenc József uralkodásáig tekinti át a magyar-olasz politikai kapcsolatokat. A történész elgondolása szerint az olaszok a középkor óta csak a hódításra gondolnak mindösszesen annyi változással, hogy évszázadok elmúltával Velence helyét a fiatal Olaszország foglalta el, s évtizedek óta immár ő fordítja erejét a sziget-tenger, a Fekete-tenger és a konstantinápolyi csatornák megszerzésére. Amíg a Habsburgokat és a Hohenzollerneket Marczali szerint az igaz béke hatotta és hatja át, addig az olasz irredentisták a nemzetiségi határon túl is el akarnak mindent foglalni, ami stratégiaileg biztosíthatja szerzési vágyukat. A Monarchiának ezért Nagy Lajos hadiútját kell járnia, ha nem akar lemondani a tengeremlékről és hagyományos befolyásáról a teljes Balkán-félszigeten.

Bár Marczali háború alatti tanári működésének ismertetése nem tartozik a szorosan vett témához, egy megjegyzés erejéig azért az elmondható, hogy a Bölcsészettudományi Kar fennmaradt jegyzőkönyvei szerint¹⁵ a háborús hangulat a budapesti tudományegyetemen is végig fokozottan jelen volt 1914–1918 között, ahol a Marczali bábáskodása mellett születő új diszciplína, a *háborús történetírás* megalkotásának első lépéseként 1915 elején a történettudós egyik egyetemi óráját is *A magyar honvédelem történeti fejlődése* címen hirdette meg.¹⁶ Előadásai akkoriban a magyar nemzet hadtörténelmének hazafias-nacionalista szellemű interpretációi voltak. A katedra mellett Marczali a kari tanácsban is végig igen aktív volt, hiszen nemcsak részt vett az Alexander Bernát dékán vezette összes kari ülésen, hanem minden, az egyetemet és a bölcsészkart érintő háborús kérdést is megszavazott.

A toposzpítés szándéka írásain és egyetemi óráin túl, az 1915. március 2-án tartott háborús expozéjában¹⁷ is érzékelhető. A Hadsegélyező Bizottság Berzeviczy Albert vezette előadásokat szervező albizottsága felkérésére aznap este hat órakor az akkori Főherceg Sándor utca 8. sz. alatti régi képviselőház üléstermében¹⁸ megtartotta *Külpolitikánk történeti alapon* című előadását, amelyben teljesen a világháború politikai miliőjéhez igazította ezer év magyar történelmét.¹⁹ A közel ezer főnek mondott hadi szónoklatban a történész nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy bemutatja az előző századok magyar külpolitikai irányait. Gondolatmenete fő iránya szerint, mióta a magyar nép elfoglalta a Kárpát-medencét, a nemzet fenntartása és felvirágoztatása volt uralkodóink minden politikájának természetes és szükséges alapja. A kereszténység felvétele biztosította ittlétünket, valamint első királyaink ez által szilárdították meg trónjukat. Szent László és Könyves Kálmán korában már nemcsak korai keresztény védőbástyáról beszélhetünk, hanem tulajdonképpen Magyar Birodalomról. De az ő utódaik sem kevesebbek, hiszen biztosítani tudták a

¹⁴ MARCZALI 1915c. Az írásról készült beszámolók közül lásd: *Akadémiai Értesítő* 1915. 26. köt. 627.; *Századok* 49. (1915) 440–441.

¹⁵ ELTE EL VIII.I.8/a. 19–23. köt.

¹⁶ *Pesti Napló*, 1915. január 17. 13. Lásd még: TANREND 1914/15. 71.

¹⁷ *Pesti Hírlap*, 1915. március 3. 11.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1915. február 27. 15.; *Pesti Napló*, 1915. február 28. 21.; *Népszava*, 1915. március 1. 4.

¹⁹ MARCZALI 1915d. A beszédet gyorsírói lejegyzés alapján a *Magyar Figyelő* is közölte. Lásd: *Magyar Figyelő* 5. (1915):1. 401–413.

haza fejlődését és a magyar kultúra védelmét kelettel és nyugattal szemben egyaránt. A fő veszélyt azonban mégis a kelet rejtette magában, hiszen a tatárjárás során Magyarország csaknem elpusztult. Éppen ezért IV. Béla hazája menekülését a nyugati intézmények, várak, városok, lovasság meghonosításában látta. Az eredmény: a kisorosz és délszláv hűbéres fejedelmek sikeres maga mellé csoportosítása. IV. Béla uralkodását tovább nehezítette, hogy szembe kellett néznie a csehek szervezkedésével, akik leveréséhez az immár természetes szövetségest, a Habsburg dinasztiát kellett segítségül hívnia. Később Károly Róbert szintén tudatosan szabadította fel másik természetes szövetségünket, a lengyeleket.

A magyar tehát kezdettől fogva politizáló és katonanemzet, és ennek oka nem más, mint a kényszer volt. Korai megmaradásunk mindig az erős külpolitikától és hadseregtől függött. Nagy Lajos e tudatos politika és hadszervezés legmarkánsabb alakja, aki csak abban hibázott, hogy keresztes térítő hadjárataival újra egységbe kovácsolta a szláv népeket, ami utódja, Luxemburgi Zsigmond idején majdnem a haza veszét okozta.

Magyarország történeti szerepe a Hunyadiak korában már nem kérdés: védeni a hont a keleti veszedelmektől a katolikus Európáért. A cél tehát adott volt, ámbar mint a korszak áttekintésének végén Marczali megjegyezte, hogy amilyen nagy és erős volt a nemzet Mátyás alatt, olyan elhagyatott és gyöngé lett halála után. Ezért újra a jól bevált diplomáciai lépéshez kellett folyamodni, azaz meghívni Európa legerősebb dinasztiáját a trónra. Így került a magyar korona az Anjouk fejére, s emiatt fordultunk a Luxemburgiakhoz, majd a Habsburgokhoz, valamint ennek következtében hívtuk meg uralkodni a „*hatalmas*” Jagellókat. És mindezen dinasztiák aztán Magyarországot tartották elsődleges országuknak.

I. Ferdinánd idején már nem beszélhetünk tudatos magyar külpolitikáról. Nagyjaink, ahogy a történész sejtetni engedi, inkább eszközei voltak a nagy uralkodóknak. Igazi külpolitikát csak a katonák folytattak a végeken. A török kiűzése után újabb belviszály keletkezett nemzet és királya között. A Rákóczi-szabadságharc eredménye a szatmári béke, amely helyreállította a harmóniát a dinasztia és a nemesség között. A császári udvar külpolitikai ballépései azonban veszélybe sodorták a birodalmat. 1741-ben járunk, amikor Mária Teréziának szüksége volt a magyarokra, akik megmentették birodalmát. Ekkortól beszélhetünk Marczali szerint újra igazi magyar külpolitikáról. Mária Terézia több egyszerű uralkodónál. Ő az első olyan uralkodó az Árpád-házi királyok óta, aki tudatosan számolt a nagyszláv veszedelemmel, az oroszral, ezért kötött szövetséget a korábbi nagy ellenséggel, a poroszokkal.

Az elkövetkező évtizedekben az orosz birodalom egyre csak erősödött, míg hazánkban belpolitikai téren teljes volt az anarchia, amely végső soron az egész birodalmat gyengítette. Széchenyi és Pulszky felismerték a pánszlávizmus veszélyét, s azt, hogy ebben a helyzetben csak az Ausztriával való szoros együttműködés az egyetlen járható út.

Széchenyi, Pulszky és Wesselényi azonban nem csak külpolitikai meglátásaik miatt érdemelték említést. Ők azok, akik a közművelődés beindításának szorgalmazásával és támogatásával Magyarországot Európa keleti szegletének kulturális bástyájává építették ki. Vitathatatlan érdemük, hogy felismerték a népoktatás és a műveltség kultúraalkotó szerepét és szorgalmazták, hogy a magyarságnak nem elég erejében, de szellemében és eszében is felül kell múlnia az őt körülölelő szláv tömböt, ha életben akar maradni. Ilyen irányú törekvéseinkben viszont a németek segítségére mindig számíthattunk, hiszen az ő érdekeik nem ellenkeztek a múltban sem a mieinkkel. De az orosz is éberén figyelt. Miklós cár

tudatosan uszított a magyarok ellen, ami osztrák ellenintézkedésekhez és végül a magyar szabadságharcához vezetett. Szabadságharcunkban a szlávság volt, amely útját állta nemzeti törekvéseinknek, amely nem volt ellentétes az osztrák érdekekkel.

Az aktualizált és idealizált történelmi viszonyrendszerek szintézisével szolgálni tudó Marczali-beszéd elérte célját. A korabeli sajtóorgánumok – gyorsíróik és tudósítóik munkája alaposságától függően – terjedelemben egymásra lícitálva közölték az előadás zanzásított mondanivalóját. Legfőképp a pánszlávizmus veszélyét, Ferenc József magyarbarátságát és békeszeretét, valamint a nagy német szövetséges erejének csodálatát, illetve id. Andrássy Gyula politikájának sikerességét emelték ki, de az orosz és szerb ellenségkép 1848-ig történő visszavezetése ugyancsak bemutatásra került.²⁰

Amint az a most áttekintett beszédből is kiderül, Marczali 1915 tavaszától már történelmi szövetségesnek tekintette a lengyeleket. Visszaemlékezéseiben ezt találjuk:

„Lengyelország volt a nagy kérdőjel és én az egész háborún át azon az állásponton voltam, melyet Trevelyan előtt vallottam. Volt bennem valami csökevénye a régi lengyel-magyar barátságnak és a Revue Internationaleba cikket írtam a magyar-lengyel viszony fejlődéséről. Ez nemcsak a lengyeleknek tetszett, hanem a Neue Züricher Zeitung is nagy elismeréssel írt róla.

Június 15-én nagy lengyel deputáció jelent meg nálam, Bandursky leMBERGI püspök vezetése alatt, nemzeti viseletben; csödület volt lakásom előtt. A püspök megköszönte fáradozásomat; én röviden válaszoltam és kértem a többi urat, csupa galíciai, távozzanak, egyedül szeretnék vezetőjükkel beszélni. Azok meglehetősen haragosan elmentek, én pedig kértem a püspököt, küldjön az orosz részről valókat és posenieket, kikkel komolyan lehet tárgyalni. Azóta csaknem minden héten jöttek arisztokraták és más előkelők, jobbára igen jóra való urak – még egy szép hölgy is megtisztelt. Úgy láttam, az orosz rabság kiirtotta belőlük a politikai érzéket, csak a poseniek mutatkoztak igen értelmeseknek. Mielőtt Bécsbe vagy Berlinbe mentek volna, mindig felkerestek, a derék Stamirovsky volt a bemutató. Független Lengyelországra gondoltam, szász, vagy bajor király alatt, a monarchia és Poroszország közös uralma alatt. Csakhamar tapasztaltam azonban, hogy bármiben állapodtunk is meg, ők az ellenkezőt tették. Ez meglehetősen lelohasztotta buzgalmamat. Mégis igyekeztem, nagy unszolásukra, Tiszát meggyőzni annak szükségéről, hogy a lengyel vitézséget a közös érdek szolgálatára használjuk fel.”²¹

II.

A lengyel történelemmel való aktív történeti és diplomáciai foglalkozás az év végére teljesedett ki Marczalinál. Az *Emlékeimből* most idézett sorokat támasztja alá 1915 őszén a Szabad Lyceumnak a tudományegyetem aulájában rendezett népszerű főiskolai kurzusa is, ahol november 13-tól a történész immár lengyel témában adott elő.²² A *Lengyelország*

²⁰ *Pesti Hirlap*, 1915. március 3. 11. Vö. *Budapesti Hirlap*, 1915. március 3. 8.; *Pesti Napló*, 1915. március 3. 4.

²¹ MARCZALI 1931b.

²² *Budapesti Hirlap*, 1915. november 14. 17.; *Pesti Hirlap*, 1915. november 17. 10.

felosztása előtt és után című előadássorozat 13-án, 20-án,²³ és 27-én²⁴ egyebek között a független és erős Lengyelország megteremtése mellett kardoskodott. Azonban még az előadássorozat tényénél is kevésbé ismert, hogy a tudós e három expozé szintézisét másnap, november 28-án Miskolcon is előadta *Lengyelország* címmel. Az első vidéki látogatás és háborús előadás helyszíne Marczali Henrik életében tehát Miskolc volt.

A Tarnay Gyula főispán és Nagy Ferenc polgármester vezette város a keleti front utánpótlása, a visszatérő sebesültek és fertőző betegek kórházi ellátása, hovatovább a nagyszámú hadifogoly elhelyezése szempontjából kiemelkedő szerepet töltött be. A polgárság megfelelő morálja ezért rendkívül fontos volt a katonai és politikai vezetés számára, akik rendszeres látogatásaikkal személyesen is gyakran meggyőződtek a helyi szociális, gazdasági, infrastrukturális, higiéniai, kórházi stb. viszonyokról, és örömmel támogatták a főispán és a polgármester minden önálló kezdeményezését. Ennek eredményeként Miskolc városa az elsők között állt át az önellátó hadigazdaságra, és a városvezetők ugyancsak az elsők között fogadták meg Marczali élelmiszerrekvirálásra szóló gondolatait, amiért Tarnayt az országos sajtó is ünnepelte akkoriban.²⁵ A város hite politikai vezetői irányába feltétel nélküli volt, akik a helyi sajtó és a kulturális intézmények átszervezésével a háború második feléig biztosítani tudták a lakosság beléjük fektetett bizalmát. Tarnay és Nagy a „*mintahátország*” megteremtése érdekében tett intézkedései (iskolaépületek átadása hadikórház céljára, polgárőrség felállítása, kolerakórház létesítése, katonai közétkeztetés stb.) – a folyamatosan fellépő nehézségek ellenére²⁶ – látszólag elfogadottnak és sikeresnek számítottak.

Ilyen előzmények után nem meglepő, ha 1915 őszen ünnepi alkalomnak számított, hogy a híres történész – a hadi időkben először – elhagyja a fővárost és vidékre, hovatovább Miskolcra érkezik háborús előadást tartani. Már az esemény híre – amelyet még az országos sajtó is megemlített²⁷ – teljesen felkorbácsolta a polgárok háborús hétköznapjait, akik 1912 óta csak most hallgathatták ismét a tudóst,²⁸ ám a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület háborús előadásainak egyébként is ezt a végkifejletet szánták. Balogh Bertalannak, az egyesület elnökének elképzelései szerint rendezvényeik megtartásának oka ugyanis nem más volt, mint az, hogy tevékenységük „*katonáink előtt tanúbizonysággul szolgáljon arra, hogy mi, akik a sors rendelkezéséből velük együtt nem küzdhetünk, legjobb tudásunkkal igyekeztünk kivenni részünket a hazánk létéért és jövőjéért folytatott küzdelmekből*”.²⁹ E meglehetősen tág elképzelés megvalósítása érdekében Balogh és az Egyesület vezetősége régi barátaihoz fordultak, hogy 1915. november 7-e és 1916. március 15-e között tartsanak Miskolcon is a budapesti háborús összejövetelekhez hasonló hadi beszédeket.³⁰ Mivel a háború előtt az egyesület a városban és Borsod vármegyében is

²³ *Budapesti Hirlap*, 1915. november 21. 17.

²⁴ *Pesti Napló*, 1915. november 28. 20.

²⁵ *Pesti Hirlap*, 1915. március 2. 11.; *Budapesti Hirlap*, 1915. október 7. 14.

²⁶ A legfőbb gondok egyikét a városban tartózkodó idegenek (sebesültek, fertőző betegek, hadifoglyok, átvonuló és ideiglenesen Miskolcon tartózkodó alakulatok, menekültek stb.) rendkívül magas, a hét–tízezer főt elérő száma jelentette.

²⁷ *Budapesti Hirlap*, 1915. november 27. 15.

²⁸ 1912-ben Marczali *Napóleonról* adott elő Miskolcon a Népszerű Főiskolai Tanfolyam keretében.

²⁹ BALOGH 1916. 5.

³⁰ KOSZTOLÁNYI 1916. 242–244.

rendezett népszerű főiskolai tanfolyamokat,³¹ mi több, egy saját háborús előadáscikluson is túl voltak már,³² ezért a szervezés rendkívül gyorsan haladt.³³ Elképzelésük szerint, a meghívott előadók listája két részből állt össze: egyfelől a helyi értelmiség soraiból – tanárok, politikusok stb. –, másfelől országosan ismert neves tudósokból és politikusokból. Meghívott előadók között volt Marczali Henriken kívül Apponyi Albert, Giesswein Sándor, Pekár Gyula, Trócsányi Dezső, Nagy Ferenc és még több neves személyiség; szám szerint 18 előadó összesen 20 előadást tartott.³⁴

A korabeli városi napilapokat fellapozva³⁵ pontos információkat kaphatunk arról, hogy a miskolciak miként készültek a jeles eseményre, hogyan várták a történettudóst, illetőleg mit reméltek előadásától. Erre vonatkozóan november 27-én a *Miskolczi Napló Ujdonságok* rovatában olvashatunk először,³⁶ amiből kiderül, hogy a polgárok úgy érezték, a téma a magyar városok közül valószínűleg őket érinti a leginkább. Továbbá, a helyi hallgatóság nem kevesebbet, mint a „*lengyel kérdés megoldása*”-t várta Marczalitól. A téma ilyen mérvű aktualitását a menekültkérdés mellett az adta, hogy nem sokkal korábban Tarnay főispán vendégeként egy rövid időre Miskolcra érkezett Taddeus Lyesz Stamirovsky, a legfőbb lengyel nemzeti bizottság magyarországi delegátusa és báró Syntinis Gyula, akik a lengyel nemzeti aspirációk propagálása végett járták az országot akkoriban.³⁷

Amint az a *Napló* másnap, 28-án (vasárnap) megjelent vezércikkéből kiderül, a hallgatóság további igényeket támasztott az előadással kapcsolatban; a történész korábbi előadásaihoz kapcsolódva például kíváncsiak voltak arra, hogy a lengyel kérdés esetleges rendezésével Nagy-Britannia és Oroszország megtartja-e hatalmi túlsúlyát, valamint „*európai hatalom marad-e Oroszország, vagy kiszorul Ázsiába, ahová alacsony kultúrája alapján való?*”³⁸ Marczali érkezését a háborús publikum tehát nagyon várta (amiből ő semmit nem érzékelt, hiszen a háborús posta helyzetéből adódóan a helyi lapok nem juthattak el hozzá időben)³⁹ és ez az érdeklődés csak fokozódott, amikor kiderült, hogy az előadó gyorsíró is kér az előadására.⁴⁰

November 28-án vasárnap aztán elérkezett a rendezvény napja. A megbeszéltek szerint a történész Poly nevű lányával, a délelőtti vonattal tizenegy órára rendben meg is érkezett a Tiszai pályaudvarra. Az állomáson Balogh Bertalan elnök fogadta őket, aki a vendégekkel a Korona Szállóhoz hajtatott, majd – egy avasi séta közbeiktatásával – ugyanott meg is ebédeltek. Eközben a ma is álló megyeháza nagytermében délután három órától már gyülekezett a közönség az előadásra, amelynek belépti díja 50 fillérbe⁴¹ került (helyhi-

31 KOSZTOLÁNYI 1916. 225–234. Az idézett szakasz az egyesület közművelődés terén kifejtett teljes tevékenységét bemutatja.

32 KOSZTOLÁNYI 1916. 235–236.

33 Eddigi ismeretek szerint a felkérésnek egyedül Alexander Bernát nem tudott eleget tenni.

34 KOSZTOLÁNYI 1916. 242–244.

35 A *Miskolczi Estilap* és a *Miskolczi Napló* lapszámai a II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményében kutathatók.

36 *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

37 *Miskolczi Estilap*, 1915. november 17. 3.

38 *Miskolczi Napló*, 1915. november 28. 1.

39 Budapest–Miskolc között 1914. augusztus elejétől a békeidőkhöz képest a postaforgalom átlagosan egy nap késéssel működött.

40 *Miskolczi Napló*, 1915. november 28. 7.

41 *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

ány miatt az előadásra mindösszesen 300 jegyet lehetett váltani). Pár perccel négy óra után az előadó a hallgatóság elé lépett, és megkezdte másfélórás előadását.

Marczali, aki csak napközben értesült arról, hogy milyen „hazafias” kérdésekre is kel-
lene válaszolnia a téma kifejtése során, már a hadi beszéd elején visszakozott. Ő ugyanis
kivételesen nem egy korábban tőle megszokott tartalmú és retorikájú háborús előadással
készült,⁴² hanem – nagy meglepetésre – egy általános történeti áttekintéssel, ami arra a
két kérdésre volt kihegyezve, hogy „mik voltak Lengyelország elbukásának okai és az elbu-
kott Lengyelország minő eszközökkel hatott oda, hogy jogait a föltámadásra, az új nemzeti
életre előkészítse”.⁴³ Mivel professzorunk célja történelmi párhuzamok építésével a lengye-
lek iránti szolidaritás érzésének feltámasztása, és feltehetően egy diplomáciai segédanyag
közrebocsátása volt, ezért szándékosan a 16. századtól kezdte történeti elbeszélését, ami-
ben végül egész 1913-ig jutott el. Expozéjában nyíltan megemlékezett a felosztott ország
három részre szakadt népének viszontagságairól, ami persze nem okozott felhőtlen lel-
kesedést a hallgatóság soraiban. A *Miskolczi Napló* munkatársa cinikus kicsengéssel meg
is jegyezte az előadásról készített beszámolójában, hogy Marczali a két kérdést kibontva
„olyan minden kétséget kizáró világosságba helyezve tárta a közönség elé, hogy egész figyelmes
hallgatósága ma a lengyel kérdés alapos ösmerőjéül vallhatja magát”.⁴⁴

Szemben a *Miskolczi Napló*val, az ellenzéki *Miskolczi Estilap* egyáltalán nem talált ki-
fogást az elhangzottakban.⁴⁵ Az előadást követően a tudós még hosszan eltársalgott a vele
maradó városi vezetőkkel, utána a Közművelődési Egyesület tagjai körében a Tiszai pályá-
udvar külön éttermében megvacsoráztak, majd az éjféli vonattal, leányával hazautaztak.

A beszéd utóélete azonban a terveknek megfelelően tovább folytatódott, hiszen az
eredeti gyorsírói változat a következő év tavaszán megjelent az Egyesület *Szóval és tollal*
a hazáért című háborús kötetében,⁴⁶ amely kiadása után azonnal komoly könyvsiker lett
(a város egyik házi ezredének, a 10-es honvédeknek még a frontra is küldtek belőle). Mi
több, még 1916 elején egy bevezetésében átdolgozott formát a *Budapesti Szemle* is lekö-
zölt,⁴⁷ ami így eljutott azokhoz a politikai illetékesekhez (Tisza, Andrássy stb.), akiknek
azt Marczali eredetileg szánta. A továbbiakban kvázi diplomáciai háttéranyagként is szol-
gáló tanulmány a független Lengyelország megteremtéséért küzdők pamfletjévé avanszá-
latott, amivel a történész lengyel körökben (is) igen népszerűvé lett.

III.

A lengyel kérdés lezárását követően a történész tovább dolgozott háborús szintézisein,
és az eddigiek mellett még írt a Pragmatica Sanctiőről, valamint tartott egy felolvasást a
Botond-mondáról – mindkét témát a világháború totalitásának kontextusába állítva...

⁴² Tanulmány és különnyomat formájában megjelent hadi beszédei ekkor már országszerte közkézen forog-
tak.

⁴³ *Miskolczi Napló*, 1915. november 30. 3.

⁴⁴ *Miskolczi Napló*, 1915. november 30. 3.

⁴⁵ *Miskolczi Estilap*, 1915. november 30. 3.

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI 1916. Marczali előadását a kötetben lásd: 41–54. A kötet céljáról a korabeli sajtóban lásd:
Pesti Napló, 1916. április 22. 11.; *Pesti Hírlap*, 1916. április 30. 16.; *Budapesti Hírlap*, 1916. április 12. 10.

⁴⁷ *Budapesti Szemle* 44. (1916):469. 41–56.

Novemberben *A pragmatica sanctio új megvilágításban* című írásával⁴⁸ Edmund Bernatzik tanulmányára válaszolt, aki bizonyítani próbálja, hogy a Pragmatica Sanctio nem egy szerződés, és még csak formailag sem nevezhető annak, majd sorra vette a hitlevél és a koronázási eskü, valamint Fiume kérdését, miközben Deákot és Andrásyt támadta. A gyanúsításokra a történész hatásos védőbeszéddel válaszolt, amiben a történeti érvek felsorakoztatása mellett tulajdonképp a testvérnemzet hátbatámadása vádjával illeti kollégáját.

A háborús hevület intenzitását és a tudós akkori fanatizmusát jelzi, hogy 1915. december 6-án, az Akadémián tartott felolvasásában, ahol *A Botond-monda történeti kapcsolatait*⁴⁹ fejtegette, immár nyíltan a történetpolitika útján barangolva kizárólag a közkatona hősiességét láttatta. A mű egésze lényegében az utolsó bekezdésben írt, „*A történet folytonosság és közösség*”⁵⁰ gondolata köré épült, ami a magyar népiség, valamint a katonai múlt és dicsőség korai voltának bizonyítását jelenti, továbbá az ezer éven átívelő sorsközösséget az egyszerű bakák között. A felolvasást a történész egyébiránt olyan fontosnak tartotta, hogy nem elégedett meg az *Akadémiai Értesítő*ben való publikálással, hanem lefordította és cikk formában is megjelentette azt a *Pester Lloyd*ban.⁵¹

Mindemellett a közéleti szervezőtevékenységgel sem fukarkodott Marczali, hiszen része volt a Magyar–Zsidó Hadi Archívum megszervezésében is.⁵²

1916 eleje a háborús előadások tartásának időszaka volt tudósunknál. Még a tél folyamán, január 19-én a konstantinápolyi magyar misszió javára az Uránia színházban beszélt a *Kelet társadalmáról*,⁵³ február 11-én pedig az Országos Paedagogiai Könyvtár és Tanszermúzeumban tartott expozét *A világháború hatása a földrajz és a történelem oktatására* címmel,⁵⁴ amelynek lejegyzett változatát gróf Teleki Pál is méltatta a *Századokban*.⁵⁵

1916. május 21-én 98 éves korában elhunyt Görgey Artúr honvéd altábornagy. A ravatalra 22-én Marczali a legelsőek között küldött virágot,⁵⁶ illetve még ugyanaznap feleségével személyesen is kifejezték részvételüket.⁵⁷ Mindezen felül, az elkövetkező hetekben a történész több írását a katonatiszt emlékének szentelte,⁵⁸ amelyek azonban ekkor már teljes mértékben beleillettek az aktualizált '48-as kép(ek)be. Egyébként az 1916-os háborús év második felében Marczali főképp hírlapcikkben adott hírt magáról és háborús nézeteiről. Tárcáit ekkor már rendszeresen közölte a *Pester Lloyd*⁵⁹ mellett a *Pesti Hírlap*⁶⁰ és *Az Ujság*⁶¹ is.

Az év hátralévő hónapjaiban a következő hadiesemény, ami Marczalit ismét előbb az íróasztala mellé, utóbb a háborús előadások hallgatósága közé invitálta, Románia 1916.

48 MARCZALI 1915e. A tanulmány cikk formájában megjelent: *Az Ujság*, 1915. október 31. 33–35.

49 MARCZALI 1915f.

50 MARCZALI 1915f. 100.

51 A cikket lásd: *Pester Lloyd*, 1915. december 7. 2–4.

52 HEVESI – POLNAY – PATAY 1916. 140.

53 *Budapesti Hírlap*, 1916. január 19. 12.; *Pesti Hírlap*, 1916. január 19. 7–8.

54 Az előadást gyorsírói jegyzet alapján a *Budapesti Szemlé*ben is megjelent. Lásd: MARCZALI 1916a.

55 TELEKI 1916.

56 *Az Est*, 1916. május 22. 5.

57 *Pesti Napló*, 1916. május 22. 3.

58 Például: MARCZALI 1916b; MARCZALI 1916c.

59 *Pester Lloyd*, 1916. szeptember 16. 2–3.; *Pester Lloyd*, 1916. december 24. 19. stb.

60 *Pesti Hírlap*, 1916. december 2. 10.

61 *Az Ujság*, 1916. június 7. 5–8.; *Az Ujság*, 1916. június 8. 3–5. stb.

augusztus 27-én bekövetkezett hadüzenete volt, amelyben a történész az áruláson túl nyílt okkupációs törekvést látott. A *Jogtudományi Közlöny* szeptember 17-i számában publikált *Románia hadüzenete* című írásában⁶² – ezért a politikai előzmények ismertetése, valamint az Olaszországgal való párhuzam és különbség felvázolása, illetve saját történelmi interpretációi bemutatása után – Marczali minden erejével az áruló Románia megbüntetésének jogosságát hangoztatta.

Az elhúzódó retorzió, illetve a rendszeres felkérések arra készítették történészünket, hogy ezzel a kérdéssel tovább és mélyebben is foglalkozzon. Az első lehetőséget ismét egy hadi előadás tartására szóló felkérés biztosította. Az Erzsébet Népakadémia szervezésében a Trefort-kerti Gólyavárban október 8-án 6 órai kezdettel tartotta meg beszédét *Az első román hódítás Erdélyben* címmel.⁶³ Amint egy tudósításból ismert,⁶⁴ a történész, miképp azt korábban több esetben tette, ezúttal is a jól bevált sémák, a belső rend felbomlása és a politikai ellentét hangsúlyozásának fonalán keresztül interpretálta az eseményeket.

Úgy vélte, Erdély zavaros belpolitikai állapota Báthory Zsigmond lemondása és a Rudolf császárral kötött szövetség fölbontásának következtében jött létre, valamint a szabad székelyek elnyomása és jobbgysorba süllyesztése tették lehetővé Vitéz Mihály havasalföldi vajdának, hogy Erdélybe betörhessen és elfoglalja azt.

„Még 1599. június 26-án hűséget esküdött Báthory András fejedelemnek, aki őt hadiszerekkel ellátta és csapatokat is bocsátott rendelkezésére, hogy azokat a törökök ellen vezesse. Mihály azonban ügyes színleléssel mindvégig biztosságra ringatta Erdélyt, úgy hogy október 30-án átvezethette seregét a nem őrzött bodzai szoroson, s nem sokkal utóbb Sellenberg és Nagyszeben közt legyőzte a vitézül harcoló, de győzelmét fölhasználni nem tudó nemesi sereget. A császár nevében érkezett haderő legértékesebb része magyar volt, a szászok és székelyek viszont hozzáhajoltak s mihelyt ura lett Erdélynek, az is kívánt maradni, ahol szándéka szerint dinastiát akart alapítani. Bár ez a törekvése kezdettől fogva ellenlétbe hozta Rudolffal, aki viszont nem léphetett föl mindjárt nyíltan ellene. Végül a zsarnoksága miatt az ellene fegyverező nemesség Basta császári vezérrel egyesült, és őt még 1600 szeptemberében legyőzte, majd kiűzte Erdélyből. Bár nemsokára visszatért ugyan, immáron mint Basta szövetségese az erdélyiek ellen, de az olasz tábornok sátrában megölette őt.”

Mihály csak egy évig zsarnokoskodott, de ez az idő elég volt ahhoz, hogy az erdélyi nemesség meglakoljon pártoskodásáért, megbízhatatlanságáért és önzéséért. Mihály tehát voltaképpen Báthory Zsigmond örökébe lépett, de ennek a birodalomnak középpontja akkor csak Erdély lehetett. Az oláhság gyülekezett ugyan köréje, de ő számba sem vette őket. Nemzetiségi iránya éppen nem volt vállalkozásának, inkább vallásos színezetről beszélhetünk, mint azt a muszkával való összeköttese is mutatja. Uralma alatt – Marczali szerint – nem alkotott, csak rombolt, és hadai pusztításának rettenetes nyomait Erdély még soká sínylette. Föllépésének, történetének tanúsága a történész szerint az, hogy bár bár szomszéddal szemben mindig résen kell lenni, s bármennyire elnyomottnak érzi is magát a nemzetnek valamely része, sérelmeinek orvoslását mégse várja külföldi segítségtől.

⁶² MARCZALI 1916d.

⁶³ *Az Est*, 1916. október 5. 10.; *Budapesti Hirlap*, 1916. október 10. 10. stb.

⁶⁴ *Budapesti Hirlap*, 1916. október 10. 10. és *Az Újság*, 1916. október 10. 9. A főszövegben olvasható idézet a két tudósítás szintézise.

Az előadást nagy tetszéssel fogadta a hallgatóság, amit Marczali ezért tárcacikk formában összefoglalt és *Az Ujságban* is közzétett.⁶⁵ Románia történelme és háborús szerepvállalásának okai ezen túlmenően még hónapokig érdekelték őt, amiről egy látszólag elfogulatlan, valójában „kulturális fölényérzetéről tanúskodó”⁶⁶ kétrészes tanulmányt is készített a *Budapesti Szemle* számára *Románia* címmel.⁶⁷

IV.

A keleti ellenséges szomszédval való foglalkozás már-már kiáltott egy Erdélyben tartandó háborús előadásért, amelyre Marczalinak ismét csak novemberig kellett várnia.⁶⁸ A Kölcsey Egyesületben november 26-án tartott, *A világpolitika és világgazdaság* című hadi beszéd története az előző évi miskolci előadáshoz képest azért jóval árnyaltabb. Az országos sajtóban – például *Az Ujságban*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Pesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban*, a *Népszavában* stb. – eddigi ismereteink szerint az esemény egyáltalán nem volt meghirdetve, ugyanakkor az Aradon kiadott hírlapok közül is kizárólag az *Aradi Ujság* jelezte „előre” az eseményt, de az is csak aznap, 26-án.⁶⁹

A szervezésről kevés információ áll rendelkezésre. A szűkszavú újsághírből mindössze annyi derül ki, hogy az expozéra az Egyesület tagjai – amennyiben az összes előadásra váltottak ún. jourjegyet, akkor – ingyen, míg mások 1 Korona⁷⁰ ellenében ülhetek be. Miskolctól eltérően az aradi Marczali-előadásra elővételben külön nem lehetett jegyet váltani,⁷¹ kizárólag aznap délután 4 órától, és csak a helyi Kultúrpalota jegypénztárában.⁷² A hírverés hiányából és a rosszul megszervezett jegyárusításból talán már lehet is következtetni a csúfos kudarcra, azonban a történet nem ennyire egyszerű.

Az előzmények tekintetében mindenképpen érdemes egy jelentést megemlíteni (*A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények működése és fejlődése az 1916. évben*), amiből világosan kiderül, hogy a közművelődés helyzete Aradon ebben az időszakban, esetünkben Miskolchoz viszonyítva, jóval hányatottabb állapotokat tükrözött. Varjassy Árpád elnök 1915. december 29-én történt halála után az Egyesület elindult a lejtőn lefelé.⁷³ Arad város törvényhatósági bizottságának és a Kölcsey Egyesület közgyűlésének bizalmából az elnöki feladatokat a Közművelődési Intézetben és

⁶⁵ MARCZALI 1916e.

⁶⁶ BALÁZS 2017. 140.

⁶⁷ *Budapesti Szemle* 44. (1916):479. 161–177. és *Budapesti Szemle* 44. (1916):480. 354–383. A tanulmányról készült rövid ismertetést lásd: *Századok* 51. (1917):2–3. 190.

⁶⁸ A vidéki háborús délutánok sorozatai a régi szabadegyetemi (Népszerű Főiskola) ciklushoz igazodtak, vagyis általában október–novemberben vették kezdetüket és legkésőbb márciusig tartottak. Az egyetemi tanárok – köztük Marczali is – nagyjából ekkoriban tartottak előadásokat.

⁶⁹ *Aradi Ujság*, 1916. november 26. 2. Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Mikrofilmolvasójában az eseményt érintő hetek sajtótermékeit áttekintve megállapítható, hogy a „nagy aradi lapok” közül az *Aradi Híradó* (FM3/1375), a *Függetlenség* (FM3/822), az *Arad és Vidéke* (FM3/1160), az *Aradi Tükör* (FM3/10041) és az *Aradi Közlöny* (FM3/655) sem számolt be az eseményről.

⁷⁰ Egy hadi beszédet többnyire ennyiért lehetett meghallgatni országszerte.

⁷¹ Miskolcon a Trillhaas-cukrászdában lehetett elővételben jegyet váltani. Lásd: *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

⁷² *Aradi Ujság*, 1916. november 26. 2.

⁷³ *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143.

a Kölcsey Egyesületben Fényes Dezső vette át.⁷⁴ Ám hiába volt ő a Kultúrpalota igazgatója is, e neves címeken kívül lényegében semmilyen eszköz nem állt rendelkezésre munkája elvégzéséhez. Négy munkatársával ennek ellenére igyekeztek a háborús viszonyok között megfelelően helytállni, s az intézményrendszer jóhírért kelteni.⁷⁵ Ennek elérése érdekében próbálkoztak a máshol már igen sikeresen bizonyított háborús előadások rendezésével. Saját szervezésű háborús zsűrijaik programja végül a következőképp alakult: november 26-án Marczali Henrik előadása; december 3-án dr. Váradi Antal író, színiakadémiai ny. igazgató előadása *Arad régi színészéletéről*; ez alkalommal még Szendrei Mihály színikigazgató Váradi Antaltól konferáló előadást tartott, valamint Várnai Jenő színművész Váradinak a *Tanu* című költeményét szavalta el; december 10-én dr. Farkas Géza egyetemi magántanár előadása *Az emberi élet időtartamáról* vetített képekkel; végezetül december 16-án Zombory Andor főreáliskolai tanár *Korok és költők* című felolvasása. A ciklust tehát Marczali hadi beszéde indította, aki már hetekkel korábban készülni kezdett a jeles eseményre. Közlgő expozéja pedig nem kevesebbet ígért, mint a háborús történetírás addigi eredményeinek átfogó szintézisét.

November 25-én aztán el is indult Aradra a tudós, ahová az esti órákban érkezett meg. Az állomáson – az *Aradi Tükör* cikke szerint⁷⁶ – azonban nem a miskolcihoz hasonló fogadtatásra talált, hiszen az Egyesület elnöke és a konflis helyett itt mindösszesen egy 18 éves fiatalember (a könyvtár napidíjas tisztviselője) várta. A mit sem sejtő Marczali ezután „szállást vett”, majd a fiatalember társaságában vacsorázni indult. A vendéglőben azonban jött az újabb meglepetés, amikor kiderült, hogy Fényes Dezsőt helyettesítendő – aki fiatal házasságára hivatkozva mentette ki magát – a vacsoránál az egyesületi titkár csatlakozott a történészhez és kísérőjéhez. Mivel Marczalinak egyeztetnie kellett az előadás részleteit, és mert feltehetően itt is szeretett volna gyorsíróat kérni, ezért másnap személyesen látogatta meg Fényest. A megbeszélés részletei sajnos nem ismertek, mindössze annyi bizonyos, hogy a délután öt órakor kezdődő beszédhez nemhogy gyorsíróat nem sikerült találni, de hallgatóság se nagyon akadt a kultúrpalota tágas dísztermében. Az *Aradi Tükör* munkatársának⁷⁷ elbeszélése szerint:

„a tátongó széksorok között gyöngé stratégiai érzékkel elhelyezett, markukba nevető diákok és alsó, középső és felső leánykák, akik számára az intim környezet igen mulatságos lehetett, mert alig győzték egymásnak dobálni a repülő postát. A felnőttek táborát két-három egyén képviselte és gondolatban jelen volt a Kölcsey-Egyesület egész vezetősége. Ilyen kellemetlen és megszegyenítő szituációk közé sodorták ezt a ragyogó nevű tudóst, aki kénytelen volt két órára kontemplált akadémikus előadását háromnegyed óra alatt befejezni, ha azt nem akarta, hogy annyira magára maradjon, mint a vendéglőben”.⁷⁸

⁷⁴ Fényes Dezső 1916. március 15-én vette át a Közművelődési Intézet igazgatói hivatalát és az 1916. április 16-án megtartott közgyűlésen választotta meg a Kölcsey Egyesület elnökévé. Lásd: *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143.

⁷⁵ *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143–145.

⁷⁶ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 8–9.

⁷⁷ A cikk feltehetően Marót Sándor tollából való.

⁷⁸ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 8–9.

Arról, hogy pontosan miről is beszélt Marczali e csúfosra sikeredett röpke negyven percben, mindösszesen a *Függetlenség* rövid összefoglalójából⁷⁹ alkothatunk képet. E szerint az évezredek folyamán a hatalom súlypontja előbb fokozatosan keletről nyugatra tolódott Perzsiától az Atlanti-óceánig, utóbb délről északra Spanyol- és Franciaország fölé Anglia, Olaszország és Ausztria fölé a Német Birodalom, Török- és Lengyelország fölé pedig Oroszország emelkedett. A politikai hatalom azonban nem gazdagság is egyben, mert a gazdagság általában a politikai célok elérésének következménye, esetleg előzménye, amennyiben az a politikai célok teljes hiánya (vagyis, amikor az emberi energiát nem kötik le hatalmi törekvések). Emaz általános történelmi szabály alól azonban kivételek is akadnak. Ilyen kivétel egyfelől Japán, amely a haladás irányával ellentétesen, keleten emelkedett nagyhatalommá, másfelől a Német Birodalom, amelynek gazdasági fejlődése lépést tart politikai hatalma terjeszkedésével.

A földrajzi elhelyezkedés tehát egyáltalán nem kényszerítő erő. Ebből nekünk, magyaroknak is le kell vonni a megfelelő tanulságot, mégpedig Marczali szerint azt, hogy abban a gazdasági versenyben, amely a háborút követi majd, a bennünk szunnyadó energiát kell felébresztenünk és minden téren kifejtenünk, akként, ahogy azt Széchenyi programba foglalta. Kossuth és Deák céljai ugyanis már megvalósultak, de Széchenyivel még mindig adósok vagyunk. Az elvégzendő munka alapjául pedig azt kell tekinteni a háború után, amit ő minden hatalom alapjául fogadott: a *kiművelt emberfőt*.

Akár a hírverés hiánya, akár a városvezetés Fényes Dezsővel szembeni érdekellentéte, esetleg az érdektelenség, hovatovább akármi más oka is volt a hallgatóság távolmaradásának, hadi beszéde ilyenén fogadtatása nagyon lehangolta Marczalit, aki az előadás után vigasztalásul még megpróbált kapcsolatba lépni a helyben élő korábbi diákjaival – sikertelenül. Csalódástól övezve 27-én, hétfőn még besétálta Aradot, aztán a hatórás vonattal elhagyta az erdélyi várost.⁸⁰

Elutazása előtt az *Aradi Közlöny* munkatársának még sikerült szóra bírni a neves tanárt, aki a felkérést kihasználva megüzente kelletlen véleményét a város közönségének: „*Sok helyen jártam már – nyilatkozta Marczali –, egynémely külföldi világvárosban is, de ilyen rideg fogadtatásban nem volt még részem...*”.⁸¹ Persze ezt a mondatot a háború közepén nem hozhatta le az egyik legolvasottabb helyi lap, épp ellenkezőleg: az eseményt mint teltházas sikert mutatták be.⁸² Az mindenesetre sokat elmond a helyi viszonyokról, hogy a tudósításban az előadásról (szervezés, fogadtatás, résztvevők stb.) vagy annak tartalmáról semmit nem írtak, helyette a lengyel kérdésre terelve a szót, közölték Marczalinak Sir George Trevelyan angol miniszterrel egy háború előtti beszélgetését. Így aztán a kifakadás csak napokkal később, amikor már alig volt hírértéke a történeteknek, december 7-én jelent meg a már idézett *Aradi Tükör*ben.⁸³ Nem tudni, hogy a történetek és a hetilap további támadásai⁸⁴ mennyiben befolyásolták Fényes Dezső lelkiállapotát, aki néhány hónap múlva, 1917 júliusában a Kultúrpalota erkélyéről leugorva öngyilkosságot követett el.⁸⁵

⁷⁹ *Függetlenség*, 1916. november 28. 4.

⁸⁰ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 9.

⁸¹ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 9.

⁸² *Aradi Közlöny*, 1916. november 28. 5.

⁸³ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 7–9.

⁸⁴ Például lásd: Üzenet a Kölcsey-Egyesület választmányának. *Aradi Tükör*, 1916. december 23. 14–17.

⁸⁵ *Az Est*, 1917. július 17. 7.

Kevésbé ismert, de az *önálló Lengyel királyság-kép* mellett Marczali *aradi programját* is teljesen kidolgozta végül, amelyet ugyancsak *Világpolitika és világgazdaság* címen 1918 májusában jelentetett meg. A korabeli sajtóban történetfilozófiai mesterműnek kikiáltott⁸⁶ kötet hatása azért már megosztó volt.⁸⁷

V.

Visszakanyarodva 1916-hoz, a Románia elleni kis háború mellett a másik fontos esemény, amely a történész orientációit még lekötötte, Ferenc József halála volt, akiről többször, több helyen is megemlékezett.⁸⁸ Mindegyik írásában az elhunyt uralkodó érdemeit dicsérte, aki egész életében a kötelességteljesítés rabja volt. Cikkei mindegyikében megjelent továbbá az 1848/49-es események újraértelmezése, valamint a népei felvirágoztatásáért tenni szándékozó bölcs király alakja, akit Marczali egyenesen Zsigmondhoz hasonlított.

Az év végén Kmety Károly és Timon Ákos mellett még nyilatkozott IV. Károly király nevének története kapcsán a *Budapesti Hirlapnak*,⁸⁹ valamint *Die Entwicklung des ungarischen Königtums* című cikkében összegezte a magyar királyság fejlődését Árpádtól a világháború időszakáig.⁹⁰

Az 1917-es háborús év az előzőhöz hasonló munkakedvben érte a professzort, aki január 19-én az Iparművészeti Múzeumban, a Műbarátok Köre téli háborús előadásciklusa keretében tartott felolvasást *A jövő történetírás feladata* címmel,⁹¹ amelyben a világháború történettudományi feldolgozásával kapcsolatos módszertani problémák megvitatására vállalkozott. Ámbár az expoé április folyamán nyomtatásban megjelent változatának⁹² fogadtatása már alul maradt az 1914–15-ös nagy szónoklatokéhoz képest, szakmai körökben azonban igen nagyra értékelték. Marczali már-már fenomenológiai mélységű gondolatainak letisztultságát például nem kisebb filozófuszemélyiség, mint Fogarasi Béla mutatta be a *Történelmi Szemlében*.⁹³ De a legkülönbözőbb hadi pódiumokon tartott beszédek írásban megjelent változatai közül egyrészt még említést érdemel a *Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, a melyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek* című munka,⁹⁴ amelyben a világháború következtében bekövetkezett népességfogyásra kívánt érdemben reagálni a történettudós.⁹⁵ Másrészt nem kevésbé fontos a Turáni Társaság március 30-i előadásciklusa keretében elmondott, *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiájáról* szóló beszéde,⁹⁶ amelynek lejegyzett változata⁹⁷ visszakanyarodást mutat az 1915-ös háborús év retorikája felé. Abban a magyar nép történelmileg igazolható egyéniségére, valamint kulturális és erkölcsi fejlettségére kívánta

⁸⁶ *Pesti Napló*, 1918. szeptember 17. 7–8. A kritikát vö. *Magyar Figyelő* 8. (1918):2. 294–296.

⁸⁷ A kötet bírálatát lásd: BOROSS 1918.

⁸⁸ MARCZALI 1916f; MARCZALI 1916g; MARCZALI 1916h.

⁸⁹ Károly király neve. *Budapesti Hirlap*, 1916. november 24. 6.

⁹⁰ *Die Entwicklung des ungarischen Königtums*. *Pester Lloyd*, 1916. december 30. 2–4.

⁹¹ *Budapesti Hirlap*, 1917. január 4. 12.; *Pesti Napló*, 1917. január 20. 12.

⁹² MARCZALI 1917a.

⁹³ FOGARASI 1918. 133.

⁹⁴ MARCZALI 1917b.

⁹⁵ A beszéd a Nemzetvédő Szövetség április 13-i ülésén hangzott el.

⁹⁶ *Budapesti Hirlap*, 1917. április 1. 9.

⁹⁷ MARCZALI 1917c.

felhívni hallgatósága figyelmét, továbbá kiemelte a törökökkel és bolgárokkal kötött érdekszövetség ápolásának fontosságát.

A hadi expozék mellett Marczali 1917-ben ugyancsak több cikket írt a *Pesti Napló*ba⁹⁸ és a *Pester Lloyd*ba⁹⁹ (utóbbi különnyomatban közölte *Die Entwicklung des ungarischen Königtums* című cikke tanulmányváltozatát), valamint megjelent egy hosszabb flekkje a *Vasárnapi Ujság* hasábjain¹⁰⁰ is. E mellett három tanulmányát a *Magyar Figyelő* közölte abban az évben. Ezek közül *Az orosz forradalom* című munkája¹⁰¹ tekinthető a legfontosabbnak, amelyben a cári uralom bukásának előzményeit és körülményeit tárgyalta politikai, gazdasági és társadalmi szempontból. Az eseményről még márciusban a *Pesti Napló* munkatársának is nyilatkozott,¹⁰² és nem kendőzte véleményét. Az első konzekvencia, amit Marczali levont az eseményből, hogy azt Anglia idézte elő azért, hogy a különbékére hajló kormányt és dinasztiát megbuktassa. Másodszor, a forradalom vezetője Pavel Miljukov, aki valószínűleg egy esetleges polgárháborúban – a proletariátust céljaihoz felhasználva – győzni fog. Azt pedig, hogy Oroszországban ténylegesen felállítanak a köztársaságot, Marczali mesebeli ábrándnak tartotta. Mindenesetre úgy látta, hogy bárhogy alakul, az ország nem harcképtelen, sőt, továbbra is félelmetes ellenfél. Ebben a forradalomban tehát csakis a fegyverek szava dönt, s az fog végül diadalmaskodni, aki „a fegyvert a kezében tartja”.¹⁰³

VI.

Az oroszországi események a történetíró figyelmét tehát ismét a külpolitika felé irányították, amit az év végén ezúttal a bajai liceális szövetség is hasznosíthatott, akik saját 1917/18-as háborús előadásciklusuk első előadójának Marczali Henriket hívták meg. A történészprofesszor harmadik, egyben utolsó vidéki látogatásának helyszíne így Baja lett, ahol *Külső politikánk a kiegyezés óta* címmel tartott előadást.¹⁰⁴

A szabadliceális egylet, amely Kürti Menyhért vezetésével Baján igen nagy szerepet játszott a társadalom organizációjának megteremtésében, november 24-én véglegesítette háborús előadásai programját, amiből kitűnik, hogy Aradhoz hasonlóan ők is Marczali Henrikkel szerették volna eladni, ha nem is a teljes ciklust, de a decemberi előadásokat mindenképp.¹⁰⁵ Erre nagy szükségük is volt, ugyanis a többi meghívott, Kun Imre (a szervezésben is része volt), Ács Jenő és Saád Henrik beszédei már épp csak érintették a háborút.

⁹⁸ *Pesti Napló*, 1917. február 11. 3–4.; *Pesti Napló*, 1917. május 5. 3–4.; *Pesti Napló*, 1917. augusztus 18. 7–8. stb.

⁹⁹ *Pester Lloyd*, 1917. február 26. 1–2.; *Pester Lloyd*, 1917. június 17. 3–4.; *Pester Lloyd*, 1917. július 21. 1–3. stb.

¹⁰⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1917. augusztus 19. 528–529.

¹⁰¹ MARCZALI 1917d.

¹⁰² *Pesti Napló*, 1917. március 24. 4.

¹⁰³ *Pesti Napló*, 1917. március 24. 4.

¹⁰⁴ *Pesti Napló*, 1917. november 24. 7.

¹⁰⁵ A programot lásd: *Bajai Független Ujság*, 1917. november 28. 2. Az OSZK Mikrofilmolvasóban az eseményt érintő heteket végignézve kiderül, hogy a helyi lapok közül a *Bácsmegyei Napló* (FM3/891), és a *Délvidék – Bácskai Napló* (FM3/940) egyáltalán nem foglalkozott az eseménnyel.

A történész örömmel tett eleget a felkérésnek, így 24-én, szombat este már Baján találjuk őt.¹⁰⁶ Ellentétben Miskolccal és Araddal, a bajai tartózkodásról és háborús előadása szervezése részleteiről – eddigi ismereteink szerint – itt nem maradt fenn semmilyen forrás. Amint a *Bajai Független Ujság* beszámolója alapján tudni lehet, 25-én, vasárnap délután nagyszámú közönség gyűlt össze azért, hogy hallgassák a budapesti professzort.¹⁰⁷

Vélhetően az Aradon történekből okulva, illetőleg kapcsolatait felhasználva Marczali ezúttal nem kért gyorsíró, hanem előadása összefoglalását saját maga készítette el előre, hogy aztán tárcacikk formájában *Külpolitikánk a kiegyezés óta* címmel a *Bajai Hírlapban* – feltehetően honorárium ellenében – megjelentethesse azt.¹⁰⁸ A tárcából és a *Bajai Független Ujság* beszámolójából egész pontos képet kaphatunk az elhangzottakról.

Marczali korábbi külpolitikai témájú előadásai tanulságát levonva, ezúttal hozzávetőleg ott kezdte fejtegetéseit, ahol az 1915-ös *Külpolitikánk történeti alapon* című beszédében abbahagyta, vagyis 1848 eseményei fejtegetésénél.

A történészprofesszor szerint a magyar forradalmat ugyan még képes volt leverni a Szent Szövetség, nem sokkal később azonban Ausztria a krími háborúban előbb végleg elidegenítette magától az oroszokat, majd a német hegemonia kérdésében a poroszokat is. Időközben francia és olasz szövetségeseitől is elidegenült, ami az olasz birtokok elvesztéséhez vezetett. A Habsburgok nagyhatalmi politikája tehát megbukott, ezért a birodalom megszilárdítása érdekében új alapokat kellett keresniük. Magyarországon időközben szintén megbukott a forradalmi politika. Az emigráció erőltette dunai konföderáció terve, amely Marczali szerint – aki igen óvatosan fogalmazott – tulajdonképpen megalázó volt Magyarországra nézve, nem felelt meg sem a nemzet történeti ideáljának, sem az életérdeknek. Ausztria és Magyarország 1867-ben tehát egymásra talált.

Magyar részről a kiegyezést 1871-ben aztán egyfelől a német egység kikiáltása, másfelől a cseh korona közjogának elvi elismerése fenyegette; a magyar kormány sikeres külpolitikai lépései eredménye, hogy a dualizmusból nem lett trializmus. Idősebb Andrássy Gyula külügyminisztersége idején a külpolitika irányát azután a Berlinhez és Moszkvához való közeledés jellemezte. Utóbbival a jó viszony annak balkáni igényei miatt romlott meg, amit végül a berlini kongresszus tisztázott. Andrássy újabb sikere, hogy felújította Bismarckkal az oroszok elleni szövetséget, amihez azután csatlakozott Szerbia, Románia és Olaszország. Az események hatására Oroszország és Franciaország közeledett egymáshoz, mígnem 1892-ben szövetségre léptek. Anglia csak később csatlakozott hozzájuk, miután Edward angol király sikertelenül közeledett a Monarchiához.

A történettudós a legnagyobb hibát abban látta, hogy sem Bismarcknak, sem Andrássynak nem akadtak kellőképpen higgadt követői, így a két birodalom jobbára csak kullogott a körülöttük zajló események után, amire magyar vonatkozásban Marczali hosszasan sorolta a példákat. És a sorozatos diplomáciai kudarcok végül a világháború előzményei lettek. A magyar külpolitika egyedül a németekkel való szövetség fenntartásában nem hibázott, amely ezáltal szilárd alapja lett minden további taktikának. Ez a szövetség, ha nem is lelkesedést, de megnyugvást keltő. Magyarország és a birodalom érdekében a dinasztia áldozatot hozott, amikor Ferenc József a poroszokkal, majd az olaszokkal szövetkezett. A porosz szövetség azonban nem volt hiábavaló, mert amint a háború azt bebizo-

¹⁰⁶ *Bajai Hírlap*, 1917. november 22. 2.

¹⁰⁷ *Bajai Független Ujság*, 1917. november 27. 2.

¹⁰⁸ MARCZALI 1917c.

nyitotta, a német megbízható és hatalmas bajtárs. Ennek ellenére Marczali mégis Kossuth mondásának megfogadására biztatott, hogy a saját életerőnkben bízunk és ne mások támogatásában.

A hadi beszéd ilyenén befejezése már érzékelhetővé teszi az előadó távolodását a hivatalos propagandától, és teret biztosított a kibontakozó kritika számára, ugyanakkor tévedés lenne abban a pacifizmus jeleit keresni.

VII.

Tudósunk az elkövetkező egy évben immár a közelgő vereség egyre biztosabb tudatában igyekezett búcsút inteni propagandisztikus nézetei egyike-másikának, így írásai ismét objektívebb és kevésbé militáns jelleget öltöttek. Amint *A béke eshetőségei* című nyilatkozatából¹⁰⁹ kiderül, nem is annyira a vereség gondolata, mint inkább az azt követő felfordulás eshetősége aggasztotta őt, mert az események alakulásában a nemzetközi proletariátus további erősödését látta. A legfontosabb váltás azonban az Angliával kapcsolatos interpretációkban történt, 1918 tavaszától ugyanis ismét valósabb képet alkotott az angolokról – legalábbis az 1915–16-os nyilatkozataihoz képest. Az elkövetkező két év eseményei közül a háború vége, Tisza meggyilkolása, a Tanácsköztársaság időszaka, Trianon stb. azonban mindinkább arról győzték meg Marczalit, hogy figyelmét 1920 után ismét évekre a világháború előzményeinek kutatására, valamint Tisza István és Ferenc József háborús felelősségének megcáfolására fordítsa.

Visszakanyarodva az 1914–1917 közötti időszak három vidéken tartott előadásához, kijelenthető, hogy a történettudós életében azok jóval többet jelentettek egy kis kirándulásnál, ha még visszaemlékezéseiben is említést tett róluk. A külsőségeket tekintve ne feledjük, hogy Miskolcon és Baján úgy ünnepelték a történészprofesszort, amiben korábban, a háború előtt nem volt része. Ez persze nem csoda, hiszen mindkét város értelmisége életében ritka és meghatározó eseménynek számított egy „nemzetközileg elismert történelemtudós” látogatása – a helyi sajtó ezt a tényt valamilyen formában mindig hangsúlyozta. Továbbá, az Aradon történeteket nem számítva (ami alapjában megváltoztatta a városról alkotott képét), rendszerint százak hallgatták, és előadásai lejegyzett változatai ezekhez jutottak el, amivel már a készülődés pillanatában tisztában volt, így ezen beszédei minőségben nem maradtak el a fővárosban tartottaktól, sőt, többet felül is múltak – jelentőségük a háterszág mobilizálása, illetve a front moráljának fenntartása tekintetében ezért rendkívül jelentős. Mindezek mellett a vidéki hadi beszédek más szempontból is fontosak. A lengyel kérdés rendezésének pillanatnyi aktualitása kapcsán elmondott *Lengyelország* című expozé megállapításai nemcsak 1918-ig,¹¹⁰ hanem utána is meghatározóak maradtak gondolkozásában. A *Világpolitika és világgazdaság* történelemfilozófiai összefüggéseinek vizsgálata kijelölte a harcoló felek történelmi szerepét, megfogalmazta saját „örök béke”-koncepcióját, hovatovább Magyarország mint szellemi nagyhatalom víziójával egy olyan *kulturális küldetésudatot* teremtett meg, amit Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint is akceptáltak, és a háború után kultuszminiszterként – persze már saját köntösbe bújtatva – terjesztettek. A Baján elmondott gondolatok hatástörténete ennél is messzebbre vezet.

¹⁰⁹ *Az Ujság*, 1918. május 13. 3.

¹¹⁰ Például: *Pesti Hírlap*, 1917. május 9. 6.

Abban nem kevesebb, mint a magyar–osztrák, magyar–német stb. viszonyrendszer revíziója és messzemenő ártértékelése kezdődött meg a történettudósnál.

Marczali Henrik életművének kutatása szempontjából még mindig tartja magát az a Tóth Zoltán 1946-os nekrológjára visszavezethető paradigma, hogy a tudós 1910 után nem alkotott jelentős műveket.¹¹¹ Ahhoz, hogy ez az állítás végre megdőlhessen, föl kell kutatni és meg kell ismerni az időszak műveit. Annyi mindenesetre már bizonyos, hogy a vidék szerepét közel sem lehet alábecsülni sem a háborús tematika vonatkozásában, sem az elkövetkező évtizedek alkotói periódusában, amelyek kutatása Marczali Henrik háborús nézeteihez hasonlóan jószerivel még kezdetét sem vette.

FORRÁSOK

ELTE EL VIII.I.8/a. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Bölcsészettudományi Kar, Tanácsülési jegyzőkönyvek

Tanrend 1914/15. *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje 1914/15.* Budapest, 1914.

Akadémiai Értesítő, 1915.

Aradi Hiradó, 1916.

Aradi Közlöny, 1916.

Aradi Tükör, 1916.

Aradi Ujság, 1916.

Az Est, 1916–1917.

Az Ujság, 1914–1916, 1918.

Bajai Független Ujság, 1917.

Bajai Hirlap, 1917.

Bácsmegyei Napló, 1917.

Bácskai Napló, 1917.

Budapesti Hirlap, 1915–1917.

Budapesti Szemle, 1914–1917.

Függetlenség, 1916.

Magyar Figyelő, 1914–1918.

Miskolczi Estilap, 1915.

Miskolczi Napló, 1915.

Muzeumi és Könyvtári Értesítő, 1917.

¹¹¹ TÓTH 1947. 27.

Népszava, 1915.

Pester Lloyd, 1915–1917.

Pesti Hirlap, 1914–1917.

Pesti Napló, 1914–1918.

Századok, 1914–1917.

Vasárnapi Ujság, 1917.

IRODALOM

- BALÁZS 2016 BALÁZS Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. ifj. BERTÉNYI Iván – BOKA László – KATONA Anikó. Budapest, 2016. 143–165.
- BALÁZS 2017 BALÁZS ESZTER: Szellemi remobilizáció Magyarországon az 1916-os erdélyi román támadást követően. In: *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk. EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, 2017. 109–155.
- BALOGH 1916 BALOGH Bertalan: Milyen legyen kultúrpolitikánk a háború után? In: *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Zoltán. Miskolcz, 1916. 5–10.
- BOROSS 1918 BOROSS László: Marczali Henrik: Világpolitika és világgazdaság. *Nyugat* 11. (1918):15. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00251/07503.htm>) [2020.02.26.]
- DÉNES 2018 DÉNES Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok* 151. (2018):6. 1333–1362.
- FOGARASI 1918 FOGARASI Béla: Elmélet. *Történelmi Szemle* 7. (1918) 133–134.
- HEVESI – POLNAY – PATAI 1916 *A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja*. Szerk. HEVESI Simon – POLNAY Jenő – PATAI József. Budapest, 1916.
- KOSZTOLÁNYI 1916 *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Zoltán. Miskolcz, 1916.
- MARCZALI 1914a MARCZALI Henrik: A világháború történeti megvilágításban. *Budapesti Szemle* 42. (1914):456. 379–396.
- MARCZALI 1914b MARCZALI Henrik: Nándorfehérvárról. *Vasárnapi Ujság*, 1914. december 13. 926.
- MARCZALI 1914c MARCZALI Henrik: Vor Belgrad. 1788–1789. *Pester Lloyd*, 1914. október 16. 1–2.

- MARCZALI 1915a MARCZALI Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49. (1915):1–2. 1–33.
- MARCZALI 1915b MARCZALI Henrik: A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok. *Magyar Figyelő* 5. (1915):3. 81–105.
- MARCZALI 1915c MARCZALI Henrik: *Italicae Res. Budapesti Szemle* 43. (1915):463. 1–20. [Könyvformában: *Italicae Res.* Budapest, 1915.]
- MARCZALI 1915d MARCZALI Henrik: *Külpolitikánk történeti alapon.* Budapest, 1915.
- MARCZALI 1915e MARCZALI Henrik: A *pragmatica sanctio* új megvilágításban. *Budapesti Szemle* 43. (1915):463. 190–200.
- MARCZALI 1915f MARCZALI Henrik: A Botond-monda történeti kapcsolatai. *Akadémiai Értesítő* 1916. 27. köt. 90–100.
- MARCZALI 1916a MARCZALI Henrik: Kultur-politikánkhoz. A világháború hatása a földrajz és történet oktatására. *Budapesti Szemle* 44. (1916):473. 229–247.
- MARCZALI 1916b MARCZALI Henrik: Görgei Artur 1818–1916. *Budapesti Szemle* 44. (1916):474. 321–324.
- MARCZALI 1916c MARCZALI Henrik: Artur Görgey. *Pester Lloyd*, 1916. június 2. 2–7.
- MARCZALI 1916d MARCZALI Henrik: Románia hadüzenete. *Jogtudományi Közlöny* 50. (1916):38. 325–327.
- MARCZALI 1916e MARCZALI Henrik: Az első román hódítás Erdélyben. *Az Ujság*, 1916. október 13. 3–6.
- MARCZALI 1916f MARCZALI Henrik: I. Ferencz József. *Vasárnapi Ujság*, 1916. november 26. 758.
- MARCZALI 1916g MARCZALI Henrik: I. Ferencz József. *Uránia-Népszerű tudományos folyóirat* 17. (1916):12. 338–339.
- MARCZALI 1916h MARCZALI Henrik: Franz Josef I. König von Ungarn. *Pester Lloyd*, 1916. november 22. 3–6.
- MARCZALI 1917a MARCZALI Henrik: A jövő történetírás feladta. *Turán* 2. (1917):3. 121–132.
- MARCZALI 1917b MARCZALI Henrik: *Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, a melyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek.* Budapest, 1917.
- MARCZALI 1917c MARCZALI Henrik: A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája. *Turán* 2. (1917):6–7. 257–267.
- MARCZALI 1917d MARCZALI Henrik: Az orosz forradalom. *Magyar Figyelő* 7. (1917):2. 217–239.
- MARCZALI 1917e MARCZALI Henrik: Külpolitikánk a kiegyezés óta. *Bajai Hirlap*, 1917. november 29. 1–3.

- MARCZALI 1931a MARCZALI Henrik: Emlékeim. Háborús világ. I. közlemény, *Nyugat* 23. (1931):16. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00520/16247.htm#jegyz1>) [2018.12.13.]
- MARCZALI 1931b MARCZALI Henrik: Emlékeim. Háborús világ. II. közlemény, *Nyugat* 23. (1931):17. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00521/16282.htm>) [2018.12.13.]
- TELEKI 1916 TELEKI Pál: Marczali Henrik culturpolitikai gondolataihoz. *Századok* 50. (1916):7–8. 551–552.
- TÓTH 1947 TÓTH Zoltán: Marczali Henrik I. tag emlékezete. In: *A MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. 24. kötet: 1943–1947, 9. szám. Budapest, 1947. 3–30.
- TURBUCZ 2016a TURBUCZ Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat. *Jel-Kép* 5. (2016):1. 81–96.
- TURBUCZ 2016b TURBUCZ Péter: Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914–15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In: *Az első világháború információtörténetéhez*. Szerk. Z. KARVALICS László. Budapest, 2016. 208–247.
- VÖRÖSVÁRY 1915 *Inter arma. A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Sajtó alá rendezte: VÖRÖSVÁRY Ferenc. Budapest, 1915.

Henrik Marczali's views on World War I based on his provincial military speeches, war writings and the press (1914–1918)

by Péter Turbucz

(Summary)

The wartime participation of the Austro-Hungarian Empire's intellectuals was a largely unknown research field up until about the centenary of World War I. Historians only in past few years started to look into the views on the ongoing war of thinkers such as Albert Berzeviczy, Zsolt Beöthy, Hugó Ignóty, Bernát Alexander and their contemporaries. This study wishes to further contribute to the elimination of this lack of information by outlining one of Hungary's most renowned historian's, Henrik Marczali's views on the war. It also maps out and demonstrates in detail the lectures he presented around the country, in Miskolc, Arad, and Baja, as well as their local and countrywide reception.

MŰHELY

Kissné Bodor Tímea – Szalma Baksi Tímea

„A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni?”

Levéltár-pedagógiai program kidolgozása és tapasztalatai a Csongrád Megyei Levéltárban

Szegeden 2016 elején született meg az elhatározás, hogy a „nyitott levéltár” koncepció keretein belül elkezdjük kidolgozni az első levéltár-pedagógiai foglalkozásunkat. Az alap elképzelésünk az volt, hogy szélesebb társadalmi körben is megismertessük magát a levéltárat, funkcióját, feladatait, és betekintést engedjünk a levéltárosok munkájának elszigetelt falai mögé. Célunk nem a levéltárhasználat megtanítása volt, hanem sokkal inkább egy nonformális keretek között megvalósuló, irányított információszerzés biztosítása, amelyet játékos formában, munkáltató körülmények között szeretnénk az élménypedagógia eszköztárával átadni.

A pedagógiai alapot a tanári végzettségünk és tapasztalataink szolgáltatták, tanulmányainkon túl jelenleg is foglalkozunk tanítással a levéltári munka mellett, hiszen mindenki beláthatja, hogy a foglalkozások minősége és sikeressége nagyban függ a foglalkozásvezető képzettségétől, háttérismereteitől, kreativitásától és egyéni adottságaitól.¹

Elképzeléseink között az szerepelt, hogy programunkkal a kulcskompetenciákat fejlesszük az iskolai frontális osztálymunkától jelentősen eltérő módszerekkel. Fontosnak tartjuk a tartalomba ágyazott képességfejlesztést, hogy a kész információátadás helyett az egyén képességeinek, készségeinek fejlesztését helyezzük előtérbe. Egy levéltári program többek között kiváló lehet az anyanyelven folytatott kommunikáció, vállalkozói kompetencia, tanulás megtanulása, idegen nyelveken folytatott kommunikáció, interperszonális, interkulturális, szociális és állampolgári kompetencia, valamint a kulturális kifejezőképesség fejlesztésére. Foglalkozásainkon jól fejleszthető a tudástranszfer képessége is, hiszen az előzetes tudást alkalmazva/felhasználva építjük be az új információt. A levéltár-pedagógiai foglalkozások mindezek mellett a pedagógusoknak is remek lehetőséget kínálnak, mivel ők is megismerhetnek új forrásokat, valamint saját pedagóguskompetenciáikat is fejleszthetik.²

A frontális munkaszervezést felváltja az interaktivitás, a többirányú kommunikáció, a kooperatív tanulásszervezés, a csoport- és páros munka, hiszen a jó módszer megválasztásával nagyobb motiváció, ezáltal pedig az átadott tudás mélyebb bevésoedése érhető el. Mindemellett a nemzetközi és hazai felméréseken (PISA-tesztek,³ kompetenciamérések⁴) egyre gyengébb eredményeket mutató szövegértés javítására is hangsúlyt fektetünk. Mivel a digitális világban a különböző elektrotechnikai eszközök, valamint az internet

1 PERECES 2010. 6.

2 MÉSZÁROS 2017.

3 PISA 2015.

4 A kompetenciamérések eredményei megtalálhatóak az Oktatási Hivatal honlapján 2002-től 2018-ig: <https://www.oktatas.hu/koznevels/meresek/kompetenciameres/eredmenyek> [2020.02.05.].

használatával bármilyen információ pillanatok alatt készen elérhető, mindenkinek el kell sajátítania azt a rész képességet, hogy akár hosszabb terjedelmű, papíralapon olvasható szövegből is ki tudja szűrni a lényegi gondolatokat, adatokat. Ezáltal megvalósul az önállóságra nevelés, az önálló ismeretszerzés, sőt az alap- és középfokú oktatás, valamint a felsőoktatás keretein túl egy játékos programmal minden korosztályt meg lehet mozgatni. Erre kiváló alkalmat nyújt a Múzeumok Éjszakája, a kutatók éjszakája programsorozat, emellett nyugdíjas csoportokat is vendégül láttunk már foglalkozásainkon. Hiszen ki ne szeretne játszani?

Az elmélet gyakorlati megvalósítása korántsem egyszerű feladat. Egyrészt a levéltár más közgyűjteményektől, a könyvtáraktól és a múzeumoktól eltérően kevésbé ismert fogalom, még a Nemzeti Alaptantervben (NAT)⁵ is egyetlenegyszer tesznek említést a levéltárról, míg a könyvtár harminchatszor, a múzeum pedig tizenkétszer szerepel. Másrészt a legtöbb levéltárban nincs levéltár-pedagógus munkakör, illetve szűkös a ráfordítható anyagi keret is. Iskolás csoportok eddig főként személyes érintettség vagy ismeretség révén vettek részt foglalkozásainkon, pedig olyan ingyenes programokról van szó, amelyek könnyedén beilleszthetők több tantárgy (magyar nyelv és irodalom, történelem és állampolgári alapismeretek, társadalomismeret, hon- és népismeret, latin nyelv és irodalom, művészettörténet, osztályfőnöki óra) tanmenetébe. A foglalkozások sokszínűek és rugalmasak, azaz az adott korosztály sajátosságaihoz, az adott témához és a felmerülő igényekhez alakíthatóak. Ezt bizonyítja, hogy a források közvetlen megismerésére nincs jobb hely a levéltáron kívül, hiszen itt a legegyszerűbb megvalósítani a forrásközpontú történelemtanítást. A diákok közvetlenül primer forrásokkal találkoznak, amit eddig csak a tankönyvek lapjain olvashattak, az a kezükben válik élő történelemmé. Minden foglalkozás záróakkordja, hogy a látogatók nemcsak megcsodálhatják, hanem a levéltári iratkezelés szabályainak megfelelően kezükbe is vehetik, megérintheik az értékes iratokat és dokumentumokat, ezzel kialakul egyfajta személyes érintettség a régi korokkal és kultúrákkal.

A Kutat-Lak névre keresztelt program az első és azóta is legkeresettebb játékunk, amely a ma igen népszerű szabadulósobák világát idézi. Szakítva az iskolában megszokott tanulási módszerekkel, oldottabb és közvetlenebb légkört tudunk biztosítani, melyben érdekes a feldolgozás módja, vonzó maga a program, szívesen vágnak bele közösen ebbe a kalandba, hogy megoldják a rejtélyt. A játék keretein belül pedig észrevétlenül megismerkednek a levéltár feladatával, működésével, a Szegeden őrzött iratokkal.

Ezek a rendhagyó órákon 3–4 fős csoportokban egy kincskereső térkép segítségével a levéltár területén szobáról szobára haladva különböző logikai feladványokat megoldva jelképesen kiszabadulnak a levéltárból. A feladat az információéhségre és a kíváncsiságra épül a motiváció elvét követve, és a játékot a sikeres problémamegoldások után egy katarikus rátaalálás-élmény zárja. Erre korosztálytól függően 30–45 perc áll rendelkezésre. A feladatok sokszínűek: anagramma feladvány, kvíz/szövegértés, keresztretjvény, kézirat-kiolvasás, titkos üzenet megfejtése, római dátumfeloldás és végül a szabadulásuk kulcsának megtalálása. Minden feladat megoldása egy-egy utasítás, amely a következő helyszínt jelöli meg, majd az utolsó feladvány egy tényleges kulcs helyére utal. A feladványok együttesen koherens képet alkotnak a levéltárról, annak munkájáról, betekintést engednek a színpalak mögé. Azért, hogy egyszerre két csapat is tudjon párhuzamosan szabadulni, kialakítottunk

⁵ NAT 2012.

még egy verziót a játékból, így akár vetélkedni is tudnak egymással a csoportok. A feladatok bár nagyon hasonlóak, a csapatok mégsem tudnak lesni a másiktól, nem tudnak segíteni a másikat, de nem is hátráltatják egymást. Minden helyszínen, amely tulajdonképpen munkatársaink irodája, egy zárt borítékban várja őket a feladat, a megoldáshoz minden szükséges segédeszköz oda van készítve (könyvrészletek, nagyító, jegyzettömb), a sikeres szabaduláshoz nincs szükség sem telefonra, sem internetre. Azonban nem hagyjuk őket teljesen magukra, bármikor kérhetnek tőlünk segítséget.

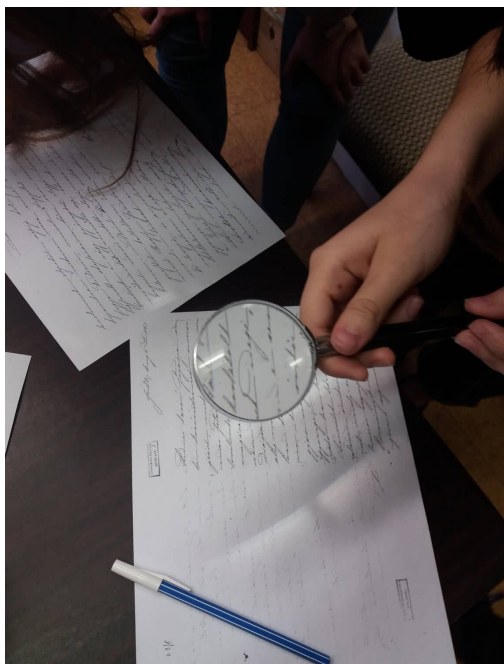
1. kép – A szabadulást segítő térkép

2. kép – Középiskolai diákok a feladványok megoldása közben

A játék menete a következő: a játékosok egy térkép (1. kép) segítségével eljutnak az első helyszínre, ahol egy szövegértési feladat várja őket. A feladat tartalmaz elegendő tájékoztató információt és a feladatvégzésre felhívó megfelelő utasítást, kérdést. Fontos, hogy a tanuló csak arra válaszoljon, ami a kérdés, azaz a feladat szövegezése legyen adekvát a várt válasszal. Ez a legtöbb időt igénylő feladat, tizenegy, levéltárral kapcsolatos kérdésre kell megtalálniuk a választ a megadott könyvrészletek segítségével. (2. kép) A helyes válaszhoz tartozó betűk megfelelő sorrendbe helyezésével megtudják a következő helyszínt. Ott a levéltárunkban őrzött eredeti Sissi-levél másolata várja őket, a borítékon jól olvasható utasítással, hogy fejtsék meg Erzsébet királyné titkos üzenetét. Ezen kívül csak egy nagyító áll rendelkezésükre. A résztvevők először a kéziratot

próbálják meg elolvasni, nagyítóval keresgélnek. (3. kép) Miután ez nem vezet sikerre, felfedezik, hogy a borítékon lévő Sissi portrén található egy csak nagyítóval olvasható üzenet, ami átvezeti őket egy újabb helyszínre, ahol megtalálják a „kulcsot” a levél megfejtéséhez. Így már nem kell a levelet teljes terjedelmében elolvasni, csupán a sorszámmal megjelölt betűket összeolvasni. A következő feladvány egy versbe foglalt római dátumfeloldás. Ehhez szótár és egy latin nyelvtankönyv-részlet áll rendelkezésükre, ebben lépésről lépésre megtalálják az értelmezés módját. A megfejtett dátum az utolsó helyszín, a „Könyv-hegység”, vagyis a levéltári könyvtár szobaszáma, ahol a végső feladvány vár rájuk, már csak a kulcsot kell megtalálniuk. Ennek helyét egy betűsor rejti. A könyvtári jelzetek között csak úgy igazodhatnak el, ha rájönnek, hogy a betűket az ábécében elfoglalt helyük alapján számok fejezik ki. (4. kép)

3. kép – Sissi-kézirat másolatának olvasása

4. kép – Az utolsó pillanat a kulcs megtalálása előtt

A foglalkozást a rendelkezésre álló időtől és az igényektől függően vagy egy kvízzel zárjuk, ahol mintegy ellenőrizzük a szabadulás során elsajátított új ismereteket és izgalmas helytörténeti, illetve történelmi kérdésekkel is találkozunk, és/vagy ritka, figyelemfelkeltő, értékes levéltári iratokat (szegedi tanácsülési jegyzőkönyv, címeres oklevelek, nemeslevelek, kéziratok, fényképek, plakátok, iskolai értesítők stb.) csodálhatnak meg. (5–6. kép)

Több ízben felmerült a foglalkozásaink digitalizálásának igénye. Tabletek, szavazórendszer, notebookok, okostábla, vagy bármely hasonló IKT eszköz beépítésével színesíthetnénk az órákat, hiszen a fiatal generációk, amelyek részt vesznek a foglalkozásokon, már digitális bennszülöttek, a mindennapjaik része a technika és annak szinte folytonos használata. Azonban a levéltárnak nincs lehetősége a fent említett eszközök beszerzésére, és bár egy QR-kódos vagy Kahoot!-os játék meg-

5–6. kép – Eredeti levéltári iratok megtekintése

oldható a diákok saját eszközeivel, mégsem elvárható, hogy mindenki rendelkezzen okos-telefonnal közlők. A levéltár infrastrukturális háttere meghatározza a levéltár-pedagógiai tevékenységet, mindemellett úgy gondoljuk, hogy a hagyományos, papíralapon történő információkeresés megtanulása is kiemelten fontos, mert rávezet, hogyan tudjuk nagyobb mennyiségű szövegben megtalálni a nekünk szükséges adatokat. Játék közben kiszakadnak a virtuális világból, mert kézzel fogható ingerek érik őket, és nem csak egy kivetítő vagy egy kijelző szolgáltatja számukra az információkat. A felfedező módszer segítségével építünk a résztvevők természetes kíváncsiságára, ahol az előre megtervezett útvonalon haladva az írott segédanyag felhasználásával kérdésekkel, játékos feladatokkal szerzik meg a kívánt ismereteket. Ez a módszer fejleszti az önálló gondolkodást, és a tanulók önálló tevékenységére alapoz.⁶ A motiváló témájú feladatok során számítunk a diákok fizikai és szellemi aktivitására, biztosítva egy olyan tanulási közeget, ahol szabadon próbálkozhatnak, hibázhatnak, kipróbálhatják ötleteiket.⁷ (7. kép)

Tapasztalataink és a visszajelzések alapján elmondható, hogy a résztvevők nagyon élvezik a játékot, pozitív élményekkel gazdagodnak, mindeközben észrevétlenül tesznek szert levéltári alapismeretekre, a levéltári miliő felkelti az érdeklődésüket a régmúlt dolgok iránt. Az a tendencia, hogy a pedagógusok, akik egyszer hoztak csoportot, évről évre visszatérnek osztályaikkal. Ezt konkrét számadatok is bizonyítják: az

7. kép – Családi címert készítése

⁶ PERECES 2010. 4

⁷ EMMER 2004. 254.

első évben „még csak” 65 főt számláltunk foglalkozásainkon, ez azonban már a következő évben kétszeresére emelkedett, 2017-ben 123 fő látogatott el hozzánk, míg 2018-ban már 233-an. A növekvő igényeknek engedve tovább bővítettük kínálatunkat is. További programjaink:⁸

- *Sherlock Holmes levéltári kalandjai* – Figyelem! Figyelem! Bűntény történt a levéltárban! Az elkövető még szabadlábon! Várjuk a vállalkozó szellemű nyomozókat az eset felgöngyölítésére!
- *Boszorkányok márpedig vannak!* – Varázslatos foglalkozás a szegedi boszorkányperekről.
- *Családom és egyéb kutatni valók* – Honnan jöttünk? Esetleg csörgedezik nemesi vér is az ereinkben? Lessünk be együtt a múlt kulisszái mögé! Ismerjük meg az élet levéltári dokumentációját, a családfakutatás szépségeit és nehézségeit!
- *Az írás tükrében* – Az írás és az irathordozók fejlődését ismerhetik meg a diákok. Olvasásgyakorlat akár 18. századi levéltári iratok felhasználásával! (8. kép)
- *Mesterségem címere* – Az érdeklődők betekintést nyerhetnek a címerek jelképrendszerébe és világába. Sőt, együtt elkészítjük a saját címerünket is!
- *Levél? Tár?* – Mi az a levéltár? Tényleg leveleket őriz? Hasonlít-e a postához? Miben különbözik a könyvtártól és a múzeumtól? Levéltár-ismertető foglalkozás már akár a legkisebbeknek is!

8. kép – Írás lúdtollal

Mindegyik program alakítható: a foglalkozások időtartamát és a nehézségét a felmerült igényekhez és a korosztályhoz tudjuk igazítani. A legkisebbektől kezdve a legnagyobbakig tartottunk már levéltári órákat: a 2018-ban megrendezésre kerülő táborunkban a legfiatalabb résztvevő 8 éves volt, gyereknapi programunkon óvodások is jelen voltak, de a rendszeres levéltár-látogatók között szerepelnek az egyetemisták is (történelem, régész, filozófia és pedagógia szakos hallgatók), a Múzeumok Éjszakáján és a Kutatók Éjszakáján pedig főleg felnőttek vettek részt. Az egyetlen fizikai korlát, amely megnehezíti a foglalkozások zavartalan lefolyását, a hely szűkössége. A foglalkozásokat a levéltári könyvtárban szoktuk tartani, ugyanis nincs a levéltár-pedagógiára egy külön kijelölt, felszerelt helyiség. Ha nagy létszámú csoport jelentkezik, akkor a velünk egy épületben működő városi könyvtárral párhuzamosan, csoportbontásban tartjuk az órákat.

A fizikai és anyagi korlátokon túl többször szembesültünk már azzal a ténnyel, hogy azoknak a kollégáknak, akik nem láttak még ilyen foglalkozást, vagy nem vettek még ilyen részt, a levéltár-pedagógia csak egy „játék”, nem látják mögötte az érdemi munkát, a befektetett energiát, az időt, pedig egy-egy foglalkozás kitalálása, megszervezése, megvalósítása, lebonyolítása nem egyszerű feladat. Az ő szemükben ez csak egy könnyed időtöltés,

⁸ <https://mnl.gov.hu/download/file/fid/318083> [2020.02.26.].

nem pedig munka. Ezen a helyzeten talán segíthetne, ha lenne levéltár-pedagógus munkakör vagy legalább egy általánosan elfogadott, pontos definíció a levéltár-pedagógiára. Erre már több kísérlet született, és bár 1976-ban már érintették a témát *A történelemtanítás és levéltár* címmel rendezett konferencián Kaposváron,⁹ első ízben a Magyar Levéltárosok Egyesülete 2013. évi vándorgyűlésén,¹⁰ majd 2014-ben a Közművelődési Kerekasztalon igyekeztek körvonalazni a feladatokat és célokat. Apáti Anna Zita definíciója szerint a levéltár-pedagógia *„történeti forrásokra alapozva ismerteti az adott korszakot, komolyan véve a tudás és ismeretterjesztés fogalmát, egy olyan kreatív, a már megszerzett tudásra és logikára építő szellemi munkát jelent, amelynek a célja a minőségi idő felhasználása megfelelő irányítással.”*¹¹ Ezen meghatározás nyomán indultunk el a levéltár-pedagógia rögzös útján, további ihletet merítve a múzeum- és könyvtár-pedagógia célkitűzéseiből. Közvetlen célnak tekintjük a levéltárban felhalmozott anyagi és szellemi javak élményszerű tolmácsolását a pedagógia eszközeivel, közvetett cél pedig a múlt tárgyi és szellemi örökségét megbecsülő, levéltár-látogató generáció nevelése.¹²

Egyelőre kevés pedagógus ismeri a levéltárak által nyújtott szolgáltatásokat és lehetőségeket, illetve az ezekben rejlő játszva tanulás és kompetencia-fejlesztés által elérhető eredményeket. Célunk minél szélesebb körrel megismertetni programjainkat. Szeretnénk, ha megsokszorozódna a látogatók, a résztvevők és a foglalkozások alkalmainak száma is. A levéltárak által biztosított levéltár-pedagógiai foglalkozások, témák és módszertani megoldások tekintetében is szerfelett sokszínűek lehetnek, ezért kiválóan átdolgozhatóak az adott iskola, valamint csoport szükségleteinek és szándékainak megfelelően.

Terveink a jövőre nézve:

- módszertani füzet összeállítása középiskolások számára;
- dokumentum-gyűjtemény készítése oktatási célra;
- további játékok kidolgozása;
- kitelepült foglalkozások megtartása (a meglévő foglalkozások közül is vannak erre alkalmasak);
- hosszú távú és rendszeres együttműködés kialakítása egyéb közgyűjteményekkel, mint például múzeumokkal és könyvtárakkal, esetleg közös programok, játékok ki-találása;
- a városi TourInform irodával együttműködve közös városnéző-városismertető séták szervezése, melyeket levéltári dokumentumokkal egészítenénk ki.

A levéltáraknak kötelessége a közművelődés segítése, ami egyben a fennmaradásukhoz is nélkülözhetetlen eszköz. Minél népszerűbbé válik a levéltár-pedagógia, annál nagyobb esély lenne az intézményi háttér átalakulására is, például sor kerülhetne a levéltári látogatások beépítésére a tantervekbe, ezáltal pedig a közgyűjtemények nagyobb társadalmi megbecsülésre tehetnének szert,¹³ és helyet kaphatna a felsőoktatás berkein belül, a levéltáros képzés részeként a levéltár-pedagógus szakirány is.

⁹ KANYAR 1977. 241.

¹⁰ 2013. június 17–19., Esztergom. BOROSS – HERMANN – SOMFAI 2013. 89–90.

¹¹ GARADNAI 2014. 87.

¹² PERECES 2010. 2.

¹³ SIMONKAY 2017. 59.

FORRÁSOK

- NAT 2012 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny* (2012):66. 10635–10847. (https://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf) [2020.02.26.]
- PISA 2015 *PISA 2015. Results in Focus*. OECD, 2018. (<http://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf>) [2020.02.26.]

IRODALOM

- BOROS – SOMFAI – HERMANN 2013 BOROS István – SOMFAI Balázs – HERMANN István: Beszámoló a Magyar Levéltárosok Egyesületének 2013. évi vándorgyűléséről. *Levéltári Szemle* 63. (2013):2. 84–93.
- EMMER 2004 EMMER Gáborné: Könyvtár? Pedagógia? Könyvtár-pedagógia? *Új Pedagógiai Szemle* 54. (2004):7–8. 252–256.
- GARADNAI 2014 GARADNAI Zoltán: Közművelődési kerekasztal a Magyar Nemzeti Levéltárban. *Levéltári Szemle* 64. (2014):4. 80–91.
- KANYAR 1977 KANYAR József: Országos konferencia Kaposváron az iskolák és a levéltárak együttműködéséről. *Levéltári Szemle* 27. (1977):1. 241–244.
- MÉSZÁROS 2017 MÉSZÁROS Ádám: A levéltár-pedagógia szerepe a történelmi gondolkodás fejlesztésében. *Módszertani közlemények* 57. (2017):2. 23–27.
- PERECES 2010 PERECES Ágnes: *Múzeumpedagógia*. Jókai Mór Általános Iskola, Budapest, 1–9. (<http://www.jokai16.hu/tamop/innovaciok/muzeumpedagogia.pdf>) [2019.05.13.]
- SIMONKAY 2017 SIMONKAY Márton: Levéltár-pedagógia ma és holnap. *Levéltári Szemle* 67. (2017):4. 50–65.

Hecker Henrietta

Diákok a levéltárban

Kísérlet a nem formális oktatás keretében végezhető személyiségfejlesztésre és a helyi identitás erősítésére a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában

Bevezetés

Nehéz mással kezdeni egy levéltár-pedagógiával foglalkozó írást, mint azzal a közhellyel, hogy az emberek többsége a levéltárat egyáltalán nem ismeri, vagy rosszabb esetben valamilyen postai tevékenységet végző, a postát kisegítő hivatalnak véli. Valójában a 2012-ben létrejött Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) hazánk egyik legjelentősebb közgyűjteménye, amely jelentős mennyiségű történeti forrást őriz, kezel és tesz meghatározott szempontok szerint az érdeklődők számára elérhetővé.¹ Az intézmény azonban közhivatali jellegéből adódóan egyéb ellátandó feladatai mellett a közgyűjteményektől elvárt közművelődési funkcióinak nehezebben tud megfelelni, mint a könyvtárak vagy múzeumok. A 21. század fordulóján bekövetkezett gazdasági-társadalmi-technológiai változások jelentős kihívások elé állították az MNL-t, melynek a 2012-es integrációkor megfogalmazott „szolgáltató levéltár” koncepciójával igyekszik megfelelni.² Ebbe a koncepcióba illeszkedik az MNL közművelődési tevékenysége, ezen belül pedig a levéltár-pedagógia.³ A levéltár-pedagógia gyakorlata, vagyis tanulócsoporthoz különböző keretek közt (például rendkívüli tanóra, szakkör, előadás stb.) történő oktatása, nevelése hosszú évtizedekre tekint vissza, de a mai napig nincs egyértelmű definíciója, korszerű módszertana, eszközzrendszere.⁴ A derűlátásra azonban okot ad, hogy majd’ minden levéltárban dolgoznak olyan kollégák, akik fontosnak érzik a levéltár ilyen irányú közművelődési tevékenységének fejlesztését. A tevékenység tartalmát tekintve is egyetértés van a feladatot ellátó levéltárosok között: a levéltár-pedagógus alapvető feladata korábban is és napjainkban is a levéltárban őrzött történelmi értékű dokumentumok, a levéltár mint intézmény és az itt folyó munka bemutatása pedagógiai eszközökkel, módszerekkel.

A feladat korszerű ellátását több tényező is hátráltatja. Több levéltárban nincsenek meg a megfelelő technikai adottságok különböző létszámú csoportok megfelelő fogadására, foglalkoztatására. A levéltárak székhelyétől távolabb levő települések oktatási intézményeinek levéltári látogatásának megszervezése sokszor csak jelentős többletmunkával, nagy időráfordítással oldható meg. Szükséges lenne a pedagógiai tevékenységet ellátó levéltárosok szakmai továbbképzésének kiépítése, kapcsolatépítés a pedagógustársadalommal, valamint a társ-közgyűjtemények hasonló feladatkört ellátó munkatársaival tapasztalatcsere

¹ LAKOS 2009. 279–316.

² MOL kon. 2008–2010.

³ MNL strat. 2018–2022.

⁴ SIMONKAY 2015. és SIMONKAY 2017. 51–52.

céljából. Hiányoznak a közoktatási tartalmakkal összehangolt segédanyagok, tananyagok stb., amelyek egy-egy levéltári foglalkozás vagy iskolai tanítási óra során hasznosíthatók lennének. A felsorolás nem teljes, de érzékelhető, hogy a levéltár-pedagógiai feladat ellátása több részterület összehangolt munkájával oldható csak meg.

Célkitűzések

A levéltárakban őrzött történeti forrásokat jellemzően a történettudomány irányából közelítjük meg. Ez a szemléletmód szükséges és elengedhetetlen része a közoktatásnak, azon belül a történelem, valamint társadalom- és állampolgári ismeretek tantárgyaknak, mely tantárgyak követelményrendszere⁵ a forrás- és tananyagközpontú feldolgozásra jelentős hangsúlyt helyez. Ugyanakkor a levéltárban az iratok oktatási-ismeretterjesztési célú felhasználása során figyelembe kell vennünk szigorú állományvédelmi szempontokat is: a látogatóknak nem, vagy csak különleges esetekben lehet az őrzött anyagot kézbe venni. Nem lehet megtapogatni, megszagolni az iratokat, nem írhatnak rá a papiruszra, pergamenre, régi papírra stb. Jogos tehát a kérdés: mennyire lehet érdekes egy mai gyerek számára egy hely, ahol valóban a „mindent a szemnek, semmit a kéznek” elve érvényesül? Lehet-e így értékes, tartalmas időt eltölteni valahol? Jelen írásomban az MNL Tolna Megyei Levéltárának (a továbbiakban TML) egyik kísérletével szeretném bizonyítani, hogy a levéltár is lehet potenciális helyszíne a nem formális tanulásnak.

2017 elején levéltár-pedagógiai eszközkészletünk fejlesztésének indításakor olyan, levéltárhoz kapcsolódó tartalmakat kerestünk, amelyek igény szerint továbbfejleszthetők, a fent említett tantárgyakon túl más tantárgyak keretébe is beilleszthetők és lehetőség szerint alacsony költségvetésből is megvalósíthatók. Célunk Tolna megye történelmének bemutatása, megismertetése az általános- és középiskolás korosztállyal annak érdekében, hogy a tágabb lakókörnyezetüket (megyéjüket) megismerve szorosabb lokális kötődésük alakuljon ki, identitásuk részévé váljon településük, megyéjük. Az egyén identitását sok tényező befolyásolja, jóllehet egész életünkben folyamatosan alakul, a gyermekkorban szerzett élmények mégis meghatározó jellegűek. Ezekhez a meghatározó gyermek- és fiatalkori élményekhez próbáltunk kapcsolódni a jelen írásban megfogalmazódó kísérlettel.

Kiindulópontunk az volt, hogy a lokális kötődést olyan iratokkal, iratelemekkel próbáljuk megteremteni, amelyek könnyen felidézhetők, szimbolikus tartalmuknál fogva azonban szélesebb életkor-spektrumnak kínálnak értékes tudást. A következő szempontokat igyekeztünk figyelembe venni:

- Tolna megyéhez köthető oktatási tartalom (lokalitás),
- elsősorban általános és középiskolás korosztály számára hasznosítható ismeretek (közoktatási tartalmak),
- mások (levéltárak, oktatási intézmények) által is alkalmazható, megyénként változtatható eszközök (adaptivitás),
- alacsony költségigényű eszközök (finansziális lehetőségek),
- digitális felületeken is alkalmazható tartalom (IKT) és

⁵ NAT 2012.

- (lehetőleg játékos) tanulás útján elsajátítható, jól variálható ismeretek (variálhatóság).

A címer mint eszköz

Mivel napjainkban igen erős vizuális ingerek érik a gyerekeket és felnőtteket egyaránt, a címereket választottuk kiindulási pontnak, feltételezve, hogy ez az erőteljes vizuális információhordozó elem alkalmas a fenti célkitűzéseken túl a levéltár iránti kíváncsiság felkeltésére, tévhitек eloszlatására is. A címer és a hozzá kapcsolódó címertan több évszázados fejlődésre tekint vissza.⁶ Megyénkben a nemesi családok címerein kívül a települések, testületek stb. címerei is jól ismertek. Fizikai valójuk változatos esztétikai értéket képvisel, és az alkalmazott szimbolikus közlésmódnál fogva széleskörűen hasznosíthatóak az oktatás során.

A címerek közül a települések címereire esett a választás, mivel a családi címerekkel ellentétben ezzel tudjuk a legszélesebb réteget megszólítani: a nemesi, testületi címerek egy-egy, jó esetben csak néhány településhez köthetőek, de az 1990-es évek óta minden település készítettett saját címert, ezzel is hangsúlyozva a település történeti gyökereit, identitását. A választás másik motiváló tényezője a levéltár területi illetékessége volt. Ezt követően körlevélben kértük a településeket, hogy engedélyezzék a levéltár számára címerrük oktatási célú felhasználását. 109 település közül 41 település adta ehhez engedélyét.⁷ A címerhasználat módja, annak engedélyezése az adott település önkormányzatának hatáskörébe tartozik. Több település nem válaszolt levélbeli megkeresésünkre, néhány település pedig a helyi rendeletben előírt kérvény benyújtásához kötötte engedélyét. Jellemzően a kistelepülések, felismerve a szélesebb körű ismertté válás lehetőségét, kifejezetten örültek a kezdeményezésnek. Az így létrejött bázis alapján olyan oktatójátékokat hoztunk létre, amelyhez hasonlókat más levéltárak is készíthetnek, vagy akár iskolák is felhasználhatnak, viszonylag alacsony költségvetésből is megvalósíthatók, illetve digitális platformon is szabadon variálhatók. Ezeket az oktatójátékokat jelenleg csak a TML használja levéltári foglalkozásokon.

Játszva könnyebb

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért éppen játékkal szeretnénk a levéltárat közelebb hozni az emberekhez. A válasz egyszerű: mert játszani jó érzés és hasznos cselekvés, bár ez utóbbit életkorunk előrehaladtával időnként hajlamosak vagyunk hamar elfelejteni. Ettől függetlenül alapvetően szeretünk játszani: a játék az emberi lét teljességéhez tartozó tevékenység, amely az értelmi képességeken túl az érzelmi intelligencia fejlesztésére is alkalmas.⁸ A kognitív képességek közül például a figyelem, a memória és a gondolkodás kialakításában kap szerepet: többek közt önálló munkavégzésre, problémacentrikusságra,

⁶ BERTÉNYI 2006. 251–281.

⁷ Attala, Báta, Bataapáti, Bataaszék, Bikács, Decs, Dombóvár, Dunaföldvár, Dunaszentgyörgy, Fácánkert, Fadd, Gyöngy, Gyöngy, Gyulaj, Hőgyész, Kéty, Kismányok, Kurd, Lápafő, Lengyel, Madocsa, Magyarokesi, Mórág, Mőcsény, Nagydorog, Nagymányok, Nak, Ozora, Öcsény, Pálfa, Sárpilis, Sárszentlőrinc, Simontornya, Szakadát, Szekszárd, Tamási, Tengelice, Udvari, Várdomb, Závod, Zomba.

⁸ K. NAGY 2014. 9–15.

összpontosításra, tervezésre nevel. Mind olyan eleme az egyén személyiségének, amelyek szükségesek az önálló, boldog életvezetéshez, az „egész”-séghez.

A levéltári látogatásokat gondos előkészítő munka előzi meg mind a pedagógusok, mind a levéltárosok részéről. A foglalkozások tervezésekor figyelembe kell tehát venni a látogatók igényeit (tantárgyi, tematikus, ráfordítható időkeret), életkorát, létszámát, összetételét (például nemek aránya, speciális odafigyelést igénylő diákok stb.), a csoport habitusát (nehezen megnyíló, esetleg érdeklődő diákok), igényelnek-e a foglalkozáson belül manuális tevékenységet stb. A kapcsolatfelvételt követően levélben vagy szóban tájékoztatjuk a pedagógusokat a foglalkozás menetéről, az oktatási tartalmakhoz kapcsolható dokumentumok jellegéről, az ajánlott módszerekről. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a játékok oktatási keretek között a témára való ráhangolódást szolgálják. Konstruktív pedagógiai modell⁹ alkalmazásával azonban viszonylag rövid idő alatt is sokat tehetünk oktatási céljaink eléréseért. Az alább bemutatásra kerülő játékokra műveltségi területenként, tantárgyanként különféle tartalmak épültek/épülhetnek rá. Az eredetileg oktatóeszköznek szánt játékokat többször használtuk már tanulási folyamattól függetlenül, a játék örömeért különféle múzeumi, városi rendezvényekhez kötődő alkalmakkor.¹⁰ Ez alapján tehát kijelenthetjük, hogy oktatási célra és attól függetlenül is felhasználhatók a játékok.

A játékok bemutatásának menetében az ajánlott életszakaszok és nehézségi fokok elvét igyekszem követni átfedésekkel, majd azt követően a címerek elemeinek vizsgálatával a közoktatási tartalmak tematikáihoz való kapcsolódási lehetőségeket is bemutatom, valamint jelzem az adott játékkal fejleszthető szociális, kognitív készségeket is.

I. Ráhangolódás

A színezők

A legegyszerűbb, már óvodás kortól is ajánlott játék a színezés. A színezendő címerek különféle számítógépes programok segítségével elkészíthetők,¹¹ és a kívánt méretben nyomtathatók. Célszerű az A4/A5-ös méret használata. A gyakorlatban csak címertanilag elfogadott színeket¹² kínálunk, illetve lehetőség szerint arany és ezüst ceruzát, filctollat, esetleg ezek adekvát megfelelőjét, a sárgát és a szürkét. Kitevesszük azokat a színeket is, amelyek előfordulhatnak még címereken,¹³ de mindig ismertetjük ezek felhasználásának okát, lehetőségeit. A kicsik esetében a formák, címerelemek megnevezése, jellemzése, a finommotorikus készségek gyakoroltatása a feladat. Nagyobbaknál megvitatható a színek szimbolikus jelentése,¹⁴ utalni lehet irodalmi, képzőművészeti alkotásokra, vallási jelké-

⁹ BÁRDOSSY – DUDÁS – PETHŐNÉ – PRISKINNÉ 2002. 72–174. RJR-modell: ráhangolódás – jelentésteremtés – reflektálás.

¹⁰ Múzeumok Éjszakája, Levéltári Piknik (a Budapesti Fővárosi Levéltár szervezésében), Város Napja rendezvénysorozat.

¹¹ Levéltárunk a Picasa programban készítette el a címereket.

¹² Vörös, kék, zöld, fekete.

¹³ Bíbor (lila/bordó), narancssárga, barna, természetes szín.

¹⁴ A vörös a bátorság, a kék az őszinteség, kegyesség, a zöld a termékenység, fiatalság, a fekete a fájdalom, bűnbánat színe. Az arany a tisztetet, hatalom, lojalitás, míg az ezüst a tisztaság, hit jelképe.

pekre, de lehet arról is lehet beszélni, hogy egy-egy színnek mennyire különböző jelentése lehet az eltérő kultúrákban.

Memóriajáték

Szintén óvodás kortól játszható a címerekkel különböző elemszámú memóriajáték is. A megfigyelő- és koncentrációkészséget fejlesztő játék könnyíthető/nehezíthető kevesebb/több vagy egyszerűbb/bonyolultabb rajzolatú címerek összeválogatásával is. Több ízben szívesen játszották a különböző, már említett nyílt alkalmakkor gyermek–szülő, unoka–nagyözölő párosok is. A fiatalabb korosztály vizuális memóriája a tapasztalatok szerint jól fejleszthető ezzel a játékkal: a játékban felhasznált települések címerein szereplő címeralakok, a felhasznált színek, azaz a település identitásának fontos részei rögzülnek a memóriában a használat során. A földrajzi tájékozódás is fejleszthető: ha a címer alapján a települést is megnevezzük, néhány játék alatt elsajátítható több település neve is, amelyek térképeken végzett feladatok során már ismerősen csengenek majd.

Sudoku

A memóriajáték kártyáit megfelelő mennyiségben felhasználva lehet játszani akár sudokut is.¹⁵ Ez az analitikus gondolkodást fejlesztő, nagy koncentrációt igénylő játék már 6–10 éveseknél is kedvelt szórakozás különböző méretű táblán.¹⁶ Címerekkel játszva a szín-, alak- és formafelismerést fejleszti, de a sikeres játékhoz fontos a folyamatos önellenőrzés és szigorú szabálykövetés is. Megoldás ugyan táblánként csak egy lehetséges, de a sikerhez vezető út stratégiája személyenként változó: ez egyszerre biztosíthatja az algoritmusok rögzülését, valamint az eltérő gondolkodási sémák megismerésének és átvételének lehetőségét.

Puzzle

Az eddig felsorolt játékok fizikális valójukban nyújtottak oktatási-nevelési segítséget. A címerkirakót azonban már az elejétől fogva digitális platformon jelenítettük meg, melyhez a Jigsaw Planet felületét használtuk.¹⁷ Technikai kihívást a megfelelő internetkapcsolat fenntartása és a levéltár eszközhiánya okozott a játék felhasználása során. Ezt a saját eszköz használatával igyekeztünk megoldani.¹⁸ A kirakó segítségével elsősorban vizuális készségek fejleszthetőek: a térlátás, a térben és a síkon való tájékozódás, a rész-egész fogalmának kialakítása, a figyelem, kitartás és monotoniatűrés is javítható ezzel a játékkal.

Ezek a játékok képezik tehát az alapját annak a ráhangolódási fázisnak, amely segítségével a jelentésteremtés szakaszában konkrét közoktatási tartalmak is bemutatathatóvá válnak.

¹⁵ TARINÉ BERKES 2008. 3–4.

¹⁶ Csak a heraldikai színeket felhasználva a kisebbek is szívesen kipróbálták.

¹⁷ www.jigsawplanet.com [2019.11.20]. A kirakók link birtokában érhetőek el.

¹⁸ 2017. november 17–19. között zajlott Szekszárdon a VI. Hon- és Népismereti Konferencia, ahol előadás keretében került bemutatásra és kipróbálásra a kirakó.

II. Jelentésteremtés

A jelentésteremtés szakaszában bemutatásra kerülő példáink tematikus jellegűek, nem kapcsoltuk azokat konkrét tantárgyhoz, tananyagrészhöz. Irányadó dokumentumnak a NAT-ot tekintettük, szem előtt tartva azokat a célokat, amelyeket Tolna megye megismerésével, megismertetésével kapcsolatban megfogalmaztunk. Ez ugyan azt jelenti, hogy le kell mondanunk az egyes települések történelmének részletes megismeréséről, és be kell értnünk a címer elemeinek vizsgálatával, de kárpótol minket a párhuzamok és eltérések felismerésekor a megyei identitás erősödésének lehetősége. Az iskolai tantárgyi felosztáshoz is ez a tematikus gondolatmenet áll a legközelebb, a tantárgyközi kapcsolatok tudatosításával, felhasználásával megteremthetjük a lehetőségét egy, a tantárgyi kooperáció keretei közötti hosszabb levéltárlátogatásnak.

A címerben mint identitásképzőben tehát minden esetben a településre jellemző, hagyomány- és történelemteremtő elemek kerültek megjelenítésre, minden címer szimbolikus jelentéssel bír a település lakói számára. Ezek az elemek a felhasznált címerek esetében a következők lehetnek: növényalakok (például Fadd – paprika, dohány, Gyöng – hárs, Nagydorog – homoki nőszirom, Gyulaj – kikerics, Szakadát – rozmaring, Nagymányok – aranyeső, szőlő és gabona több helyütt), állatalakok (Bátaapáti, Tamási, Mészla, Gyulaj – szarvas, Magyarkeszi – ló, Kurd – farkas, Fácánkert – fácán, Öcsény – gólya, Fadd – hal), vallási jelképek (Udvari – Szűz Mária-monogram, Mórág – kereszt, Mőcsény, Sárpilis – Isten Báránya, Sárszentlőrinc – Luther-rózsa, Dunaszentgyörgy – Sárkányölő Szent György, Nak – Szent Mihály arkangyal, Lápafő – főnix, Závod – latin kereszt), szerszámok (Várdomb – kacorkés, Szakadát – kőműveskanál és szekerce, Zomba, Öcsény – ekevas, Madocsa – bárka, Gyöng – könyv és penna, Sárpilis – kacorkés és nádvágó, Lengyel – agyagtál), égitestek (Nap, Hold, csillag), természetföldrajzi elemek (dombok, folyók, vizek), építmények (várak, hidak, templomok, tornyok), a teljesség igénye nélkül. Ezen ismeretek mentén megismerhető a megye természet-, gazdaság- és településföldrajzának jelentős része is, míg a vallási jelképek a társadalomföldrajz bizonyos vonatkozásaiba engednek betekintést.

Tolna megye településeinek kevesebb, mint 50%-a járult hozzá címerének oktatási célú felhasználásához, de ez is elegendőnek bizonyul ahhoz, hogy megállapíthassuk, mennyire változatos a megye természetföldrajza, milyen bőséges a vadállománya, különleges a vadnövényzete. A települések szemmel láthatólag büszkéek a több évszázados hagyományokkal bíró mezőgazdasági tudásukra: a gabonatermesztés és szőlőkultúra elemei is sok címeren jelennek meg. A keresztény vallás az államalapítás óta meghatározza a magyar emberek gondolkodásmódját, a különböző felekezeti jelképek segítségével részben ez a sokszínűség is bemutatható. A jelképek segítségével utalhat a település a korábbi mezővárosi rangjára, a lakosok származására, a település történetének egy-egy fontos állomására (például az alapítás körülményeire, az első pecsétre, jelentősebb birtokosokra stb.).

A címerek vizuális-esztétikai vizsgálatával a címereket hordozó pajzsok alaki sokféleségén túl vizsgálható a címer összetettsége, színezése is, sőt itt érdemes kitérni a heraldikailag szabálytalan címerekre is,¹⁹ mivel ezekkel is jól szemléltethető, hogy bár az élő

¹⁹ Érdemes például Paks városának a címerét elemezni, amelyben a pajzsmező alsó részén látható stilizált atomszimbólum okoz heraldikai zavart.

heraldika korszaka lezárult, a települések vezetői mégis fontos identitásformáló erőnek érzik a címet.²⁰

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy a jelentésteremtés fázisában a történelem tantárgyon túl érdemben lehet foglalkozni a címerekkel természetismeret, földrajz–biológia, hon- és népismeret, rajz és vizuális nevelés és hittan tantárgyakhoz kötődően is.

III. Reflektálás

A foglalkozás záró részében a diákoknak lehetőségük van reflektálni a tapasztaltakra egy látszólag egyszerű feladattal: mindenkinek el kell készítenie a saját címerét. A saját címer elkészítésekor a tanulóknak végig kell gondolnia, hogy melyek azok a személyiségvonások, tulajdonságok, amelyek személyes identitásának részei, amelyek őt „nemessé” teszik, amelyekre joggal büszke lehet. Ehhez elengedhetetlenül fontos önmagunk ismerete és az önnön személyünkről való pozitív, megerősítő gondolkodás.

A feladat életkortól függően differenciálható. Kisebбекnél nem elvárta a heraldikai hűség, mivel az ő gondolkodásuk még konkrétabb, kevésbé elvont: ekkor megjelenhetnek a címerben focilabdák, gördeszkák, rózsaszín pajzsmezők is. Az idősebbektől, különösen a középiskolás korosztálytól azonban elvárható a heraldikai hűség: tanulmányaik során már megismertek a szimbolikus közlésmód lehetőségeivel, eszközeivel különböző tantárgyak keretében. Fejlettebb absztrakciós képességeik is lehetővé teszik a feladat magasabb szintű elvégzését. Ennek ellenére javasolni kell a tanultak felidézése mellett olyan szakirodalmat, amely segítségével a feladatot átgondoltabban oldhatják meg.²¹ Az ő esetükben inkább az okoz nehézséget, ha értelmetlennek, időrablónak érzik a tevékenységet, mert abban kötelezően elvégzendő feladatot, és nem a személyes identitás megtalálásához vezető utat látnak, másrészt kevesebb türelmük van „rajzokkal pepecselni”. Motiváló lehet számukra nagysikerű filmsorozatok címereire való hivatkozás: 5–8. évfolyamosoknál a *Harry Potter* házainak vagy a középiskolásoknál a *Trónok harca* házainak címereire való hivatkozás: a modern irodalmi alkotásokban szereplő címeralakok, a jellemző színek, pajzsmezők és a jelmondatok felidézése élő kapcsolatot tud kiépíteni nemcsak a heraldikával, hanem felkeltheti a vágyat önmagunk címer segítségével történő definiálására is.

A feladat elvégzése, a címer elkészítése időigényes folyamat, így a levéltári óra keretében valójában inkább a feladat előkészítése kap hangsúlyt. A teljes foglalkozás levéltári keretek közötti megtartása a tapasztalatok szerint inkább témanapokhoz, iskolanapokhoz, nyári napközis táborokhoz ajánlható program. Szükséges azonban, hogy az elkészített munkákat előre megbeszélt módon bemutathassák társaiknak.

Összegzés

Írásom elején azt a célt tűztem ki, hogy egy olyan programot mutassak be az MNL Tolna Megyei Levéltár levéltár-pedagógiai gyakorlataiból, amely levéltári anyagból kiindulva, közoktatási tartalmakat felhasználva járul hozzá a tanulók identitásának fejlesztéséhez.

²⁰ Ezzel kapcsolatban Veszprém város címerének logóra „cseréléséről”: <https://www.veol.hu/hirek/miert-kell-cimer-helyett-a-logo-1289282/> [2019.11.20.], [http://www.veszprem.hu/veszpremieknek/images/stories/_VP_arculat_kivonat\(1\).pdf](http://www.veszprem.hu/veszpremieknek/images/stories/_VP_arculat_kivonat(1).pdf) [2019.11.20.].

²¹ Például HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM 2010.

Ehhez a kísérlethez a Tolna megye területén levő településektől kértünk engedélyt címereik oktatási célú felhasználásához, melyet 41 településtől kaptunk meg. A címerek felhasználásával különböző életkorú gyerekek számára készítettünk oktatójátékokat, ezzel szeretnénk volna az állományvédelem szükségességéből fakadó nehézségek egy részét áthidalni. Több szempontot tartottunk szem előtt: a lokális (és személyes) identitás fejlesztésének lehetőségét, a közoktatási tartalmakon belül elsősorban a történelem, földrajz, hon- és népismeret, hittan és vizuális kultúrához kötődő ismereteket és készségeket, a játékok adaptivitását és variálhatóságát, a kivitelezésre fordítható szerény anyagi lehetőségeket és 21. századi igényeket.

A közoktatási tartalmak bemutatására készített ráhangoló játékok a létrehozásuk óta eltelt időben beváltak, több alkalommal használtuk a levéltárban különböző foglalkozások, rendezvények alkalmával. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy az eredetileg megcélzott középiskolás korosztály pedagógusai számára nem volt vonzó a címerekkel történő személyiségfejlesztés, számukra az adott, és rendkívül szoros időbeosztást megkövetelő közoktatási tartalmak megerősítése, kiegészítése volt a fontos a levéltári látogatás megszervezésekor. Szintén fontos tapasztalat, hogy a tanév során érkező általános iskolás csoportok is inkább a nyári táborra kérik az ilyen jellegű címertani foglalkozást, nemcsak a játékok, hanem a nagyobb szabadság, kötetlenség miatt is. A tapasztalataink arra sarkallnak minket, hogy ezeket a bevált játékokat tantárgyi szinten is szorosabban kössük a közoktatás tartalmaihoz, azaz komplex, akár virtuálisan is feldolgozható forrásokon alapuló segédanyagot hozzunk létre, ami lehetővé tenné a Szekszárdtól távolabb fekvő települések oktatási intézményeinek elérését, növelve így a levéltár pedagógiai szolgáltatásainak ismertségét a közoktatási intézményekben.

FORRÁSOK

- NAT 2012 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny* (2012):66. 10635–10847. (https://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf) [2020.02.26.]
- MOL kon. 2008–2010 A Magyar Országos Levéltár közművelődési koncepciója (2008–2010)
- MNL strat. 2018–2022 Magyar Nemzeti Levéltár módszertani stratégiája (2018–2022)

IRODALOM

- BÁRDOSSY – DUDÁS – PETHŐNÉ NAGY – PRISKINNÉ RIZNER 2002 BÁRDOSSY Ildikó – DUDÁS Margit – PETHŐNÉ NAGY Csilla – PRISKINNÉ RIZNER Erika: *A kritikai gondolkodás fejlesztése. Az interaktív és reflektív tanulás lehetőségei*. Pécs – Budapest, 2002.
- BERTÉNYI 2006 BERTÉNYI Iván: Címertan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2006. 216–240.

- HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM 2010 HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Budapest, 2010.
- K. NAGY 2014 K. NAGY Emese: *Gondolkodásfejlesztés táblajátékkal*. Budapest, 2014.
- KOZMA 2001 KOZMA Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest, 2001.
- KÖRMENDY 2009 KÖRMENDY János: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. KÖRMENDY János. Budapest, 2009.
- LAKOS 2009 LAKOS János: Magyar levéltártörténet, levéltári jog. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. KÖRMENDY János. Budapest, 2009. 279–343.
- SIMONKAY 2015 SIMONKAY Márton: *Levéltár-pedagógia Magyarországon*. (Szakdolgozat). 2015.
- TARINÉ BERKES 2008 TARINÉ BERKES Judit Katalin: *Sudoku az iskolában. Játékos fejlesztő feladatok 6–10 éveseknek*. Raabe Tanácsadó és Kiadó Kft., 2008. (http://segedanyag.vajdaiskola.hu/matematika/sudoku_az_iskolaban.pdf) [2020.02.26.]

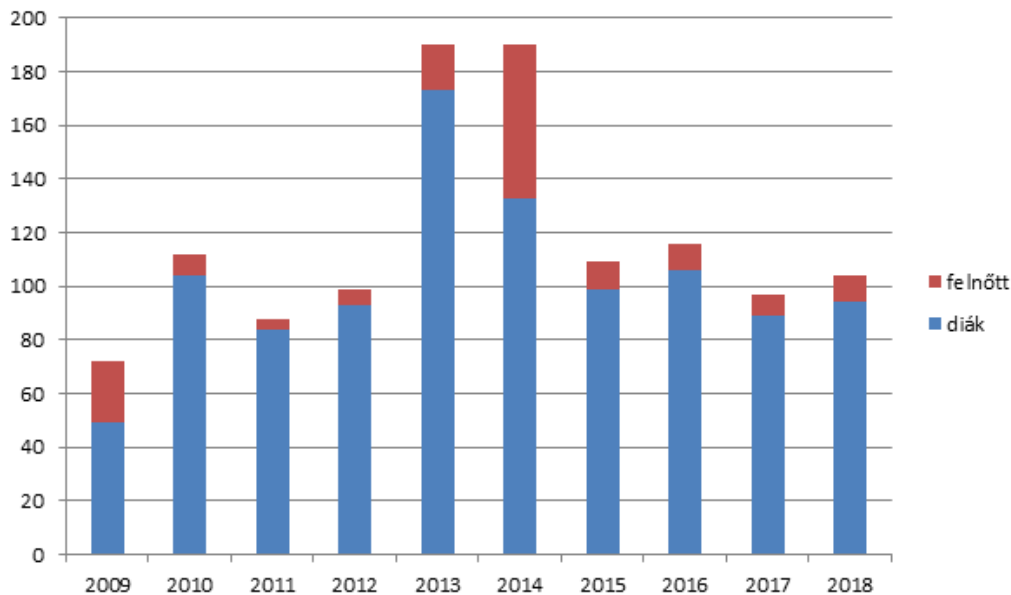
Kőfalviné Ónodi Márta

A kiskunfélegyházi levéltár bekapcsolódása a városi helyismereti vetélkedőbe

Írásommal egy kifejezetten kicsi, viszonylag eszköztelen vidéki levéltár azon levéltár-pedagógiai próbálkozását szeretném bemutatni, amelynek sikerességét a pozitív, a folytatást ösztönző visszajelzések igazolták.

A Kiskunfélegyházi Levéltár a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának egyik részlegeként működik Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának épületében. A várossal és annak intézményeivel kapcsolatos, több mint 900 iratfolyóméternyi anyag befogadására két raktárhelyiség szolgál, ezenkívül egy nem túl tágas kutatóterem és egy iroda áll a két főnyi levéltári személyzet rendelkezésére. Nincs tehát sem saját épületünk, sem kiállító- és rendezvénytermünk, sem pedig könyvkötő és restauráló műhelyünk. Nem gazdálkodunk és nem pályázunk önállóan. Mivel a megyei levéltár egyik részlege vagyunk, a város nem támogatja az intézményt anyagilag. Mindezt azért tartottam szükségesnek megemlíteni, hogy bemutassam, hogyan sikerült a félegyházi levéltárnak a szűkös lehetőségek ellenére is bekapcsolódni a város közművelődésébe, hogyan tudtunk kapcsolatot teremteni az iskolákkal és a diákokkal. A levéltár „láthatóvá válásának” hagyományosabb módjáról, amikor is a levéltáros tudományos munkájával, elsősorban helytörténeti kutatásainak eredményével – egy-egy előadás, kiállítás keretében, illetve írásban, publikáció formájában – lép a nyilvánosság elé, most nem kívánok foglalkozni, mivel itt általában a felnőtt korosztály a célközönség. Több kihívást jelent az a törekvés, hogy – elsősorban a fiatalok és a gyermekek megszólítása révén – szélesítsük azok körét, akik fogalmat alkothatnak a levéltár működéséről. Csoportos levéltár-látogatás, illetve levéltári óra keretében korábban is viszonylag sok iskolás megfordult az intézmény falai között, de ezek a lehetőségek – bármennyire próbálkoztunk is – nem jutottak el széles tömegekhez. Általában ugyanaz a néhány lelkes pedagógus hozta el egy-egy osztályt a levéltárba, akiknek korábban már volt módjuk személyesen pozitív benyomásokat szerezni az itteni foglalkozásokról. Rajtuk kívül leginkább a helyi könyvtár vagy múzeum által nyaranta megszervezett helyismereti tábor résztvevői látogattak el táborvezetőikkel a levéltárba egy-egy délelőtti tematikus foglalkozás erejéig.

Az alábbi táblázat a félegyházi levéltár 2009 és 2018 közötti foglalkozásain résztvevők létszámát mutatja.

1. ábra: Levéltári foglalkozások résztvevőinek létszáma (2009–2018)

Céljaink elérésében a 2010-es év jelentett áttörést, amikor először kapcsolódtunk be a városi könyvtár (Kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Városi Könyvtár) és a múzeum (Kiskun Múzeum) által szervezett helyismereti vetélkedő lebonyolításába. A két, városi fenntartású intézmény munkatársai (elsősorban a múzeumpedagógus és a helyismereti könyvtáros kollégák) 2005 óta rendezték meg közösen általános és középiskolás diákok számára ezt a 2–3 hónapos, többfordulós honismereti versenyt, minden évben más-más aktuális témával. A szervezők fő törekvése arra irányult, hogy az egy csapatban vetélkedő diákok közösen, egymással együttműködve győzzék le az eléjük állított szellemi akadályokat, használják a helyismereti irodalmat, ismerjék meg a helyi könyvtár és múzeum gyűjteményeit, valamint fedezzék fel a város történetét. Ezekkel a célokkal mi is maximálisan egyetértettünk, ezért nyitottan álltunk hozzá az intézményi együttműködéshez.

Amikor a levéltár is csatlakozott a helyismereti vetélkedő szervezői csapatához, célul tűztük ki, hogy minél több gyerek ismerje meg a levéltárat, csodálkozzon rá intézményünk sokrétű állományára, a hozzánk ellátogató diákok láthassanak, olvashassanak különböző korokból származó, akár kézzel írt dokumentumokat; és nem utolsósorban, hogy a helytörténettel kapcsolatos ismeretek átadása során a tanulók szövegértési, szövegalkotási és problémamegoldó kompetenciáit fejlesszük.

Az alábbiakban bemutatom a vetélkedő menetét, szervezési feladatait, nem titkolva el az esetlegesen felmerülő problémákat, nehézségeket sem. A többfordulós rendezvény menetrendjét konkrét példán, a 2017-es verseny eseményeit, időpontjait megjelenítő táblázatban szemléltetem.

	Helyszín	Időpont	Feladat	Leadási határidő	Értékelés
Versenyfelhívás kiküldése az iskolákba		2017. február 8.			
Három fős csapatok jelentkezési határideje		2017. február 27.			
Az I. forduló (b.) része feladatlapjainak eljuttatása az iskolákba		2017. március 1.			
I. forduló (a.)	MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kiskunfélegyházi részleg	2017. március 1–31.	Levéltár felkeresése, helyben megoldandó feladatlap kitöltése, menetlevélbe pecsét kérése.	A feladatlap kitöltése után azonnal, helyben a levéltárban.	2017. április 3 – május 9.
I. forduló (b.)		2017. március 1 –31.	A kiküldött feladatlap önálló munkával kitöltése helyismereti irodalom alapján.	2017. április 3-ig a szervezőknél.	2017. április 3. – május 9.
II. forduló feladatlapjainak kiküldése		2017. március 31.			
II. forduló (a.)	Alapfokú Művészeti Iskola	2017. április 3–7. 14:00–16:00	A helyszín felkeresése, feladatlap kitöltése, szelfi készítése a Művészeti Iskola egyik tanárával, menetlevélbe pecsét kérése.	2017. május 3.	2017. május 3–9.
II. forduló (b.)	Rocktár Élőzenei Bázis	2017. április 24–28. 14:00–16:00	A helyszín felkeresése, feladatlap kitöltése, szelfi készítése a Rocktár egyik munkatársával, menetlevélbe pecsét kérése.	2017. május 3.	2017. május 3–9.
III. forduló	Kiskun Múzeum, Petőfi Sándor Városi Könyvtár, Móra Ferenc Művelődési Központ, Városháza, Szakmaközi Művelődési Ház	I. korcsoport: 2017. május 9. 14:00–16:00 II. korcsoport: 2017. május 10. 14:00–16:00 III. korcsoport: 2017. május 11. 14:00–16:00	Az öt helyszín felkeresése, helyben megoldandó feladat elvégzése, menetlevélbe aláírás és pontszám megszerzése.	A forduló végén a menetlevél leadása a Kiskun Múzeumban.	Pontszámok összesítése az adott fordulót követően május 17-ig.

Eredményhirdetés	Kiskun Múzeum	2017. május 18.			
Korosztályonként az első három helyezett csapat díjátadása	Városháza díszterme	2017. május 21.			
Korosztályonként az első hat csapat jutalomkirándulása	Budapest	2017. június 8.			

A helyismereti vetélkedő mindig tavasszal kerül megrendezésre, minden évben más-más (aktuális, évfordulós) téma köré szervezve. Néhány példa az eddigi tematikák közül:

- 2012-ben a londoni olimpia kapcsán a város sporttörténete állt a fókuszban, a diákok megismerkedhettek a félegyházi sportélet kibontakozásával, az iskolai testnevelés megjelenésével, a tömegsport és egyesületi sport jelentőségével, a legkiválóbb helyi versenyzők eredményeivel.
- 2016-ban a vetélkedő a helyi céhek megalakulásának kerek évfordulója révén a régi és mai mesterségek felé irányította a diákok figyelmét, megismertette őket a félegyházi céhek, majd az ipartestület működésével, illetve az iparostanonc-oktatás történetével.
- 2017-ben a verseny a Kodály-év apropóján a város ének-zene kultúrájának történetére koncentrált. A daloskörök, kórusok működése mellett a helyi dalszerzők, karnagyok, illetve a város díszpolgárának, Balázs Árpádnak tevékenysége is helyet kapott a verseny anyagában.
- Mivel a 2018/2019-es időszakot Petőfi Emlékévvé nyilvánította a város, így a 2018-as helyismereti verseny „*Petőfi a »halhatatlan dalnok« és Félegyháza az 1848–1849-es szabadságharc idején*” címmel került megrendezésre. Az évforduló kapcsán lehetőséget kívántunk biztosítani a diákoknak arra, hogy megismerjék azokat a helyi épületeket, utcákat, eseményeket, dokumentumokat, amelyek valamilyen formában kötődnek Petőfi Sándorhoz és az 1848-as forradalomhoz.
- Más években a város jeles szülöttei (például Móra Ferenc), díszpolgárai, nevezetes épületei szolgáltak a verseny témájául.

A vetélkedő az évek során olyan nagy népszerűsége tett szert az iskolások között, hogy sokan „visszajáró” versenyzőként, akár állandó csapattal 7–8 évig, ötödik osztályos koruktól kezdődően szinte az érettségiig minden évben elindulnak a megmérettetésen. Ezért is fontos, hogy minden évben új téma köré szerveződjön a helyismereti vetélkedő, hiszen így nem válik unalmassá a régóta részt vevő diákok számára sem, mivel részükre is mindig tartogat új kihívásokat.

A versenyen való részvétel ingyenes, nincs nevezési díj és nem igényel semmilyen előképzettséget. A szervezők versenyfelhívással fordulnak a város összes általános és középiskolájához. A diákok háromfős csapatokban jelentkezhetnek, három korcsoportban (5–6. évfolyam, 7–8. évfolyam, középiskolások), az iskolák megbízott (történelem vagy magyar szakos) tanárai gyűjtik össze saját intézményeik jelentkezőinek névsorát, és ők adják azt le a szervezőknek. A csapatok első feladata a csapatnév kitalálása és egy menetlevél készítése. Ez a „bevezető gyakorlat” nagyon megmozgatja a diákok fantáziáját, rendkívül kreatív megoldásokkal találkozhatunk: a csapatnevek gyakran rímelnek a vetélkedő tematikájára, a menetlevelek pedig sokszor művészi igényességgel készülnek.

1. kép – Menetlevél (iparos témájú helyismereti vetélkedő, 2016)

2. kép – Menetlevél (zenei témájú helyismereti vetélkedő, 2017)

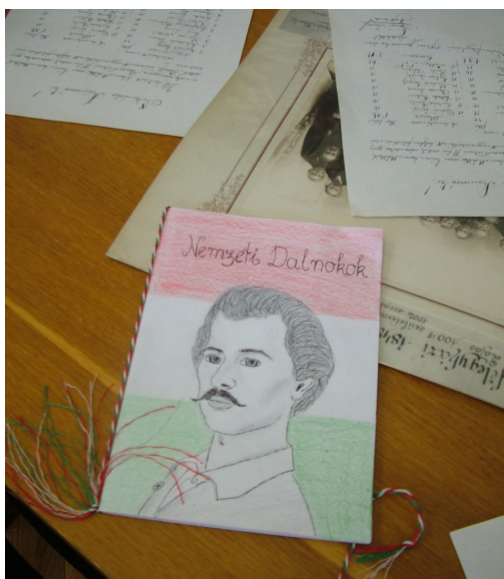
3. kép – Menetlevél (zenei témájú helyismereti vetélkedő, 2017)

4. kép – Menetlevél (zenei témájú helyismereti vetélkedő, 2017)

5. kép – Menetlevél (Petőfivel kapcsolatos helyismereti vetélkedő, 2018)

6. kép – Menetlevél (Petőfivel kapcsolatos helyismereti vetélkedő, 2018)

Maga a vetélkedő több fordulóból áll. Az első forduló egy megadott, helyismereti szakirodalom alapján megoldandó feladatlap kitöltését jelenti. Erre a diákoknak 3–4 hét áll rendelkezésére, a kijelölt irodalom mindig elérhető a városi vagy az iskolai könyvtárakban. A feladatlapok tartalmaznak keresztrejtvényt, igaz-hamis, kiegészítendő, illetve behelyettesítendő feladatokat is. Kihasználva a fiatalok affinitását a világhálózhoz, egy-egy alkalommal használniuk kell az internetet is, ahol egy várostörténeti kisfilm, interjú vagy filmhíradó-részlet megnézése után kell az azokhoz kapcsolódó kérdésekre a feladatlapon válaszolniuk.

A szervezők csak azokat a feladatlapokat fogadják el, amelyet kézírással, olvashatóan töltöttek ki a diákok. A felkészítő pedagógusok és a segítő családtagok csak iránymutatást adhatnak a csapatoknak, nem oldhatják meg helyettük a feladatokat. Felmerül természetesen az aggály, hogy vajon betartják-e a felnőttek ezeket a szabályokat. Mivel ezt nem lehet minden kétséget kizáróan ellenőrizni, így marad a versenyzők becsületességébe vetett bizalom. Előfordult, hogy néhány túlbuzgó szülő vagy pedagógus a gyerekek helyett oldotta meg a feladatlapot, de ezek az akciók általában kiderültek. Legtöbbször belátták az érintettek, hogy nagyobb kárt okoztak azzal, hogy elvették a diákoktól a felfedezés örömet, mintha esetleg hagyták volna, hogy önálló munkával néhány helyezéssel hátrébb végezzenek a gyerekek. A többi forduló viszont, ahol minden külső segítség nélkül kell a gyerekeknek boldogulni, kiegyenlíti az esélyeket.

A levéltár bekapcsolódása a helyismereti vetélkedőbe lehetőséget teremtett arra, hogy az első fordulót két részre osszuk. Az eredeti, otthon kitöltendő feladatlapos rész mellé beépítettük a levéltár kötelező felkeresését is, ahol helyben megoldandó, levéltári források használatára épülő feladatokat kapnak a csapatok. A levéltári látogatásra is az a 3–4 hetes időintervallum áll a tanulók rendelkezésére, mint a szakirodalomra épülő feladatlap kitöltésére. A levéltári feladatsorok összeállítása, a használandó dokumentumok kiválasztása teljesen a levéltári dolgozók hatásköre, de természetesen előzetesen egyeztetni szoktunk a muzeológus és könyvtáros kollégákkal, hogy ne legyen átfedés az általuk kidolgozott és a levéltári feladványok között. A csapatok a levéltárban kitöltött feladatlapokat itt is adják le, mi pedig a menetlevelükbe adott pecséttel igazoljuk, hogy elvégezték az itteni tennivalókat. A feladatlapok javítására és értékelésére az első forduló lezajlása után kerül sor. A levéltári feladatok megoldásához nincs szükség semmilyen szakirodalom ismeretére, és semmilyen külső segítséget nem vehetnek igénybe a csapatok. A már leadott feladatlapokat utólag nem módosíthatják. Időkorlátozás viszont nincs, addig maradhatnak a gyerekek, míg meg nem oldják a feladatokat. Általában 15–20 perc alatt végez egy-egy csapat a saját korosztályának szóló feladatsorral, de a lassabbak, megfontoltabbak, a külalakra jobban ügyelők több időt szoktak eltölteni a helyes válaszok megtalálásával és leírásával. A háromfős csapatok tagjai általában jól kooperálva, egymást javítgatva, a feladatokat egymás közt felosztva dolgoznak. Minden csapatnak érdekében áll, hogy lehetőleg teljes létszámban megjelenjen a levéltárban is, hiszen a „több szem többet lát” elv alapján nagyobb eséllyel tudják jól kitölteni a feladatlapot, illetve ilyenkor nemcsak egy csapattag felelőssége a levéltári feladatok abszolválása.

A levéltári forduló megszervezése komoly előkészületeket igényel. A helyszűke miatt át kell rendezni a kutatótermet, biztosítani kell a nyugalmas kutatás körülményeit azon kutatók részére is, akik a (nem kis hangzavarral járó) vetélkedő ideje alatt keresik fel az intézményt.

Figyelnünk kell arra is, hogy milyen dokumentumot adunk oda felhasználásra: könnyen olvasható, könnyen értelmezhető legyen, lehessen hozzá olyan kérdést feltenni, amelyre egyértelmű választ adhatnak, az irat tartalma feleljen meg a gyerekek életkorának. Mindemellett az állományvédelmi szempontokat is szem előtt kell tartani, tehát vagy másolatban adunk kézbe iratot, vagy gondoskodunk a közszemlére tett, eredeti irat védelméről. A verseny kapcsán üveglap alá helyeztünk már tervrajzot, plakátot, iparendélyt, korabeli újságot, amelyek áttanulmányozása után a gyerekek a saját feladatlapjukra írták le a megoldást. A levéltár őrizetében lévő színes, díszes kották másolatából falitablót készítettünk; hirdetményeket, fotókat bekeretezve, illetve fóliával védve függesztettünk ki.

Sok probléma menet közben derült ki. Az első verseny idején szembesültünk azzal a nehézséggel, hogy a kísérő nélkül érkező gyerekek a városháza labirintusszerű épületén belül egyszerűen nem találják oda a levéltár eldugott helyiségéhez. Ezután (a gondnokság és a jegyző engedélyével) minden verseny idején iránymutató nyilak jelzik a csapatok számára, hogyan tudnak a lehető legegyszerűbben megközelíteni minket. Szintén gyakran okoz gondot, hogy bár a levéltári forduló teljesítésére 3–4 hét áll rendelkezésre, a gyerekek csak a tanítás után tudnak felkeresni minket, iskolatáskával, tornaszákkal felszerelve. A helyszűke miatt várakozni kényszerülő tanulók számára „idegenvezetést” tartunk a levéltári raktárban, ez lehetőséget teremt a levéltár minél alaposabb megismerésére is. Néhány felkészítő tanár tanóra keretében délelőtti kíséri el versenyző diákjait. Ilyenkor gondoskodni kell azon osztálytársak figyelmének lekötéséről is, akik nem versenyeznek, viszont az ez esetben a levéltárban megtartott tanórán részt kell venniük, míg társaik a feladatlapokkal foglalkoznak.

A feladatok megalkotásánál – a legjobb szándékunk ellenére is – belefutottunk már néhány nem várt problémába. Az egyik alkalommal a csapatoknak a város vaktérképén kellett bejelölniük bizonyos (általunk közismertnek és emblemikusnak tartott) utcákat és épületeket. Nem számoltunk viszont azzal a körülménnyel, hogy két középiskolából is olyan diákok neveztek be a versenyre, akik kollégisták voltak, tehát nem helybeliek, így vajmi keveset tudtak Félégyháza egyébként nevezetes emlékműveiről. Másik alkalommal a tanulónak iparendélyeket készítettünk ki, amelyek alapján többek között arra a kérdésre vártunk választ, hogy a nevezett iparosok közül ki foglalkozott fa megmunkálásával. Az elvárt asztalos, bognár és ács mellett többen is megjelölték a papucsos mestert is, amit – elfogadva indoklásként a fapapucs létezését – helyes válaszként értékeltünk. A legtöbb csapat szívesen bogarássza a régi iratokat, azonban néhányan panaszkodnak a kézírásos szövegek nehéz olvashatóságára, noha a legszebben írt, legjobban olvasható és természetesen magyar nyelvű szövegeket szoktuk összeválogatni. 2018-ban például a feladatlapok javítása közben észleltük is, hogy adódtak érdekes félreolvasások: a Lehel-huszárok helyett „Sóher-huszárok” és „Lepel-huszárok” is szerepeltek megoldásként, a Hunyady-huszárokat pedig egy csapat „Hungarid-huszárnak” értelmezte. Másik évben a kaptafa-készítő kisiparost egy fiúcsapat „kapufa-készítő kisiparosnak” olvasta, mivel nyilván számukra annak inkább volt értelme.

Kezdetben a levéltári forduló kapcsán találkoztunk érdekes szülői hozzáállással is. Egy apuka délelőtti egyedül állított be a levéltárba és közölte, hogy jött megoldani a helyismereti vetélkedő feladatait, mert a gyerekének nincs ideje délután eljönni. Elég nehezen értette meg, hogy a helyismereti vetélkedő lényege nem az, hogy a feladatlap – mindegy, hogy ki által – ki legyen töltve és ki legyen pipálva a levéltár felkeresése, hanem az, hogy

a gyerekeknek módjuk nyíljon arra, hogy felkeressenek egy általuk addig nem ismert intézményt, és olyan iratokat, dokumentumokat lássanak, amilyenekkel addig még nem találkozhattak. Más szülők elkísérték a gyerekek csapatát hozzánk, és buzgón nekiláttak a kikészített iratok alapján lediktálni a válaszokat a kérdésekre. Őket udvariasan megkértük, hogy legyenek szívesek a folyosón megvárni, míg a csapat önállóan dolgozva végez a feladatsorral. Az évek során azonban egyre kevesebb ilyen esettel találkozunk, a szülők és a gyerekek is megszokták, megtanulták a versenyzés szabályait.

A vetélkedő második fordulója nem kerül minden évben megrendezésre, ez az adott témához kapcsolódó egyéb intézmények, szervezetek fogadó-, illetve támogatókészségén múlik. A középső fordulóban ugyanis a csapatoknak lehetőségük nyílik az adott téma nem történeti, hanem jelenkori megismerésére. A koncepció lényegét legkönnyebben példák során át tudom megvilágítani. A 2012-es, sport tematikájú vetélkedő során a városi sportegyesületek egy kijelölt héten különböző edzéseken fogadták a helyismereti vetélkedő csapatait és ott beszéltek az adott sportágról, annak félegyházi gyökereiről. Amikor a vetélkedő témája a zene volt, akkor a gyerekeknek a városi zeneiskolát és a Rocktár Élőzenei Bázist kellett egy-egy adott héten felkeresni, itt találták meg a válaszokat a második fordulóhoz készített feladatlap kérdéseire. Az iparos témájú vetélkedő idején a helyi vállalkozók ipartestületének támogatásával néhány mester (fodrász, autószerelő, kovács, mézeskalácsos stb.) vállalta, hogy saját műhelyében fogadja az odalátogató csapatokat és felel az irányított kérdésekre; egy másik héten pedig a Szakképzési Centrum helyi Szakképző Iskolája tanműhelyeiben várta bemutató foglalkozásra a diákokat. Bizonyos eseményeken való részvétellel (zeneiskolai növendékhangverseny, szakmák éjszakája stb.) pluszpontokat is szerezhettek a tanulók. Az érintett intézmények, illetve magánszemélyek a csapatok menetlevelébe adott pecséttel, illetve aláírással igazolták a forduló teljesítését. Előfordult, hogy bizonyos épületeket, műemlékeket kellett felkeresniük a diákoknak, ott csoportos szelfit kellett készíteniük és a kinyomtatott (akár fekete-fehér) fotóval kellett igazolniuk a feladat teljesítését. Ez a forduló a versenyzők számára viszonylag kötetlenebb, hiszen a csapatok a megadott időpontok függvényében megválaszthatják, hogy melyik edzésre mennek el, melyik mestert keresik fel stb. A szervezőktől ugyanakkor sok munkát és szervezést kíván, a programok zökkenőmentes lebonyolítása pedig a kapcsolati tőke jelentős mozgósítását igényli. A helyismereti vetélkedőbe való bekapcsolódásra a résztvevő civil szervezeteket, intézményeket a segítő szándék mellett az is motiválhatja, hogy promótálhatják saját képzési kínálataikat, szolgáltatásaikat. Amennyiben a vetélkedő témájához nem találni támogató intézményt, egyesületet, akkor ez a forduló kimarad.

A verseny utolsó része a régi akadályversenyeket idéző „városbejáró forduló”. Korosztályonként egy-egy adott délutánon (általában már jó időben, májusban) minden csapatnak fel kell keresnie öt, előre megadott helyszínt (általában a város központjában található múzeumot, városházát, könyvtárat, művelődési házat stb.), ahol azonnal, minden segédeszköz igénybe vétele nélkül megoldandó és ott helyben értékelt feladatot kell teljesíteniük. (A múzeumban általában a témába vágó állandó vagy időszakos kiállításokhoz kapcsolódó kérdések szerepelnek.) Ennél az utolsó fordulónál már az időtényező is fontos szerepet játszik, hiszen adott időn belül mind az öt állomást érinteni kell. A helyszíneken részben közgyűjteményi dolgozók, részben önkéntes segítők irányítják a versenyt. Az adott korosztály összes csapata a városbejárás előtt megadott helyen gyülekezik, ahol sorshúzással dől el, hogy melyik csapat melyik helyszínen kezdjen. Ezzel a módszerrel ki-

küszöbölhető, hogy egy-egy helyszínt egyszerre „rohamozzon” meg sok csapat, más helyszíneken pedig ez idő alatt üresjárat legyen.

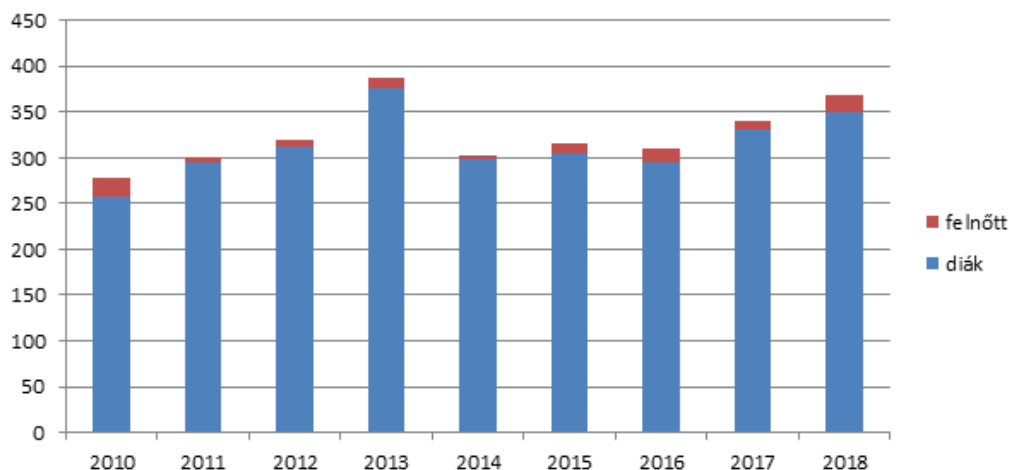
A városbejáró öt helyszínén kapott pontszámok bekerülnek a menetlevelekbe, melyeket a forduló végén a vetélkedő csapatok leadnak a múzeumban. Az összesített pontszámok (I. forduló: otthon megoldandó feladatlap és a levéltári feladatok, II. (opcionális) forduló: különböző intézmények, civil szervezetek felkeresése, III. forduló: városbejáró öt helyszínnel) döntenek a versenyzők rangsoráról. Májusban a múzeumban tartják meg az eredményhirdetést, ahol minden résztvevő édességet kap, illetve a legmutatósabb, legigényesebben kivitelezett menetleveleket ki is állítják. Korosztályonként a hat legjobb csapat tagjai jutalomkiránduláson vehetnek részt, illetve az első három csapat és felkészítő tanáruk a legnagyobb városi ünnepségen, az Városlapítók Napján (május 24., illetve az ahhoz legközelebbi vasárnap) a városháza dísztermében a polgármestertől ajándékot, jutalomkönyveket és oklevelet vehet át.

7–8. kép – Vetélkedő csapatok a kiskunfélegyházi levéltárban (2017)

A helyismereti vetélkedő nagyon népszerű a város iskolái körében, minden évben minden helyi tanintézetből (hat középiskola és hét általános iskola) vannak nevezők, a három korosztályból összesen minden évben száz fölötti a benevezett csapatok száma, a levéltár felkereső diákok száma így meghaladja a 300 főt. Volt olyan év, amikor a nagy érdeklődésre való tekintettel felnőtt korosztálynak is meg kellett hirdetni a versenyt, ugyanis több nyugdíjas és pedagógus csapat is jelentkezett. Sok esetben tanárok, szülők is elkísérik a vetélkedő diákokat a levéltári fordulóra, nem egy pedagógus így kapott kedvet ahhoz, hogy később saját osztályával eljöjjön csoportos levéltár-látogatásra.

Az alábbi diagram a helyismereti vetélkedőn részt vettek létszámát mutatja.

2. ábra – A helyismereti vetélkedő résztvevőinek létszáma (2010-2018)

A kiskunfélegyházi helyismereti vetélkedő kapcsán hangsúlyozni kell, hogy ez csak több intézmény összefogásával valósulhat meg. A levéltár egy már bejáratott, jól bevált, városi kezdeményezésű és finanszírozású projektbe kapcsolódott be 2010-ben, hiszen egyedül, önállóan nem lenne technikai és személyi kapacitásunk, anyagi lehetőségünk sem verseny meghirdetésére, sem lebonyolítására, sem a győztesek méltó megjutalmazására. A nálunk bevált – nem önerős, hanem kooperációban megvalósuló – gyakorlat talán ösztönzőleg hat más levéltárak, levéltári részlegek levéltár-pedagógiai palettájának szélesítésére, a módszer saját viszonyaikhoz való adaptálására.

Tapasztalataink alapján a helyismereti vetélkedő szép példája a közgyűjteményi társintézmények együttgondolkodásának, közös cselekvésének, amely sok esetben – a város jelentős részét megmozgatva – messze túlnyúlik ezen intézmények tevékenységi körén. A vetélkedő új lehetőséget teremt a hagyományörzés, a nevezetes személyek kultuszának ápolása terén, illetve új utakat mutat arra, hogy a helytörténeti ismeret átadásában hogyan lehet ötvözni a múlt és a jelen értékeit.

A 2010-ben kitűzött célunkat elértük: az évek óta rendszeresen megrendezett vetélkedőknek köszönhetően a levéltár mint intézmény a gyerekek, szüleik és tanáraik révén egyre inkább bekerült a helyi köztudatba, sikerült kitörni a korábbi elszigeteltségből. Reményeink szerint Kiskunfélegyházán hamarosan felnőtt egy olyan generáció, amelynek tagjai számára a levéltár már nem ismeretlen fogalom.

Ács Marianna

Levéltár-pedagógiai foglalkozások a Baranyai Református Egyházmegye Levéltárában

A Baranyai Református Egyházmegye Levéltáráról

A Baranyai Református Egyházmegye Levéltára (BREL) a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 1999. március 18-án kelt 4.3.1/59/1999. iktatószámú határozata értelmében nyilvános magánlevéltárként működik a Baranyai Református Egyházmegye fenntartásában. A Magyarországi Református Egyház kebelén belül működő levéltárak közül az egyetlen egyházmegyei fenntartásban működő gyűjtemény. A BREL elsődleges feladata a Baranyai Református Egyházmegye maradandó értékű örökségének, írásbeli kincseinek megőrzése, feldolgozása, kutathatóvá tétele és minél szélesebb körben való megismertetése.

A Felsőbaranyai Református Egyházmegye közgyűlése 1868-ban döntött arról, hogy hozzanak létre levéltárat az esperesség székhelyén, Siklóson, és az első levéltárosnak Környi Lajos lúzsoki lelkipásztort nevezték ki. A levéltáros feladata az iratok megőrzése és megóvása volt. A második világháború idején a levéltár iratanyagának egy része elpusztult. A legértékesebb iratanyag az 1950-es években a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárába került, nemcsak az egyházmegye levéltárából, hanem Benda Kálmánnak köszönhetően a gyülekezeti irattárakból is. A történész, levéltár-igazgató Pap László¹ megbízásából kisleányával, Benda Gyulával és kollégájával, Németh Balázssal² 1955 nyarán bejárta a Dél-Dunántúl református vidékeit, hogy feltárja az egyházközségek irattárában maradt dokumentumokat, és ezek közül is a legértékesebb anyagot szintén a Ráday Levéltárba szállíttatta. Erről az útról útinapló is született, melyet 2018-ban az Exodus Kiadó jelentetett meg.³ A Baranyában maradt iratanyagot 1982-ben Kovács Emil lelkipásztor kezdeményezésére Magyarbólyban helyezték el, és 1992-ig, a templom restaurálásáig itt őrizték. Ezt követően a zengővárkonyi református parókiára, majd 1999-ben a Pécsi Református Kollégium (PRK) Gimnáziumának épületébe került az egyházmegyei levéltár. 2011-ben a Ráday Levéltárból az 1950-es években áthelyezett iratok visszakérültek a BREL-be.

A Baranyai Református Egyházmegye Levéltára jelenleg 160 ifm iratanyagot őriz, mely folyamatosan bővül. A BREL gyűjtőkörét a Baranyai Református Egyházmegye kormányzati szervei, az esperesi hivatal, az egyházmegye területén egyházmegyei, egyházközségi fenntartásban működő köznevelési és egyéb intézmények, magánszemélyek, alapítványok, egyesületek és az egyházmegyéhez tartozó egyházközségek alkotják.

A gyűjtőkörből bekerült iratokat a következő fondokba rendezték: A I–II. Egyházkormányzati szervek, intézmények iratai; B 1–11. Személyek, családok, egyesüle-

¹ A Ráday Gyűjtemény főigazgatója 1955–1956 között.

² Ráday Levéltár munkatársai 1955-ben (BENDA 2018).

³ BENDA 2018.

tek, alapítványok iratai; C1–127. Egyházközségek iratai. A levéltárnak egyetlen szervetlen fondja, a Gyűjtemények fondja D 1–7. Az iratok jelentős részét állagok szintjén is feldolgozzák. Jelenleg két nyomtatott repertórium áll a kutatók rendelkezésére: a 2006-ban Szabó Gábor és Éliás Katalin által összeállított *Anyakönyvek repertórium*a, mely tétel szerint ad tájékoztatást a BREL anyakönyvvállományáról, valamint az Andrási Marton Zsuzsanna által 2013-ban szerkesztett *A Baranyai Református Egyházmegye Levéltárának repertórium*a, mely a BREL honlapján is elérhető.

A levéltár iratainak évkörét – a jelenleg feldolgozott iratanyag ismeretében – 1741-től napjainkig határozták meg. A BREL jelentős mennyiségű 18. századi iratanyaggal bír, melyek közül a két legrégebbi dokumentuma egy Nagyharsányi Vegyes Anyakönyv, amelynek első bejegyzése 1741-ből származik, és egy 1754-ből származó könyörgő levél, amelyben a református jobbágyok fából készült talpas oratóriumuk szárazabb helyre történő elszállításáért folyamodnak földesurukhoz, gróf Batthyány Lajoshoz.

A levéltár a „nyitott levéltár” programjának szellemében számos módon kívánja ismertté tenni a gyűjteményét. Legjelentősebb pillére ennek a törekvésnek a köznevelési intézmények diákjai számára nyújtott eredményes tehetséggondozás,⁴ mely már 2014-től folyik a levéltárban. 2018 tavaszától egy elnyert EFOP-os pályázatnak köszönhetően a köznevelési intézményekkel való együttműködés rendszeressé vált, tartalma kiszélesedett, és az érintett diáklétszám jelentősen megnövekedett. E levéltár-pedagógiai foglalkozásoknak köszönhető, hogy a BREL megpályázta és 2018 novemberében elnyerte a PTE Partnerintézménye címet, melynek keretében a levéltár-pedagógiai foglalkozásokon a PTE tanár szakos hallgatói teljesíthetik a közösségi pedagógiai gyakorlatukat.

Levéltár-pedagógia Baranya megyében a köznevelés eredményességéért

Baranyai Református Egyházmegye Levéltára a „Levéltár-pedagógia Baranya megyében a köznevelés eredményességéért” EFOP-3.3.2-16. című pályázat keretében 2018 tavaszától 36 hónapon át (6 félév+5 év fenntartási idő) rendszeres levéltár-pedagógiai foglalkozás-sorozatot tart. A református egyházmegyei levéltár hét köznevelési intézménnyel kötött partnerségi együttműködést: a Baranyai Református Egyház fenntartásában működő Pécsi Református Kollégium tagintézményeivel (PRK Gimnáziuma és Szakgimnáziuma, PRK Internátusa, PRK Általános Iskolája, a PRK Drávafoki Csikesz Sándor Általános Iskolája és a PRK Nagyharsányi Általános Iskolája), a Siklós-Máriagyűd Társegyházközség fenntartásában működő Sztárai Mihály Református Általános Iskolával, és az állami fenntartású nyelvoktató, nemzetiségi oktató-nevelő munkát folytató Véméendi Általános Iskolával. A projekt keretén belül mintegy 560 fő 12–18 éves korú tanuló vesz részt a foglalkozá-

⁴ 2016-ban levéltárosi közreműködéssel a Pécsi Református Kollégium két tanulója a „Református Tehetséggondozó Alapítvány Kuratóriuma és a Reformáció Emlékbizottság” pályázatán IV. helyezést ért el „*Dédanyáink szorgalma, avagy mi állt anno a jeles mögött?*” című pályamunkájukkal, és jutalomként felkészítő tanárukkal németországi reformációs emléktúrán vehettek részt (Erfurt, Eisenach, Wittenberg) 2016. október végén. A Sztárai Mihály Általános Iskola Sztárai Tehetséggondozó Műhelye is kért és kapott segítséget a Baranyai Református Egyházmegyei Levéltártól. 2014/15-ben az iskola tanulója a Polenczky Ottó Emlékkonferencia Református Középiskolák Természettudományos Diákkonferenciáján, Csurgón tárgyi néprajzi szekcióban „*A piskói egyházközség története a 18–19. században és egy véletlenül megtalált egyházi protokollum a 19. századból*” című munkájával I. helyezést ért el.

sokon és ismerkedhet meg a BREL iratanyagával. A programot szakmai vezető irányítja,⁵ tervezi és bonyolítja le a projektmenedzserrel együtt intézményenként 2–3 fő felkészítő tanár⁶ segítségével azért, hogy a kitűzött célok minél eredményesebben valósuljanak meg.

Az együttműködést a közös célok erősítik. A Baranyai Református Egyházmegye Levéltárának elsődleges célja, hogy az itt folyó levéltár-pedagógiai foglalkozásokkal szélesebb körben ismertté váljon az egyházmegyei levéltár. A lelkészeken, történészeken, egyháztörténészeken, helytörténészeken, családfakutatókon és szakdolgozatukat író hallgatókon kívül már általános és középiskolás korú gyermekek is betérjenek az intézménybe, megismerjék a gyűjtemény rendeltetését, a levéltári rendszerezés alapját, a levéltárosi munkát, felfedezzék az itt őrzött kincseket, s ezen keresztül bővítsék ismereteiket a baranyai reformátusok múltjáról. E célkitűzés több ponton is illeszkedik az együttműködésben részt vevő köznevelési intézmények nevelési-oktatási céljaihoz. A levéltár-pedagógiai foglalkozások kiegészítik az általános iskola felső tagozatán és a középiskolában folyó nevelési-oktatási munkát, főképp a Nemzeti Alaptanterv (NAT) által meghatározott, az Ember és társadalom témakörbe tartozó tantárgyakhoz (Történelem, Erkölc- és hittan, Hon- és népismeret, Társadalmi, állampolgári és gazdasági ismeretek) kötődően. A NAT-ban⁷ szereplő kulcskompetenciák közül a foglalkozásokon elsősorban a tanulónak az anyanyelvi, a matematikai, a digitális, a szociális és állampolgári, a hatékony és önálló tanulás, a kezdeményezőképeség, valamint az esztétikai, művészeti tudatosság és kifejezőképességek kompetenciáit fejlesztik. A Véméi Általános Iskola kivételével mindegyik iskola református fenntartású, így az oktatás és a nevelés – *„figyelemmel az állami iskolák követelményeire, továbbá a magyar református iskolák autonóm életéből és hagyományaiból következő művelődési anyagra – Istennek a teljes Szentírásban adott kijelentése, valamint a Második Helvét Hitvallásban és a Heidelbergi Kátében megfogalmazott hitelvek és a magyar kálvinizmus szellemében folyik.”*⁸ A levéltár-pedagógiai foglalkozásokon a BREL iratanyagán – anyakönyvek, közgyűlési és presbiteri jegyzőkönyvek, iskolai naplók, értesítők, levelezések – keresztül a tanulók megismerik a családjuk, iskolájuk, gyülekezetük és az egyházmegye történetét, erősítve a református közösséghez való tartozásukat. Különösen célt ér ez a törekvés azon tanulók esetében, akik kötődnek a református Baranyához, mert e településekről származnak és/vagy családtagjaik a gyülekezetekhez tartoznak.

A levéltár-pedagógiai foglalkozások lehetőséget nyújtanak a kiemelt figyelmet igénylő tanulók fejlesztésére. Elsőként a tehetséggondozást emelnénk ki. A Pécsi Református Kollégium Pedagógiai programjának a 2.8.1.3. pontjában foglalkozik a kiemelten tehetséges tanulók fejlesztésének tanórákon és tanórán kívüli módjaival a következőképpen: *„Minden pedagógus feladata, hogy felhívja a figyelmet a tehetséges tanítványokra, hogy megfelelően lehessen gondoskodni a fejlesztésükről. E tevékenység kiterjed a tanórai és tanórán kívüli területekre egyaránt. (...) A kiugró tehetségeket szakemberekhez irányítják, akik gondoskodnak a tanulók megfelelő fejlesztéséről, tehetséggondozó szakköröket szervez és támo-*

⁵ Dr. Ács Marianna, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar egyetemi adjunktusa.

⁶ Gál Zsolt, Májerné Kürthy Andrea (Nagyharsány); Bükkerti Bernadett, Benczné Péterfia Karola Judit (Drávafok); Vargáné Józsi Anita, Péter Zoltán, Ambachné Perics Irén (Siklós); Baracs Dezső, Szabó Ildikó (Véménd); Duchnovszky Júlia, Szigethi Katalin (PRK Általános Iskola); Molnár Péter (PRK Gimnázium); Benkő-Kónya Lóránt, Sümegi Péterné (PRK Internátus).

⁷ NAT 2012. 10652–10657.

⁸ PRK PEDAGÓGIAI PROGRAM 2013. 9.

gat, és szabadidős foglalkozásokat, pl. múzeumlátogatást szervez.”⁹ 2018 januárjában a Pécsi Református Tehetségpont elnyerte a Kiváló Akkreditált Tehetségpont címet, mellyel az együttműködő köznevelési intézmények közül a siklói Sztárai Mihály Általános Iskola is bír. Ebben az iskolában 2006-ban hozták létre a Sztárai Tehetséggondozó Műhelyt, amelynek keretében pszichológusokkal együttműködve választják ki a tehetséges gyermekeket, s követik nyomon a fejlődésüket. Különböző tematikus mikrocsoportokban és műhelyekben folyik a tehetséggondozás, törekedve a különböző intelligenciaterületek fejlesztésére. E céllal az állami fenntartású Véméi Általános Iskola is azonosulni tudott, amely leginkább a vémei tanulóknak a levéltár-pedagógiai foglalkozások közül a vetélkedőn való eredményes részvételével és kiemelkedő munkáikkal bizonyítható. A kiemelt figyelmet igénylő gyermekek közül a különleges bánásmódot igénylő tanulók csoportjai a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű, a sajátos nevelési igényű (SNI) és a beilleszkedési, tanulási és magatartási nehézségekkel küzdő gyermekek (BTMN) bevonására is lehetőséget nyújt a BREL-ben folyó program. Ez azért is szerencsés, mert a fejlesztés Magyarország egyik kevésbé fejlett régiójában, a Dél-dunántúli régióban valósul meg, érintve annak egyik fejlesztendő járását, a Sellyei Járast (Drávafok). A többi együttműködő intézményben: Nagyhasányban, Siklóson és Véméden is magas a különleges bánásmódot igénylő tanulók aránya. A tanulók szociális kompetenciáit erősítő tanulásszervezési módokat – mint a kooperatív tanulás és a Komplex Instrukciós Program státuszkezelő technikáit – alkalmazva folynak a tevékenységek a levéltár-pedagógiai foglalkozásokon.

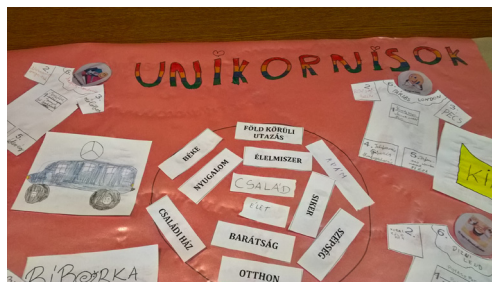
Az intézményekkel való kapcsolattartást – a személyes találkozókon túl – segíti a google classroom alkalmazás, mely lehetővé teszi a foglalkozásokat lebonyolító szakmai vezetőnek a közreműködő felkészítő tanárokkal és a programban részt vevő tanulókkal való online együttműködését és együttgondolkodását. Az alkalmazásnak köszönhetően a tanárok és a tanulók is bekapcsolódhatnak a tervezés folyamatába, a tanárok követhetik diákjaik munkáját, a foglalkozásokon történeteket, tájékozódhatnak az önálló tanulást segítő feladatok típusairól, az egyes diákok feladatmegoldásairól és motivációjáról is képet kapva. A tanulók kérdéseket tehetnek fel, kezdeményezhetnek beszélgetéseket, ellenőrizhetik saját megoldásukat és összevethetik a többiekével is azokat. Az alkalmazás előnye az is, hogy adatbázisként is működik, hiszen ide töltjük fel a tanulók által elkészített munkákat a képzőművészeti alkotásoktól az interjúkon keresztül a kutatói munkát tükröző tanulmányokig.

A levéltár-pedagógiai foglalkozások fő típusai: a havi szakkör, a tehetséggondozó heti szakkör, a foglalkozássorozat, a témahét és a vetélkedő, melyek félévente új tanulói csoportokkal működnek.

A havi szakkörön az általános iskolák diákjai intézményenként 6–6 fővel vesznek részt, havonta minimum 5 alkalommal, alkalmanként másfél órában. A havi szakkörök intézményenként szerveződnek, de a csoportok általában heterogének mind életkort, mind tanulmányi eredményt, mind szocioökonómiai státuszt tekintve. Ezen foglalkozások célja – elsősorban a nonformális tanulási színtér adta lehetőség kihasználásával – a levéltárhoz kötődő ismeretek elsajátítása és a tanulók kompetenciáinak minél szélesebb körben való fejlesztése. A havi szakkörön számos témát érintünk. Az első találkozás alkalmával a célunk, hogy minél jobban megismerjük egymást, s kialakuljon a csoportkohézió,

⁹ PRK PEDAGÓGIAI PROGRAM 2013. 28.

ezért főképp olyan egyéni és páros munkában dolgoznak a diákok, melyek fejlesztik az önismeretet és elősegítik az együttműködést. A tanulóknak meg kell tudniuk a keresztnévük eredetét és jelentését, ki kell deríteni az „Értékek vására” című árverésen a játék segítségével a legfontosabb értékeiket, s a közös értékeikről is lajstromot kell készíteniük. Ez a játék amellet, hogy nagyon élvezetes, fejleszti az önismeretet és egymás megismerését is. A következő lépés azt a célt szolgálja, hogy névadóként megtalálják a csoport elnevezését. Ehhez szimbólumokkal, azok jelentésével és ábrázolásával ismerkednek meg a diákok. A feladathoz IKT-eszközöket használnak (tablet, projektor, laptop), melyek segítségével a tanulók felkeresnek olyan online információs adatbázisokat, mint az Országos Széchényi Könyvtár elektronikus könyvtára,¹⁰ az Oktatási Hivatal Digitális Tankönyvtár adatbázisa,¹¹ az Arcanum Digitális Tudománytár.¹² Az információforrások feltárása és az információ kezelése, elemzése hozzájárulnak az élethosszig tartó tanulás megalapozásához és az önálló tanulás segítéséhez. A tanulást, azaz az ismeret rögzítését játékkal és különböző foglalkoztató feladatokkal segítjük. Az ACTIVITY játék során a diákok kihúzzák a megkeresett (egymástól megismert) keresztnév jelentését, és nonverbális eszközöket alkalmazva elmutogatják úgy, hogy a többiek kitalálják az eredeti keresztnévet. Bizonyos online elérhető szófelhő-készítő programok (például: www.wordclouds.com) lehetővé teszik, hogy a tanulók önálló munkával elkészítsék a csoportjukat alkotó tanulók keresztnéveinek jelentését magába foglaló ábrát és megalkossák csapatuk poszterét.

1. kép – Az Unikornisok csapata tagjainak keresztnéveit rejtő szófelhő és poszter¹³

A havi szakkörön a diákok megismerkednek a levéltári alapfogalmakkal. Az előzetes ismereteiket felidézve az általuk ismert gyűjteményekről és közgyűjteményekről (múzeum, könyvtár) beszélgetve jutunk el a levéltárig. Ellátogatunk több csoporttal is a Janus Pannonius Természettudományi Múzeumba, ahol a muzeológus kolléga, Varga Ágnes mutatja meg a múzeumi tárgyak tárolásának és rendszerezésének módját (2. kép). A diákok kézbe vehetik a tárgyakat, bepillanthatnak a kitömött madarakat őrző szekrényekbe, kihúzhatják a madártípusokat rejtő fiókokat.

¹⁰ <http://mek.oszk.hu/html/opac.htm> [2020.02.26.].

¹¹ <https://dtk.tankonyvtar.hu> [2020.02.26.].

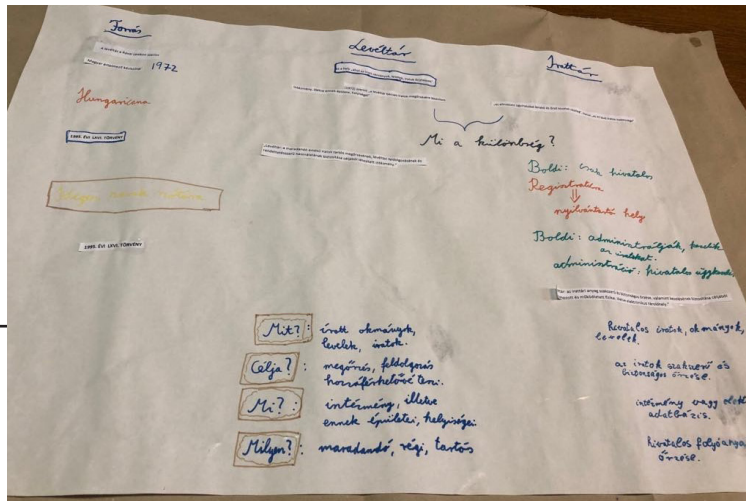
¹² <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/#lexikonok> [2020.02.26.].

¹³ Készítette a PRK Nagyvácsányi Általános Iskolájának Unikornisok csapata 2018 tavaszán.

2. kép – Látogatás a Janus Pannonius Természettudományi Múzeumban. A múzeumi tárgyak leírása¹⁴

A BREL-ben szintén kihasználjuk a levéltár adta tanulási környezetet: közösen megnézzük a raktárakat, kézbe vesszük a levéltári dobozokat, majd a tanulók összeírják a polcokon lévő jelzeteket. A gyűjtőkör fogalmának bevezetéséhez tisztázni kell a levéltár és az irattár közti különbséget is, ami 12 éves tanulók esetében nem egyszerű feladat. Ehhez különböző típusú információforrásokat tartalmazó szövegeket kapnak, melyeket fel kell dolgozniuk egy feladatlap segítségével. A kritikus gondolkodást elősegítő feladat megoldását poszter formájában rögzítik (3. kép).

3. kép – „Levéltár és az irattár” című poszter..¹⁵

¹⁴ A Sztárai Mihály Református Általános Iskola havi szakköröseinek látogatása a Janus Pannonius Múzeumban 2018 őszén.

¹⁵ A posztert a Pécsi Református Kollégium Általános Iskolájának havi szakköröse készítették 2018 tavaszán.

A levéltári rendszerezés alapjainak megtanulásához a tanulókkal meg kell ismertetni a Magyarországi Református Egyház felépítését és legfőbb kormányzati szerveit, főbb tisztségviselőit. Igyekszünk megértetni a paritás elvét, különböző élethelyzeteket megidézve. Ábrákat, táblázatokat és térképeket használunk fel, melyek segítik a szervezeti felépítést megértetni. A WordWall¹⁶ alkalmazással olyan interaktív feladatokat hozunk létre, melyek megkönnyítik az általános iskolás tanulóknak az életkorukból adódóan számukra nehéz feladatok megoldását.

A havi szakkörön a levéltári rendszerezés alapfogalmait – szer-
ves és szervetlen fond, állag, tétel,
iratfolyóméter, kötött iratanyag,
szálas irat, fondjegyzék, doboz-
jegyzék – szintén ezen alkalmazás
segítségével sajátították el a diá-
kok.

Kihasználva a levéltár nyúj-
totta lehetőséget, igyekszünk a
diákokat abban a rendkívüli él-
ményben részesíteni, amit egy 18.
századi anyakönyv lapozgatása
bennük kelt. Mielőtt az iratokat
kézbe vennék, megismertetjük
velük Klimó György püspök első
nyilvános könyvtárának használati szabályzatát 1774-ből, mert a levéltárban ezek a sza-
bályok ma is érvényesek.¹⁷ A diákok kinyithatják a levéltáros által eléjük tett dobozt,
ellenőrizhetik, hogy azokat a dokumentumokat tartalmazza-e, mint amit a dobozjegyzék-
ken olvasnak. Vonalzóval méretet vehetnek a dokumentumokról, megállapíthatják, hogy
mennyi iratfolyóméter az adott anyag. Így fejlesztjük a tanulók matematikai kompetenci-
áját is, hiszen gyakorolniuk kell a mértékegységek átváltását. A következő alkalommal egy
adott egyházközség fondját kiválasztva (igyekezve azt a gyülekezetet választani, ahonnan
érkeztek a diákok), és az innen származó különböző állagú iratokat eléjük rakva, arra ösz-
tönözzük őket, hogy csoportosítsák azokat. Így tanítjuk meg az állag fogalmát (anyaköny-
vek, jegyzőkönyvek, igazgatási iratok, vizitációs iratok, gazdasági iratok és tanügyi ira-
tok). A kézírással írt dokumentumok olvasása sokszor nehézséget okoz, amit igyekszünk
közös feloldani. Az utolsó alkalmon kerül sor összetettebb feladatok megoldására,
amikor alkalmazniuk kell a tanulóknak a havi szakkörön megszerzett ismereteket. Ezek a
feladatok kapcsolódhatnak egy-egy irattípushoz, mint például anyakönyvhöz vagy iskolai
anyakönyvhöz. A diákok kérdéseket kapnak, melyeket páros munkával egy adott irata-
nyagban kutatva kell megválaszolni. A feladatok a heuréka-élményt kívánják előidézni.

Általános iskolások számára szervezzük a foglalkozássorozatot, mely kifejezetten a
felsős tanulók esztétikai és művészeti kompetenciáinak a fejlesztését szolgálja. A „foglal-

4. kép – A levéltári fogalmak begyakorlását célzó, WordWall alkalmazással készített interaktív játék

¹⁶ <https://wordwall.net/hu/resource/430397/mre-fel%c3%a9p%c3%adt%c3%a9se> [2019.06.30.].

¹⁷ A havi szakkör keretében 2019 tavaszán több csoporttal is jártunk a Klimó Könyvtárban, ahol hasznos ismereteket szereztek a könyvtármúzeumban a könyvek rendszerezésének elvéről, a könyvek készítéséről, a könyvkötészetéről, állományvédelemről.

kozássorozat” elsősorban kézműves foglalkozásokat takar, melyek egy héten keresztül napi 2 óra elfoglaltságot jelentenek 8 általános iskolás tanulónak. 2018 júniusában egy héten keresztül ismerkedtek a PRK felsős tanulói az ormánsági kazettás templomok díszítő motívumaival és református jelképekkel, majd ennek hatására készítettek tárgyakat kavicsfestés és dekupázs-technika alkalmazásával. Nagyon szép ajándéktárgyak, festett virágcserepek és kavicsdíszek kerültek ki a tanulók kezeiből (5. kép). Egy elfeledett társasjátékot elevenítettünk fel, amit saját maguk készítettek el a diákok: malomjátékot rajzoltak meg kartonlapra és jelképeket ábrázoló, festett kavicsok alkották a „bábukat”. Természetesen mielőtt nekiláttak a feladatnak, fel kellett eleveníteni a játékszabályokat. A végén kipróbálták az elkészített malomjátékaikat.

5. kép – Tűz és a kakas (A szerző felvétele)

Az idén a Biblia korába kalandozunk e tevékenységsorozaton. Feltérképezzük az étkezési szokásokat (Márk 14:18), megismerjük a Szentföld hét növényét: a datolyát, a szőlőt, a gránátalmát, az olajbogyót, a fügét, a búzát, az árpát (5 Móz8: 7–8). A kenyérfélék (Lukács 11:3) közül többet el is készítünk, mint például a kovásztalan kenyeret (2 Móz 29:2), a pirított gabonát, a sokmagvas kenyeret (Ez 4:9). Megkóstoljuk a gránátalmát, a datolyát, a szőlőt és a fügét is. A diákok megismerkednek a bibliai történetekben szereplő növényekkel és állatokkal. A főzés mellett csendéleter festenek a Bibliában szereplő növények felhasználásával, illetve a különféle magvakból képeket készítenek. A foglalkozás a Pécs-belvárosi Református Gyülekezet hittantáborának alprogramjaként valósul meg.

A levéltár-pedagógiai foglalkozások közül az általános iskolások számára vetélkedőt szerveztünk a projekt folyamán két alkalommal.¹⁸ Az első vetélkedőre 2019 elején került sor a Pécsi Református Kollégium Gimnáziumának aulájában. A kétfordulós esemény mintegy 100 felső tagozatos általános iskolás diákot mozgatót meg. Munkájukat 12 felkészítő tanár és a projekt szakmai vezetője segítette. A zsűri elnökségét alkották: Rácz Attila, Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosa, Simonné Dr. Pallós Piroska művelődéstörténész, egyetemi docens, a Rippl-Rónai Művészeti Kar nyugalmazott oktatási és

¹⁸ Ács 2019.

minőségbiztosítási dékánhelyettese, Szatyor Győző grafikus, szobrász, népi iparművész és Szalai Gábor, a PTE TTK Földrajzi és Földtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, a Pécsi Református Kollégium volt diákja. A zsűri tagjai között szerepeltek a diákok tanárai is. A verseny I. fordulójára poszter, interjú, tanulmány, gyűjteményi katalógus és képzőművészet (református jelképek) kategóriában születtek alkotások. A kiírás célja az volt, hogy a Baranyában élő reformátusok múltjából minél több epizód kerüljön a felszínre. Így készítettek tanulmányt a siklói tanulók az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban részt vevő, Baranyához kötődő lelkipásztorok közül a Drávapalkonyán szolgáló Gózon Lajosról és fiáról, ifjabb Gózon Lajosról, a zsolcai hősről. Megismerhettük Perics Péter siklói református kántortanító életét, bepillantást nyerhettünk a 19. század és a 20. század első felének Baranya megyei és siklói református világába. Számos családtörténetet feldolgozó tanulmány született. A poszterek is főképp a családfakutatás első lépéseit dokumentálták. Nagyharsányi diákok nagy múltra visszatekintő református elemi iskolájuk történetét dolgozták fel. A Pécsi Református Kollégiumra hagyta néprajzi gyűjteményét a kovácsidai lelkipásztor, Szigethi András. A gyűjtemény egy részének tárgyairól „*Ormánsági szoba*” címmel készítettek gyűjteményi katalógust a pécsi diákok. Interjú kategóriában egy drávafoki kislány a lelkipásztorával készített interjút, melyből kiviláglik a baranyai lelkészsors. A véméndi általános iskolások két kisfilmet készítettek, melyek mindegyikében a Felvidékről Baranya-ba betelepített reformátusok sorsát ismerhetjük meg. Két idős asszony, egyikük az interjú készítőjének nagymamája, tekintett vissza életének e nehéz szakaszára. A képzőművészet kategóriában kazettás mennyezet, templomról készített makett, Luther-rózsa, batikolt kazetták, és számos református jelkép készült. A vetélkedő második fordulóját 2019. március 2-án rendeztük meg. A kategóriák indulói két szekcióban szóbeli ppt-s előadásokkal készültek. Velük egy időben az 5 intézmény tanulói 6 fős csoportokban a „Bajnokok csatájában” küzdöttek meg egymással a havi szakkörökön megismert levéltári alapfogalmak, a BREL iratai és gyűjtőköre, a Magyar Református Egyház felépítése témában. Játékos feladatok, rejtvények, IKT-eszközökkel megoldott feladatok tették élménnyé a küzdelmet. Az iskolák közötti versenyt a Pécsi Református Kollégium Általános iskolája, a második helyezést a siklói Sztárai Mihály Református Általános Iskola és a harmadik helyet a Véméndi Általános Iskola nyerte el. Az izgalmat és a versenyfűtést Czigány Tamásnak és zenekarának tánccházával sikerült levezetni.¹⁹

A középiskolás korosztály számára félévente kétféle levéltár-pedagógiai foglalkozást szervezünk. A tehetséggondozó heti szakkörön a Pécsi Református Kollégium diákjai 4 fős csoportokban vesznek részt 10 héten keresztül alkalmanként 45 percig tartó foglalkozáson. A tehetséggondozó szakkör tematikája változó, a diákok érdeklődése határozza meg. A bevezető alkalmakon megismerkednek a közgyűjtemény fogalmával, a BREL-lel,

¹⁹ A Véméndi Általános Iskola a 2019. március 2-án megrendezett levéltár-pedagógiai vetélkedőről a következő linken adott hírt: <http://www.altisk-vemend.sulinet.hu/versenyeredmenyek.html> [2020.02.05.]. „A Levéltár-pedagógia Baranyában a köznevelés eredményességéért” című projekthez kapcsolódóan Baracs Dénes, a Véméndi Általános Iskola igazgatóhelyettese és a versenyre felkészítő tanár készített rövid kisfilmeket, melyeket a következő linkeken lehet megtekinteni: Látogatás Pécs közgyűjteményeiben – A Modern Magyar Képtárban (<https://youtu.be/WRyR446gQSY>); Látogatás Pécs közgyűjteményeiben – Levéltári labirintus (<https://youtu.be/Sbd5ACqeDks>); Levéltári verseny Pécs (<https://youtu.be/gMB0v5FOOaw>); Levéltári kalandozások (<https://youtu.be/gd9aUqjiupU>) [2020.02.26.].

a levéltári rendszerezés alapjaival, a levéltáros munkájával, a kutatói szabályzattal, az állományvédelemmel. Ők maguk is összeállíthatnak dobozjegyzéket, hajtogathatnak dobozokat. Előfordult, hogy önkéntes munkát végeztek a levéltárban, s ennek következtében tértek vissza a levéltár-pedagógiai foglalkozásokra. A jelenlegi tehetséggondozáson részt vevő csapattal egy éve dolgozunk közösen, és azt jelezték, hogy a következő tanévben is folytatni kívánják a munkát. A diákoknak több témát ajánlunk és ők döntenek, hogy mivel és milyen mélységig foglalkoznak. A kiscsoportos alkalmak lehetővé teszik, hogy megismerjük a diákok érdeklődését, belső motivációjukat felkeltsük és erősítsük. Igyekszünk a református nevelés pilléreihez – gyülekezet, iskola, család – kötődő témákat választani, de mindig a BREL iratanyaga határozza meg a feldolgozandó témát, mert a foglalkozások középpontjában a források állnak. „A gyülekezeti élet a reformáció korában” című téma része volt „A reformáció elterjedése a török hódoltság korában” című nagyobb tematikus egységnek, amit több oldalról is megközelítettünk. Történelmi sétát tettünk Pécsen, ahol 17. századi források (Mohátsy György 1649; Pietro Masseracchi 1663; Esterházy Pál 1664; Evlia Cselebi 1664–1666) segítségével mutattuk be, hogyan milyen volt az élet a török hódoltság korában Pécsen, hol élhettek a keresztények, hogyan gyakorolhatták a vallásukat. E témához kapcsolódóan a BREL-ben őrzött, az 1576-ban Hercegszöllősen Veresmarti Illés által összehívott zsinaton keletkezett egyházi szabályzatot, „A hercegszöllősi kánonok” reprint kiadását²⁰ ismerték meg a diákok. Kézbe vették a művet és egy feladatlap irányító kérdéseivel feldolgozták azt, bepillantást nyerve a 16. század második felében formálódó református gyülekezetek életébe. A keresztyén nevelés másik pillére a református iskola. Így választottuk a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolája és internátusa történetének a feldolgozását. Az intézmény elődintézménye volt a Pécsi Református Kollégiumnak, így az idejáró diákok kellően motiváltak voltak ahhoz, hogy megismerjék a református iskolájuk történetét, melyhez az alapot a BREL-ben őrzött iskolai anyakönyvek,²¹ és iskolai értesítők²² nyújtották.

A családfakutatás nagyon népszerű téma a diákok körében. A BREL 1741-től napjainkig őriz anyakönyveket, melyek tanulmányozása lehetővé tette, hogy megismerjék az anyakönyvezés történetét, az anyakönyvek típusait, az anyakönyvek vezetésében történt koronkénti változásokat. A családfakutatás kezdeti lépéseihez anyagot gyűjtöttek. Majd különböző, interneten elérhető adatbázisokat ismertek meg, melyek segítségével önállóan is folytatják a gyökereik feltárását.

„A nagy múltú református kollégiumok hagyományának szellemét idézzük fel a Pécsi Református Kollégium Internátusában a témahét idején. Ezekben az intézményekben felsőfokú teológiai tanulmányokkal egészült ki a közoktatás. A témahét lehetőséget ad az internátus bentlakó növendékeinek arra, hogy megismerkedjenek a felsőoktatásban folyó kutatásokkal. Elsősorban a levéltári kutatások eredményét bemutató előadásokat hallgathatnak meg a diákok a történelem, a néprajz, a földrajz, gyülekezettörténet, helytörténet, a különböző gyűjtemények, valamint a református egyháztörténet témájában. Az elhangzó előadásokon a kutatók mesélnek

²⁰ MOKOS 1901.

²¹ BREL A. II.5. a.

²² BREL A. II.5. f.

*a saját kutatóvá válásuk folyamatáról is, és bemutatják a kutatási folyamatot, s annak eredményét.*²³

2018 tavaszán került sor az első témahét megszervezésére, mely „Időutazás a reformáció korába” címet kapta. A téma elsősorban Szulejmán szultán sírhelyének a felfedezéséhez kapcsolódott, de érintette Szigetvár és Pécs török hódoltságkori történelmét is. A programsorozaton belül levetítettük Borsody István, a XXI. század felelős szerkesztője által rendezett „A Szulejmán titok” című filmet, mely után lehetőség volt a Szulejmán-kutatócsoport vezetőjével, dr. Pap Norberttel beszélgetni a Turbékön folyó kutatásokról. E témahét keretében beszélgettünk Gyenizse Péter geográfussal, geoinformatikussal a kutatási területéről, arról, hogy milyen szerepe volt a tájrekonstrukciónak Szulejmán szultán sírjának felfedezésében. Megszólaltattuk Hancz Erikát, a kutatást vezető régészt, aki ismertette munkáját, bemutatta a Szulejmán sírja felfedezésekor előkerült leleteket. A beszélgetésekben igyekeztünk mindegyik kutatót arról is kifaggatni, hogy hogyan váltak kutatókká, és hogyan segítették a kutatásaikat a levéltári források. A találkozásokat helyszíni szemle zárta. Szigetvárra látogattunk 20 kollégistával, akik részt vettek Szigetvár várában a „Szigetvár 1566” elnevezésű programban. Lebedi János, a vár hagyományörzőinek vezetője tartott bemutatót, megtekintették a „Civitas Invicta” című kiállítást, majd dr. Kitanics Máté történezzsel bejárták Turbékön az ásatás helyszínét.

A II. témahét az „Ormánság” címet kapta. *„Baranya délnyugati szögletében, két községet Somogyból is kikerítve, 45 halódó, színmagyar falucska tekinget ki a fagyvilágba: meglátja-e valaki?”* – írta kákicsi Kiss Géza az 1937-ben megjelent *Ormánság* című művében.²⁴ Mi szerettük volna meglátni és megláttatni e régen oly gazdag református vidéket. A témahéten megismertük a vidék néprajzát, földrajzát. Kis-Halas Judit néprajzkutató az *„Ormánsági javasok és fivesek”* címmel, Szalai Gábor geográfus *„Az Ormánság földrajza”* címmel, Bata Tímea muzeológus, etnográfus a Néprajzi Múzeum különleges fotógyűjteményéből készült *„Talpasház és bikla”* című könyvének bemutatójával járult hozzá a diákok ismereteinek bővítéséhez. Az előadásokat a Pécsi Református Kollégium Internátusának diákjai a Pécs-belvárosi Református Gyülekezet tagjainak közösségében hallgathatták meg, lehetőséget teremtve ezzel a pécsi gyülekezettel való együttlétre, a közös beszélgetésre, valamint az ormánsági emlékek felidézésére, hiszen e gyülekezet több tagja származik az Ormánság falvaiból. Az utolsó napon ellátogattunk az Ormánságba, hogy mindarról, amiről hallottak az előadások során a diákok, saját szemükkel is meggyőződjenek. Megcsodáltuk Kémes kazettás templomát, Tarr Ágnes kalauzolt végig bennünket a kémesi tájház kiállításán, majd ellátogattunk Szaporcára az Ős-Dráva Látogatóközpontba (6. kép). Itt az interaktív kiállítás megtekintése után rövid gyalogtúrát tettünk, és megcsodáltuk a Dráva árterét. A túra után következett a jól megérdemelt pihenés. Ennek részeként Tarr Ágnes irányításával a bográcsban közösen elkészített ormánsági kötözött gombócleves csillapította a résztvevők éhségét.

²³ BREL A. II.7.

²⁴ Idézi: Kiss 1986.

6. kép – A PRK Internátusának diákjai Kémesen a reformátusok hímes templomában 2018 őszén (A szerző felvétele)

A III. témahét megrendezésére 2019 áprilisában került sor. Ez alkalmából a Pécsi Református Kollégium Internátusának 20 tanulója megismerkedett a Pécsen található jelentősebb közgyűjteményekkel. A diákok látogatást tettek Méreg Martin könyvtáros, történész vezetésével a Klimó Könyvtárban, Vargháné Szántó Ágnes levéltáros iratok közötti sétára invitálta a kollégistákat a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának raktárában. A témahéten ellátogattak a Baranyai Református Egyházmegye Levéltárába is, és részt vettek a „Fogadd be – fogadd el!” című múzeumpedagógiai foglalkozáson a Janus Pannonius Múzeum Modern Magyar Képtárban. A kortárs művészet befogadását segítő foglalkozás alkalmából szokatlan képzőművészeti technikákkal, művészi kifejező eszközökkel találkozhattak a diákok, és maguk is alkothattak tárgyakat. Ebben segítségükre volt Vadvári Katalin múzeumpedagógus.

A „Levéltár-pedagógia Baranyában a köznevelés eredményességéért” című projekt keretében 2018 tavaszától máig a havi szakkörökön 90, a tehetséggondozó szakkörökön 24, a témahéten 60, a foglalkozássorozaton 8 és a vetélkedőn 100 általános és középiskolás tanuló vett részt. Összesen 210 általános és 72 középiskolás tanuló, mintegy 300 tanórának megfelelő időt töltött a BREL foglalkozásain. A jövőben a Pécsi Tudományegyetem tanár szakos hallgatóinak a bekapcsolódása a foglalkozásokba további lehetőséget teremthet a programban résztvevő diákoknak.

A tanulmány azt kívánta bemutatni, hogy a BREL – az EFOP-os pályázatnak köszönhetően – változatos, élményekre építő, a kompetenciák fejlesztésére irányuló non-formális tanulási színteret teremtve, hogyan igyekszik hozzájárulni a köznevelés eredményességéhez.

RÖVIDÍTÉSEK

BREL	Baranyai Református Egyházmegye Levéltára
NAT	Nemzeti Alaptanterv
PRK	Pécsi Református Kollégium

FORRÁSOK

BREL A. II.5. a.	Felső-Baranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájának iratai. Felső-Baranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájának anyakönyvei (1916–1952)
BREL A. II.5. f.	Felső-Baranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájának értesítői és egyéb iratanyaga (1916–1948)
BREL A. II.7.	Baranyai Református Egyházmegye Levéltárának iratai. Részlet a „Levéltár-pedagógia Baranyában a köznevelés eredményességéért” EFOP 3.3.2-16. pályázat szakmai tervéből.
MOKOS 1901	<i>A hercegszöllősi kánonok</i> . Szerk. MOKOS Gyula. Budapest, 1901.
NAT 2012	110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. <i>Magyar Közlöny</i> (2012):66. 10635–10847. (https://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf) [2020.02.26.]
PRK PEDAGÓGIAI PROGRAM 2013	<i>Pécsi Református Kollégium Gimnáziuma, Szakgimnáziuma, Szakközépiskolája, Általános Iskolája és Óvodája Pedagógiai Program</i> , 2013.

IRODALOM

ÁCS 2019	Ács Marianna: Levéltár-pedagógia Baranyában a köznevelés eredményességéért. <i>Történelemtanítás</i> 10. (54.) (2019):3–4. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2019/12/acs-marianna-leveltar-pedagogia-baranyaban-a-kozneveles-eredmenyessegeert-10-03-18/ [2020.02.02.]
BENDA 2018	BENDA Kálmán: <i>Baranyai útinapló 1955</i> . Budapest, 2018.
KISS 1986	KISS Géza: <i>Ormányság</i> . Budapest, 1986.

VISSZAPILLANTÓ

Lázár Gyula

POTE Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézet 1958–1970

A régi Anatómiai Intézetre a mostani anatómusok közül csak kevesen emlékeznek. Még kevesebben vagyunk, akik ott kezdték a pályájukat. A legidősebb Török Béla (93 éves), nála fiatalabb Donhoffer Ágnes, aki után életkorban Sétáló György emeritus professzor és Tima Lajos docens következik, akik 83. évükben járnak. Én, Lázár Gyula vagyok a legfiatalabb a magam megkezdett 82. évével. A nálunk 10 évvel fiatalabb Dittrich Erzsébet és Bágyiné Wunderlich Emma asszisztensek Soltész Márta fotóssal együtt a Dischka utcai épületben kezdték a munkát. Mivel a régi Anatómiai Intézet épülete és rendeltetése lényegesen megváltozott, elhatároztam, hogy átadom emlékeimet a mai munkatársaknak. Az épület részletes leírása talán unalmasnak tűnik, de néhány év múlva már senki sem lesz, aki emlékezne az első munkahelyünkre. Ezt az írást csak kiegészítőnek szánom az intézeti honlapon olvasható intézettörténethez, amelyből mindenki megismerheti a kezdetektől a 2010-es évek elejéig az intézet tagjainak oktató munkáját, kutatási témáit és eredményeit.¹ Ezek száraz tények, a mindennapi élet azonban ennél sokkal tarkább, és ebbe szeretnék bepillantást engedni a saját nézőpontomból.

1958 júniusában letettem a másodéves szigorlatokat. Már év közben elhatároztam, hogy belépek a Tudományos Diákkörbe. Szentágothai professzor előadásai maradandó élményt nyújtottak, ezért az Anatómiai Intézet mellett döntöttem. Fél év alatt sikerült elkészítenem a TDK tagsághoz megkívánt makroszkópos preparátumot és a metszeteket.

Az Anatómiai Intézet ebben az időben a Dischka Győző utca 5. számú épületben működött, amit eredetileg városi tornacsarnoknak építettek, és a pozsonyi egyetem Pécsre költözésekor itt kapott még helyet a Kórbonctani és az Igazságügyi Orvostani Intézet is. A főkapun belépve egy előcsarnokba jutott az ember. A kapuval szemben innen indult egy kétszárnyú lengőajtóval ellátott folyosó, aminek a végén volt az Anatómiai Intézet boncterme. Balra nyíltak az Igazságügyi Orvostani Intézet szobái, jobbra egy széles mellékfolyosó vezetett a kórbonctani terembe, a tetemszállító lifthez és a hallgatói WC-khez. Innen nyílt egy ajtó az udvar felé. Ezen keresztül hozták-vitték a halottakat a kórbonctani terembe, és itt hozták be a formalinnal fixált tetemeket is a mi bonctermünkbe.

Az előcsarnok jobb oldalán, a hátsó folyosó kezdeténél volt a portásfülke. Az előcsarnokból balra nyílt a kórszövettani oktatóterem, és innen vezetett a lépcső derékszögben megtörve az emeleti előtérbe. A lépcsőn felérve jobbra nyílt az Anatómiai Intézet, balra a Kórbonctani Intézet laboratóriumaiba és személyzeti szobáiba vezető ajtó. Az előtérből induló folyosón lehetett eljutni az anatómiai bonctermem felett elhelyezkedő tanteremhez, ami most ugyanezen célra szolgál a jelenlegi Fogászati Klinikán. Erről a folyosóról nyílt az anatómiai múzeum és egy kis előtér. Ez tantermi előkészítőként is szolgált, itt tárolták az összetekert előadási ábrákat egy lécekből álló polcrendszeren. Innen lehetett bejutni a fotólaborba és a tanterembe.

¹ <http://an-server.pote.hu/DEPT/AnatHist.htm> [2020.02.26.].

1. kép – A Dischka Győző utca 5. szám alatti épület 1970-ben. A kép bal oldalán az emeleti hat és a földszinti két ablak jelzi az Anatómiai Intézet helyét

A tanteremhez vezető folyosó jobbra előtérre tárgult. Itt voltak a fogasok, ahol elhelyezhették a hallgatók a kabátokat. A folyosó tantermi végéről egy vas csigalépcső indult a padlás-térbe, ahol a három intézet munkatársai ebédelhettek meglehetősen szerény körülmények között, de rendszerint vidám hangulatban.

1958-ban a Dischka utcai épületben dolgozott Szentágothai János tanészkevezető egyetemi tanár, Székely György tanársegéd, Mess Béla tanársegéd, Donhoffer Ágnes tanársegéd, Rajkovits Károly tanár-

segéd, Hámosi József biológus, az MTA alkalmazásában, Straznický Károly biológus gyakornok, Frezik József gyakornok, Királyné (Pannika) titkárnő, Salamon Antalné Révész Ibolya szövettani asszisztens, Soltész Márta fotós, Bartekné Éva asszisztens, Fonyó Györgyi asszisztens, Zsigovics József lakatos, Kiss Péter (Péter bácsi) állatgondozó, Horváth Jenőné takarító, Klemm Károlyné (Mici) takarító, Kiss Mihály boncmester, Kónya József boncmester. Néhány, nálam idősebb diákkörös is volt az intézetben. Mindegyikükre nem emlékszem. Sétáló György Mess Bélával dolgozott együtt.

A Dischka utcai részleg felépítése és működése

Egy egyetemi intézet fő feladata az oktatás. Ezt mindig hangsúlyozottan deklarálták – „az oktatás szentség”, mondták az idősebb oktatók, előre jutni a pályán azonban a második helyen emlegetett kutatás révén lehetett, és lehet most is. Kezdjük az oktatással. Az intézet feladata három orvosi alaptárgy (anatómia, valamint a szövet- és fejlődéstan) oktatása volt, és jelenleg is ez az első két egyetemi évben. 1958-ban évfolyamonként a 200 főt kissé meghaladta a hallgatók létszáma. Ez az oktatásra rendelkezésre álló helyiségek maximális kihasználtságát jelentette. Egy évfolyam hallgatóit 10 csoportba sorolták. A nagy bonctermet még korábban 6, boxnak nevezett egységre osztották. A válaszfalak nem érték el a mennyezetet, így a légtér közös volt. A boncterem közepén futó folyosó jobb és bal oldalán 3–3 boxot alakítottak ki. Öt boxban két, bádoggal borított fa asztal állt párhuzamosan a válaszfalakkal, körülöttük 18–20 db forgószék és 4–5 kottaállvány az atlaszok elhelyezésére. A 6. box az éppen boncolt tetemek tárolására szolgált. Minden boxnak volt egy ablaka az udvar felé, amit jó idő esetén ki lehetett nyitni a levegő formalin koncentrációjának csökkentésére. Télen ez nem volt lehetséges. Ilyenkor elszívó berendezés hiányában eléggé

kellemetlen volt a gyakorlatok átvészélése. A levegőt még az is rontotta, hogy akkoriban még fenolt (karbolsav) is tettek a fixáló oldathoz.

1964-ben lehetőséget kaptunk a boncterem bővítésére. Ebben az évben a Postapalota udvarán a régészek feltártak egy nagy, római kori épületet és honfoglalás kori cölöpházak maradványait. Az ásatást az Anatómiai Intézet udvarára is kiterjesztették és ott is készült három feltárás. Az egyik az épület keleti végénél, a most is létező vaskapu közelében. Itt egy török kori kút került elő, amit különböző edénytöredékekkel, szeméttel és néhány régészeti nem értékes törött tárgyval töltöttek fel valamikor. A másik gödör az udvar közepén készült, amiben egy falmaradványt találtak. A harmadik a tervezett boncterem helyén volt. Ebben a gödörben egy kemence maradványai bukkantak elő. Az összes feltárást visszatemették. A római kori épület felett most a posta udvari parkolója található.

A régészek után megérkeztek a kőművesek és elkezdték az építkezést. Tavasszal már álltak a falak és a földem is elkészült, azután nem nagyon folyt tovább a munka. Flerkó professzor engem bízott meg az építkezés felügyeletével. Mivel szeptemberben már itt oktatni szerettünk volna, megkértem Paulovits Sándort, aki akkoriban nagy hozzáértéssel és segítőkészséggel foglalkozott az egyetem műszaki ügyeivel, hogy küldjön másik kőműves brigádot, akik azután időre be is fejezték a munkát. Az akkor épült két boncteremben most a Fogászati Klinika radiológiai részlege működik.

A két biológus kivételével a gyakorlatvezetők többsége orvosi diplomával rendelkezett, de ötöd- és hatodéves diákkörösök (externisták) egy-egy csoportot már önállóan oktatnak. A diplomások egy első- és egy másodéves csoportot vezettek. Szentágothai és Flerkó csak előadásokat tartott és ellenőrizte a gyakorlatokat. A diákkörösöknek kötelező volt részt venni hetente egy bonctermi gyakorlaton. Az anatómia akkor 4 féléves tantárgy volt.

2. kép – Az új bonctermeket a régi épület déli végéhez kapcsolták

Szentágothai rendszeresen látogatta a gyakorlatokat, általában Flerkó kíséretében. A boncteremben mindig halk duruzsolást lehetett hallani. Szentágothai érkezését egy harsány „Na!” kiáltás jelezte. Ezután már csak az ő hangját lehetett hallani és egy ideig a hallgatók mocorgását, akik igyekeztek úgy elhelyezkedni a boxban, hogy lehetőleg ne kerüljenek a professzor látóterébe. Ez nem mindig sikerült, és a rajtakapott hallgató nem úszta meg a dorgálást. A bonctermi látogatásoknak a boncolás előrehaladásának ellenőrzése volt a fő célja, és néhány rövid magyarázat vagy a nehezebben elérhető képletek feltárása és bemutatása.

A tetemeket vidéki szociális otthonokból kaptuk. Miniszteri rendelet tette lehetővé, hogy a hozzátartozó nélkül elhunytakat az otthon boncolásra felajánlja az orvosi egyetemnek. Hozzánk a Dél-Dunántúlról érkeztek a tetemek, a legtöbb Somogy megyéből, Segesdről, ahol sok TBC-s gondozott volt és Tolna megyéből, Grábócról.

Az előadások többségét Szentágothai és Flerkó tartotta, de Mess, Székely és Halász Béla is tartott előadásokat, elsősorban a kutatási területükhöz tartozó témákból. Minden

3. kép – A tanterem

a szemléltető ábrák puhafából készült kereteit. Ezekre rajzszögezték az ábrákat, ha sokra volt szükség, akkor mindkét oldalra. A rögzítő kampón körbe lehetett fordítani a keretet. A tantermet két nagy kályhával lehetett fűteni, amik a tábla két oldalán fali fülkében álltak. A hallgatók a nyugati oldali ajtón jöttek be a tanterembe. Amikor a terem megtelt, a boncmester a tábla mellől a falig húzta a kereteket. Az előadó a keleti ajtón lépett a terembe, azután itt is a helyükre húzták az ábrákat. A szabadelőadás követelmény volt, a diákkörösöknek is a TDK konferenciákon. Az asztalra az előadáshoz szükséges készítményeket helyezték. A fény hat elsötétíthető nagy ablakon áramlott a terembe. A mesterséges világítást fénycsövek biztosították. A lehajtható fa ülések keskeny és kényelmetlen helyet biztosítottak kb. 160 hallgatónak. Ez azt jelentette, hogy néha a két padosor melletti vagy közötti lépcsőn is ültek diákok, ha a téma (a korábbi hallgatók elbeszélései alapján) érdekesnek ígérkezett. Ilyen volt Szentágothai hashártya és mimikai izom előadása. Anatómia előadásokon nem volt vetítés, csak rajzolás és a szemléltető ábrák demonstrálása. A szövettani előadásokon, amelyek többségét Flerkó tartotta, színes és fekete-fehér diákat használtak. A vetítés a tantermes feladata volt. A diák egy része tankönyvi ábrákról készült, a többségük szöveti metszetekről. Az ötvenes évek végén fotózásra egy monokuláris mikroszkóp szolgált. Az okulárlencse tubusának a helyére egy olyan cső került, amiben el lehetett helyezni az okulárlencsét és efölé egy fényképezőgépet. Mivel fénymérési lehetőség nem volt, az expozíciós időt próbafelvételek készítésével lehetett meghatározni.

Három hivatalos tankönyv létezett. A makroszkópos anatómia tanítására Kiss Ferenc *Rendszeres bonctan* című könyve, a Kiss–Szentágothai-féle *Az ember anatómiájának atlasza* három kötetben, az akkor szokványos 17x24 cm-es méretben és Kiss Ferenc *Tájanatómia* című könyve szolgált. A *Szövettan* és *Az ember fejlődése* című tankönyvet Törő Imre, a budapesti Szövet- és Fejlődéstani Intézet igazgató professzora írta. Akinek volt pénze és szerencséje, beszerezte Lenhossék Mihály *Az ember anatómiája* című háromkötetes kitűnő könyvét és Vereby (Röhlich) Károly szövettan könyvét. A három hivatalos tankönyvből és az atlaszokból az intézet raktározott bizonyos mennyiséget. Ezt azok a hallgatók, akik nem tudták, vagy akarták megvenni a könyveket, kölcsönözhatték az intézettől. A könyvek évről évre rosszabb állapotba kerültek, és a 1960-as évek elején leselejteztek azokat.

A kollokviumok és a szövet- és fejlődéstani szigorlat a múzeumban volt, az anatómia szigorlat a tanteremben. 1958-ban, és még néhány évig külön szigorlat volt szövettanból és anatómiából, külön jeggyel, de egy napon. Anatómiából Szentágothai szigorlatoztatott,

szövetanból Flerkó. Az anatómia szigorlaton kötelező volt a boncolás. Erre két tetem állt rendelkezésre, és egy külön asztalon agyat lehetett boncolni. Máj, vese, fej-garat preparátum, koponya is volt a vizsgálóhoz. Amíg nem voltak kinyitva a testüregek, a hallgató tájékoztatási régiót kapott boncolásra. El kellett mondani, hogy mit fog kiboncolni, és ha ez sikerült, megkezdhetette a munkát. A gyakorlati rész a kiboncolt képletek demonstrálásával végződött, és ha ez is elfogadható volt, a hallgató kapott három elméleti kérdést, és ezzel zárult a vizsga. Szentágothai a leglényegesebb részek ismeretére volt kíváncsi. Ha valaki folyamatosan és értelmesen beszélt, néhány közbevetett kérdés után rátérhetett a következő kérdés ismertetésére. Ha a felelete dőcögött, lényeges dolgokat kihagyott és a közbevetett kérdésekre is rossz választ adott, hamar befejeződött a szigorlat. A gyakorlati és elméleti kérdések alternálása biztosította a vizsga folytonosságát és elfogadható hosszúságát. A két szigorlat együttes ideje rendszerint nem volt hosszabb 5–6 óránál.

A vizsga nyilvánosságát a hallgatóság általában az anatómiai szigorlaton használta ki. A tanterembe be lehetett menni a vizsga zavarása nélkül. A látogatók főleg arra voltak kíváncsiak, hogy milyen boncolható régiók vannak még, mert a kiboncoltakra már nem kellett számítani.

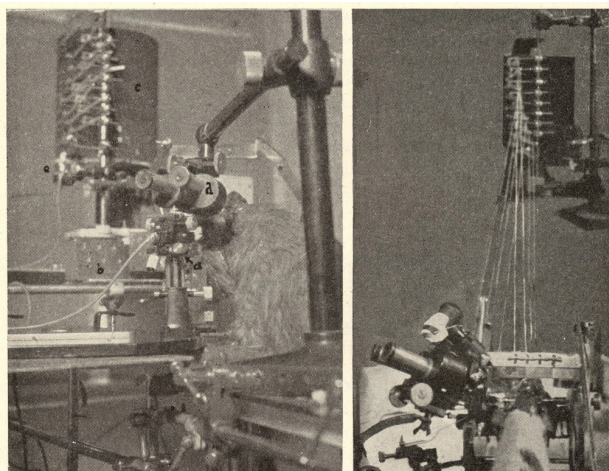
Az intézet szobáról szobára

Az emeleten az intézethez tartozó első helyiség egy **műhely** volt, ahol Zsigovics József tartózkodott. A műhely felszerelése lakatos munkákra volt alkalmas.

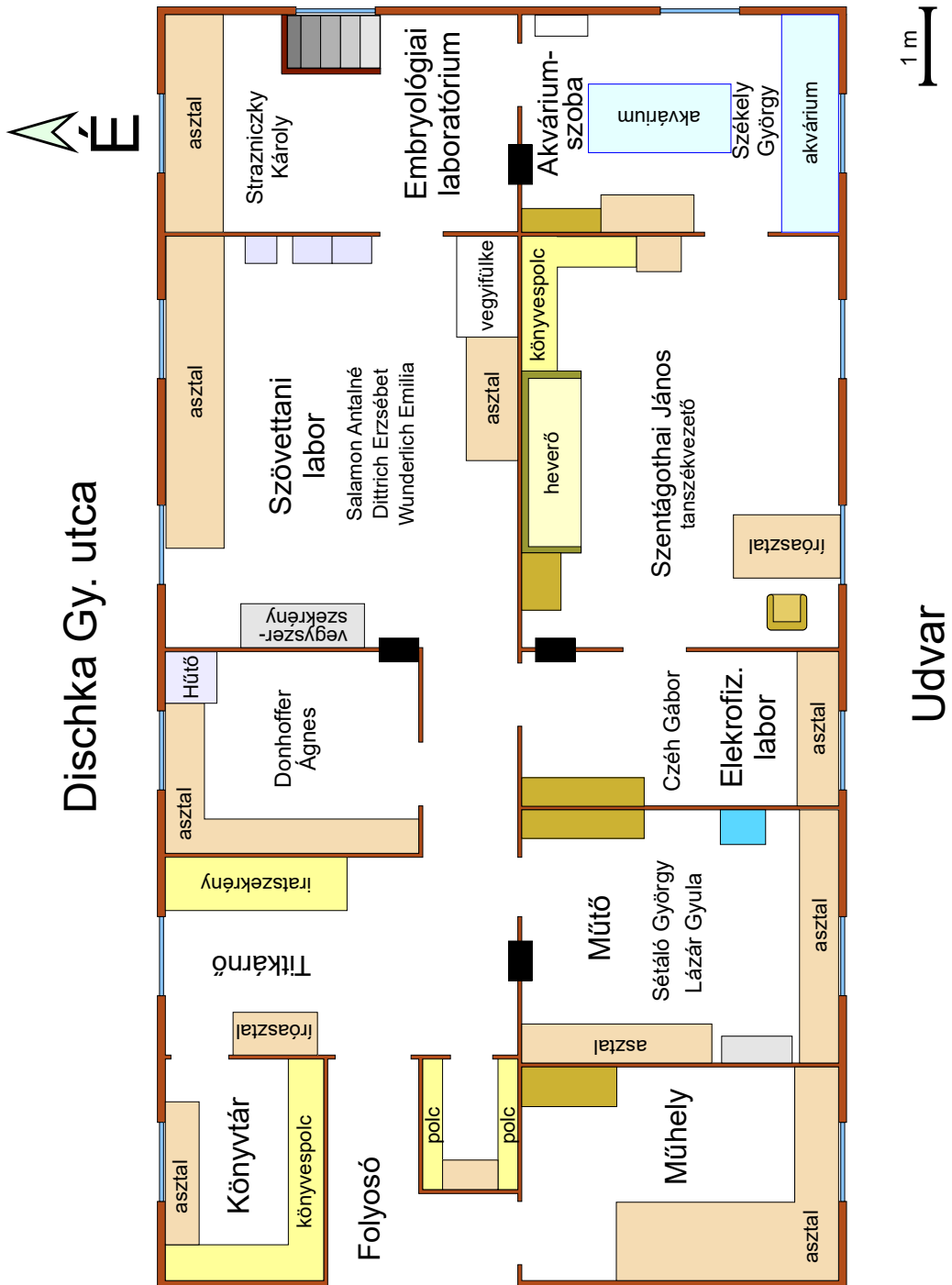
Az intézet ajtaján belépve balról a **titkárnő asztala** állt. Mögötte ült Királyné szemben a belépővel. A titkárnő háta mögött egy nagy üvegajtós szekrény támaszkodott a falhoz, benne az iroda működéséhez szükséges papírokkal, anyagokkal. Pannika feladata a napi adminisztratív teendők mellett levelek és dolgozatok gépelése volt, természetesen akkor még mechanikus írógéppel.

Az íróasztaltól jobbra nyíló ajtó vezetett a **könyvtárba**. Az ablak előtt volt egy kis íróasztal, a falak előtt a plafonig érő polcokon sorakoztak a könyvek és folyóiratok. Akkor még jóval kevesebb folyóirat volt, de az intézeti munkához szükséges legjobbak ott voltak. Ami hiányzott nálunk, azt az Idegklinika jóval nagyobb könyvtárában megtaláltuk. A bejáratú ajtótól jobbra nyílt egy kis kamra ajtaja (boncolda), ahol szövettani feldolgozásra kivett szerveket, agyakat tároltunk.

A boncoldától befelé haladva jobbra az első ajtó az **állatműtőbe** vezetett. 1963-ig itt operáltuk a kutyákat és macskákat. A 4. képen látható készülékkel végezte Szentágothai korábban a vestibularis rendszer és a szemmozgások működésének összefüggéseit vizsgáló kísérleteit. A labirintus

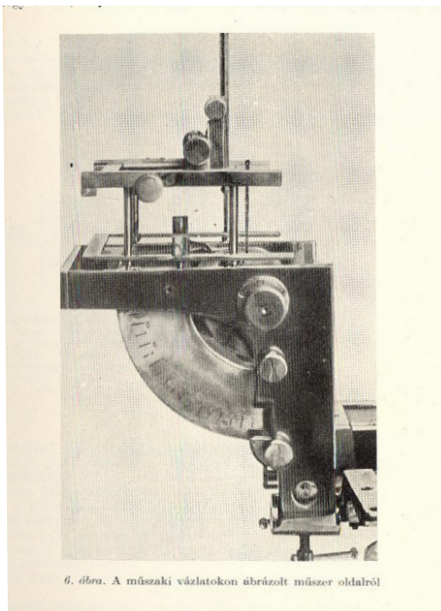
4. kép – Szentágothai saját tervezésű műszere

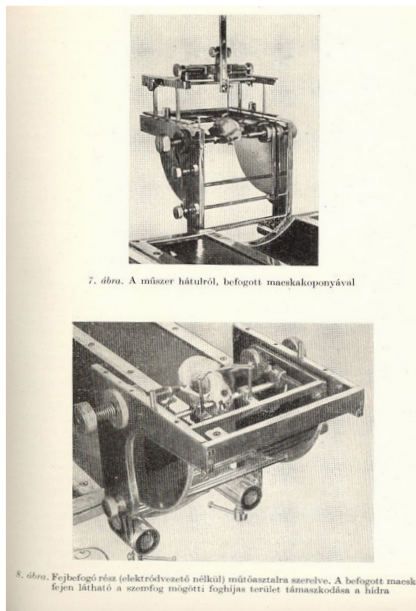
1. ábra – Az Anatómiai Intézet 1. emeleti laboratóriumi helyiségeinek alaprajza (Csernus Valér rajza)

félkörös ívjáratának ingerlésével egy időben 8 szemizom összehúzódását lehetett regisztrálni a képek felső részén látható kormozott kimográf hengeren. A kísérleti berendezést valószínűleg Szentágothai tervezte. Ezzel végezték azokat a kutatásokat az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején, amiért az Öreg (Szentágothait mindenki így hívta, annak ellenére, hogy akkor csak 47 éves volt) Kossuth-díjat kapott.

1959-ben Réthelyi Miklós is Szentágothai TDK-sa lett. A kutatás rejtelmeibe Szentágothai vezetett be bennünket. A kutatásaihoz szükséges állatműtétek jelentős részét maga végezte, és a mellette dolgozókat is megtanította rá. Az Öreg először elmagyarázta, majd bemutatta, hogy mivel kell altatni, hogyan kell altatni, majd az alvó macskát rögzítette a műtőasztalon. Lenyírta a szőrt az operálandó területen, jóddal fertőtlenítette a bőrt, megmutatta, hogy melyik műszer mire való, majd elkezdte az operációt lépésről lépésre elmagyarázva, hogy mit miért tesz. Öt-hat nappal a műtét után formalinnal perfundáltuk a macskát. Szentágothai ezt a műveletet is bemutatta. A perfundált állat fejét befogtuk a sztereotaxikus készülékbe, amit szintén az Öreg tervezett, és egy Haraszi nevű műszerész készített el. A koponyatető eltávolítása után az agyat a készülékbe befogott késsel 5–6 mm vastag szeletekre vágtuk. A kés bicikliküllőből készült kalapálással és csiszolással. Ma is megvan, az agykérgi izolálásra használt késekkel együtt. Szerencsére az Öreg nem vitte magával Budapestre a műszeres dobozát, amit megőriztem a műtéti naplóval együtt.

6. ábra. A műszaki vázlatokon ábrázolt műszer oldalról

7. ábra. A műszer hátulról, befogott macskakoponyával

8. ábra. Fejbefogó rész (elektrovezető nélkül) műtőasztalra szerelve. A befogott macskafejen látható a szemfog mögötti foghíjas terület támaszkodása a hídra

5. kép – Szentágothai sztereotaxikus készüléke, amit magával vitt Budapestre

Szentágothai 1963 őszén átvette Budapesten az I. sz. Anatómiai Intézet vezetését. Ezután Pécsen kutyán és macskán már nem folytak vizsgálatok, nagy műtőre nem volt szükség. A szobát Sétáló Gyuri és én kaptam meg, amit dolgozószobának és laboratóriumnak rendeztünk be. A keleti fal mellé az ajtóhoz közel egy háromajtós öltözőszekrény, mellé egy Slee gyártmányú kriosztát került. Flerkó professzornak, aki átvette az intézet vezetését, az volt a terve, hogy hisztokémiai vizsgálatokat vezessünk be, amihez szükséges volt a kriosztát. Az ablak alá a szoba teljes szélességében egy konzolasztal került. A nyugati

fal elé egy keskenyebb konzolasztalt szereltettünk, ami íróasztalként szolgált bennünket 1970-ig. Az asztal fölé két üveges műszerszekrényt akasztottunk kéziműszerek, néhány vegyszer és egyéb apróság tárolására.

A műtő után jobb oldalon következett **Szentágothai előszobájának ajtaja**. Az előszoba inkább egy keskeny folyosó volt. Jobb oldalon állt egy nagy szekrény, ezzel szemben egy cserépkályha, amivel az Öreg szobáját fűtötték. Ezután nyílt Szentágothai dolgozószobájának ajtaja. Néhány évvel később ez a szoba lett Czéh Gábor elektrofiziológiai laboratóriuma, ahol Székellyel gótték gerincvelői motoneuronjait tanulmányozták.

Szentágothai dolgozószobája

Az előszobai ajtó a nyugati fal közepén nyílt. Balra az északi fal mellett állt az Öreg öltözőszekrénye, majd egy heverő következett. Felette metszettároló-szekrények és Martyn Ferenc egy festménye volt a falon. A keleti falnál is volt egy szekrény, mellette egy kis asztalon a mikroszkópja, és attól jobbra egy ajtó vezetett Székely szobájába. A déli fal ablakain keresztül kapott fényt a szoba. Ezen az oldalon állt az Öreg íróasztala. Az asztal mögött, támlájával a bejárati ajtó felé állt egy fából készült, billegő karosszék (a tanszék), amit még Flerkó professzor is használt 1970-től az új épületben, a többi bútor egy részével együtt. (A berendezés 2004-ben a Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjteménybe került.) Szentágothai szobájának mindkét ajtaja nyitva állt, amikor nem volt ott valamilyen fontos megbeszélés. A laborokból behallatszott a beszéd, és ha valami felkeltette az Öreg érdeklődését, ő is csatlakozott a beszélgetéshez, csak úgy az ajtókon keresztül. Ebben a kis intézetben igen neves külföldi tudósok tettek látogatást akkoriban (például John Eccles, aki 1963-ban Nobel-díjat kapott, és Selye János, aki szintén megkaphatta volna ezt a díjat). Szentágothainak a labirintus működésével kapcsolatos munkái még a szovjet űrkutatás tudományos hátterét biztosító döntéshozók érdeklődését is felkeltették. Borisz Jegorov szovjet űrhajós, az első orvos, aki részt vett űrrepülésen, ismerte Szentágothai munkáit. Űrrepülése előtt felkereste Szentágothait Pécsen. Az intézetben mindenki tudott Jegorov érkezéséről, és aki éppen nem volt gyakorlaton, ott toporgott a titkárnő asztala mellett. Jegorovot a kísérői mindjárt bevezették az Öreg szobájába, de amíg elhaladt mellettünk, mi is láthattuk. Szimpatikus, elegánsan öltözött fiatalember volt. Jegorov 1961-ben kapta meg az orvosi diplomáját, 1964-ben a Voszhod-1 űrhajóval keringett egy napig a Föld körül, 56 éves korában szívinfarktusban halt meg.

Laboratóriumok, dolgozószobák

Az intézet kis alapterülete nem tette lehetővé, hogy külön dolgozószobák és laborok legyenek. Szentágothain kívül csak Mess Bélának volt dolgozószobája a földszinten kialakított izotóplabor mellett. A műtőtől balra nyílt egy kis négyzet alakú helyiség, ahol Donhoffer Ágnes és Hátori József (később a Janus Pannonius Tudományegyetem rektora, miniszter, az MTA tagja és alelnöke) dolgozott. A keleti falba volt beépítve egy cserépkályha, amit ebből a szobából lehetett fűteni, és ez melegítette a nagy labornak nevezett helyiséget is, ahol a szövettani feldolgozás történt.

A nagy laborba vezetett a rövid folyosó, ahonnét az eddig leírt helyiségek nyíltak. Az ajtótól balra, a cserépkályha után állt egy nagy üvegajtós szekrény, amiben a napi munkához szükséges vegyszereket, festékeket tartották. A labor Salamonné Révész Ibolya birodalma volt. Ő közvetlenül Szentágothainak dolgozott, járatos volt a rutin szövettani munkában és ezüstimpregnációkban, ő készítette a gyakorlatos metszetek többségét, és betanította a TDK hallgatókat a rájuk bízott szövettani munka végzésére. Az északi fal mellett fiókos szekrényekre támaszkodó hosszú asztalon folyt a munka. A fény két ablakon érkezett, jó megvilágítást biztosítva. Az asztallap nem ért el a nyugati falig. A vegyszeres szekrény és az asztal vége közötti sarokban állt egy szénsavas palack, ami a fagyasztó mikrotomhoz tartozott. Volt még két Reichert szánkamikrotom és egy mikroszkóp is az asztalon, sok Apáthy-csésze a festésekhez, kristályosító csészék az impregnációkhoz, egy kb. 3–4 literes fedeles üvegedény (exszikkátor), amiben kloroform gőzben lehetett keményíteni a celloidin blokkokat, alkoholsor, benzol, xylol és festékes üvegek. A grammos mennyiségben használt vegyszerek mérése egy műanyagserpenyős kézi mérleggel történt, a folyadékoké üveg mérőhengerrel vagy Erlenmeyer-lombikkal, mérőpohárral. Egy analitikai mérleg Donhoffer Ágnes szobájában volt.

A keleti fal ablak felőli végénél állt egy 56 °C-ra beállított termosztát, majd mosdókagyló, laborkiöntő és a következő szobába nyíló ajtó.

A következő helyiség labor, dolgozószoba, átjáró és lépcsőház volt egyszerre. Az északi fal mellett, az ablak alatti asztalon dolgozott Strazniczky Károly biológus. Ő a csirkék gerincelejeének fejlődésével, a végtagok beidegzésének kialakulásával foglalkozott Székely György vezetésével. Karcsi kevésbeszédű, szorgalmas ember és ügyes kezű operatőr volt. A tojásban lévő csirkeembrióon végzett műtéteket steril körülmények között. A műtét után a tojáson készített nyílást lefedte. A kikelt csirkéken vizsgálták a beavatkozások hatását. Karcsit szájmaszk nélkül csak akkor láttuk, ha gyakorlatra ment oktatni vagy az ebédlőbe igyekezett. Strazniczky 1971-ben egy évig dolgozott R. M. Gaze laboratóriumában, Edinburgh-ban. A retinotectalis kapcsolatok fejlődésével foglalkoztak nagyon eredményesen. Visszatérve Magyarországra megvédte kandidátusi értekezését, majd Zambiába ment hivatalosan anatómiát oktatni. Néhány év múlva áttelepedett Ausztráliába, az Adelaide-i egyetemre. Az 1980-as évek közepén Tóth Pál két évig dolgozott nála. (Sajnos, Károly 1993-ban meghalt).

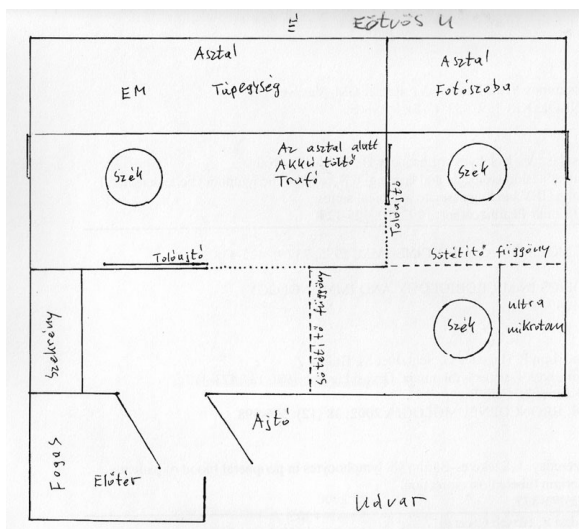
Ebből a helyiségből nyílt a déli falon **Székely György szobája** (később a Debreceni Orvostudományi Egyetem Anatómiai Intézetének igazgatója, az MTA tagja). Közvetlenül az ajtó mellett a keleti oldalon volt egy laborkiöntő, vízcsap, majd egy asztal, amin akváriumok sorakoztak. A szoba közepét egy nagy vaskéreg állvány foglalta el, telerakva akváriumokkal. Ezekben voltak Székely kísérleti állatai, a mexikói gőté (Axolotl) és afrikai karmos békák (*Xenopus laevis*). A fényt a keleti és déli falon nyitott ablakok juttatták a szoba lakóinak. Az ajtótól jobbra volt egy cserépkályha, amit Karcsi szobája felől lehetett fűteni. A nyugati fal előtt állt egy nagy szekrény, attól balra Székely íróasztala, majd egy ajtó következett, ami Szentágothai szobájába vezetett. Az akvárium állványt körbe lehetett járni, ennyi volt a rendelkezésre álló szabad tér. A hátsó traktusban Székely központi helyet foglalt el. A nyitott ajtókon keresztül az Öreggel és Karcsival is tudott szót váltani.

Karcsi szobájából falépcső vezetett a földszintre, Mess Béla birodalmába. A földszintre vezető lépcső egy előtérbe vitt. Ebből a térből nyílt az udvar felé Mess szobája, amelyből egy újabb, mindössze egy méter széles sötétkamrát különítettek el. Itt folytak

az autoradiográfiás munkák, később egy ideig itt volt a magvariációs készülék is, amit Palkovits Miklós épített. Az izotópos kísérletek laboratóriuma a lépcsőlejáratot fogadó előtérből nyílt, és az utcai front keletről számított két ablaka térségébe esett, nyugati fala közös volt a kórbonctani intézet szövettani gyakorlats termével.

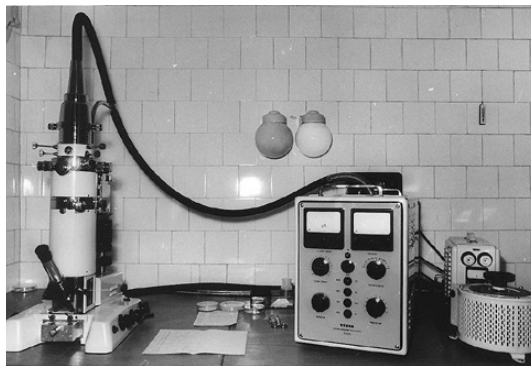
Az udvar

Az Anatómiai Intézet udvara az épület és az Eötvös utca között volt. Az első fényképen látható, hogy az épület keleti részén, a Dischka utca felé a ma is létező vaskerítés és kapu határolta az udvart. A kerítés és az attól keletre lévő Főposta kerítése között volt egy átjáró a Dischka és Eötvös utca között. A kerítés a keleti oldalon az udvar délkeleti sarkán álló állatházig folytatódott, aminek déli fala az Eötvös utca felé nézett. Nyugati fala mellett volt a kutyakennel, majd a Kórbonctani Intézet állatháza. Ettől nyugatra épült később (1963) az elektronmikroszkópos labor, ami Sétáló György birodalma lett.

2. ábra – Az elektronmikroszkópos labor épületének alaprajza

A lapos tetejű alacsony épület mérete kb. 6x4 m volt. A rendelkezésre álló teret a következő ábrán látható rajz szerint osztották a munkához szükséges helyiségekre. A keskenyebb végeken az elektronmikroszkóp szobája (EM) és a fotószoba falában egy-egy ventilátort helyeztek el. Télen ventilátoros elektromos melegítők biztosították az elfogadható hőmérsékletet. A kis Tesla elektronmikroszkóp megérkezése után Gyuri főleg itt dolgozott. Czéh Gáborné Kovács Zita készítette a metszeteket. A mikroszkópot közösen használtuk Kelényi Gáborral (a későbbi kórbonctan professzorral), de a labor az Anatómiai Intézethez tartozott.

6. kép – Sétáló György, ifjú tudósjelölt munka közben a kis Teslával

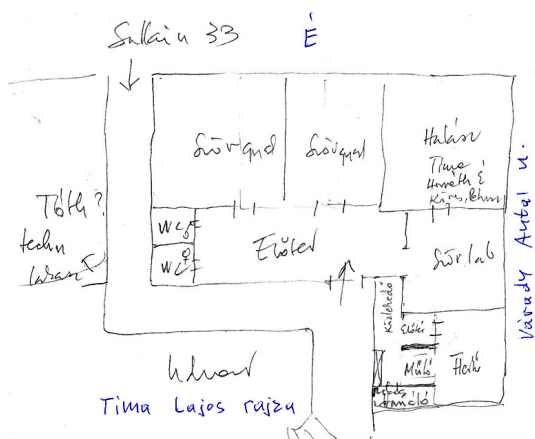
Tovább haladva nyugati irányba, a bonctermi szárny vonalában voltak a szeméttárolók, 2 vagy 3 nagy betontartály, vas fedelekkkel, amik rendszerint nyitva voltak, bűzt és legyeket árasztva. Mind a három intézet szemete ezekben landolt.

Az állatház a legszerűnyebb igényeket is kielégítő keskeny, alacsony épület volt. A hosszabb, észak-déli irányú falai mentén álltak a patkányketrecek egyik oldalon, a másikon néhány ketrec a macskáknak. A helyiség végén, a keleti falon volt egy átjáró egy kisebb térségbe, amit vörös, átlátszó műanyag hullámlemezekkel fedtek. A rajta keresztül érkező fény miatt vörös szalonnak neveztük. Ez volt Péter bácsi, az állatgondozó tartózkodási helye, ha nem az udvaron üldögélt az állatház előtt a kórbonctan állatgondozójával. Az állatház felügyelete és a Wistar patkánytörzs fenntartása Sétáló Gyuri feladata volt.

Az udvar közepén a bonctermi és a laboratóriumi traktus hosszának megfelelő füves területet tölcseérvirág cserjéből készült sövény határolta. Májusban a sövény tele volt virággal. Ebben a térségben állt egy cseresznyefa, Szentágothai szobaablakával szemben. Amikor júniusban érett a gyümölcs, gyakran meglátogattuk a fát egy kis cseresznyezésre.

Az intézet szövettaninak nevezett része az akkori Sallai utca 33. számú és a most is Várady Antal utca nyugati sarkán álló épületben volt a földszinten. Az emeleten a Fogászati Klinika működött. Tima Lajos ott dolgozott, ő készítette a következő alaprajzot.

A Sallai utcából nyíló bejáraton keresztül egy folyosóra lehetett jutni, ami az épület déli oldalán kelet felé folytatódott, majd délre kanyarodott és a Fogászati Klinikára vezető lépcsőnél végződött. A déli szakaszon nyílt a Szövettani Intézet bejárata egy előtérbe. Az előtér nyugati végén két WC-fülke ajtaja, az északi oldalon két szövettani gyakorlatos terem bejárata nyílt. A déli oldalon egy rövid közlekedő vezetett egy kis előtérbe, amiből keletre Flerkó docens intézetvezető szobájába lehetett jutni, déli irányba pedig az állatműtőbe. A nagy előtérből keletre egy szövettani laborba, ebből észak felé Halász Béla tanársegéd (később Budapesten a 2. sz. Anatómiai Intézet igazgatója, az MTA tagja) szobájába nyílt egy-egy ajtó. A gyakorlatos termék előtti térség nagy részét egy üveges szekrény foglalta el, benne azok az embriológiai készítmények, amelyek most is megvannak. Az intézetet négy cserépkályhával fűtötték. A szövettani gyakorlatos termék monokuláris, főleg cseh Meopta és régi Zeiss réztubusos mikroszkópokkal voltak felszerelve. Itt dolgozott még Bárdos Vera (Flerkóné), valamint Kutas János, Uhralick Sándor és Pupp Lajos gyakornokok. Tudományos diákköri tag volt Tima Lajos, Petrusz Péter, Köves Katalin, Horváth Éva, Hiszek Nándor, Lengvári István és egy asszisztens, Elter Judit, aki később Hiszek felesége lett. Akkoriban lett asszisztens Lovik Éva. Ebben az időben még nem tárták fel az épület előtt ma látható török fürdőt, a Sallai utca kis teret képezett.

3. ábra – A Sallai (ma Ferencsek) utcai épületrész földszinti alaprajza

Mindennapi életünk az intézetben

A napi munka tervezését és menetét az oktatás órarendje határozta meg a maihoz hasonlóan. Akkoriban még nem volt olyan gyakori a külföldi tanulmányút, mint mostanában, és a kongresszusok is ritkábbak voltak. Aki hatodéves korában is ott volt még az intézetben, rendszerint kapott csoportot. Én negyedéves koromban kaptam egy másodéves csoportot a 2. félévben. Ugyanez volt a helyzet a következő évben is, amikor Donhoffer Ágnes szülési szabadságra ment. Hatodévesen már heti 12 órában volt. Az ebben a három évben oktatott hallgatóim közül Kellermayer Miklós, Szirmai Imre, Róth Erzsébet igazgató professzor; Guseo András megyei kórházban neurológus főorvos; Pytel József fül-orr-gégész klinikaigazgató egyetemi tanár; Lengvári István anatómus docens lett.

Az oktatás $\frac{3}{4}$ 8-kor kezdődött és egy előadás délután is volt. Az idő nagyobb része maradt a kutatásra. Szentágothai, Székely és Mess foglalkoztatott diákkörösöket. A diplomások közül Donhoffer Ágnes, Hámori és Frezik Szentágothaival dolgozott, Székely már félig önálló volt és Strazniczky volt a munkatársa.

Szentágothai délelőtti napirendjét az előadások és a boncterem-látogatás határozta meg. A köztes időben mikroszkópizált, rajzoltatott vagy közlemény-kéziratokkal foglalkozott. 12 óra után hazament ebédelni a János utcai lakásukba, és délután 3 óra körül érkezett vissza az intézetbe. Mivel ezt az utat naponta négyszer megtette, mindenre felfigyelt, ami a belvárosnak ebben a részében történt. Ha valami érdekeset látott, közzétette az intézetben.

1960-ban az anatómiai atlasz új kiadásának előkészítéséhez szép preparátumokra volt szükség. Az egyik diákköri tag, Hóbor Béla sebésznek készült, és csak a boncolás miatt járt be az intézetbe. Szentágothai őt bízta meg a nyak preparálásával. A felületes képletek kidolgozása után jött Bezzeg Zoltán tanár úr, aki szép színes képet rajzolt a kidolgozott régióról. Az Öreg folyamatosan figyelte a rajz alakulását, és ha az már megfelelt igényességének, tovább boncoltatta a régiót, majd új rajz készült a mélyebb rétegről. Amikor a nyaki háromszögeket is szépen kidolgozta a diákkörös a felületes képletek meghagyásával, és elkészült a rajz, Szentágothai gyors és biztos mozdulatokkal eltávolította a felületes ereket és idegeket, majd a fejbiccentő izmot, és kiadta az utasítást a döbbsen álló medikusnak a plexus brachialis kidolgozására. Béla becsülettel elvégezte a munkát, de utána nem jött többet az intézetbe.

Amikor hatodéves koromban én lettem a műtő felelőse, megtapasztaltam, hogy az Öreg utasításai nem biztos, hogy értelmezhetők egy kezdő számára. Az első alkalommal, amikor már nekem kellett előkészíteni a szükséges műszereket és anyagokat, a következő utasítást kaptam: *„Hozd fel a macskát és gondoskodj róla, hogy legyen megfelelő izé és szabályszerű hogyishívják. Szólj, ha már alszik a macska.”* A feladat macskára vonatkozó részét értettem, a többi nem. Mivel Donhoffer Ágnes volt minden dolgok tudója, hozzá fordultam segítségért (a korábbi műtős, Fonyó Györgyi már nem volt az intézetben). Ágnes tudta, hogy agykéreg izoláció lesz műsoron. Tőle megtudtam, hogy a „megfelelő izé” méhvasz, amivel a koponyacsontból szívárgó vérzést lehetett csillapítani, a „szabályszerű hogyishívják” pedig egy félkör alakú, bicikliküllőből készített kés, ami a kérgi izolációra szolgált. A műtét abból állt, hogy a kés hegyével az Öreg átszúrta a durát, majd a drótot 180 fokkal elforgatva a kéregben egy félgömb alakú részt elkülönített, átvágva az

oda érkező vagy onnan induló idegrostokat. Néhány nap múlva kivették Hámorival az izolált agydarabot, amit Hámori elektronmikroszkóppal vizsgált.

A városban 1961-ben egyetlen kis Tesla elektronmikroszkóp volt a szénbánya laboratóriumában Pécsbányán. Az anyagok beágyazását Hámori maga végezte. A metszetek ekkor még Pécsbányán készültek. Jóska egy hét alatt többször is kibuszozott mikroszkópizálni, amikor helyet kapott. Akkor már Hajós Ferenc is az Anatómiai Intézetben dolgozott, tanulta az elektronmikroszkópiát, és felváltva jártak ki Hámorival Pécsbányára. (A saját elektronmikroszkóp beszerzése már folyamatban volt.) Hajós Ferenc Budapesten végezte el az orvosi egyetemet és mellette a Zeneművészeti Főiskolát is zongora szakon. Budapesten nem kapott állást, ezért vidékre kényszerült. Pásztón kezdett el sebészkedni és onnan került hozzánk. Feri nagyon művelt, jó humorú ember volt, rajztehetségéről és versfaragó képességéről is hamar megbizonyosodhattunk (később az Állatorvostudományi Egyetem anatómia professzora lett).

Szentágothai 1963-ban Budapestre távozott, utódja Flerkó Béla professzor lett. Időközben Székely visszatért egy éves amerikai tanulmányútról, és 1964-ben megjött a kis Tesla elektronmikroszkóp. Terv szerint Sétáló kezdett el azzal dolgozni. Mivel a korábban már említett hisztokémiai munkánk nem bizonyult eredményesnek, nekem Székely adott kutatási feladatot. Néhány évvel korábban elektrofiziológiai vizsgálatok kezdődtek békák látórendszerén az MIT-ben Bostonban, ahol Székely dolgozott, és R. M. Gaze laboratóriumában, Edinburgh-ben. A békák látással foglalkozó fő agyi területe a tectum opticum, aminek szerkezetéről voltak ugyan irodalmi adatok, de a fiziológusok részéről nagyobb volt az igény. Golgi-módszerrel kezdtünk el dolgozni, és három év alatt közel 200 kecskebéka feláldozásával összegyűlt annyi jó készítmény, hogy megírhattuk az első közleményt erről a területről. A békaagyakat én impregnáltam, én készítettem a metszeteket, rajzokat és a fotókat, akkor már a Reichert-Zetopán mikroszkóppal, amit Szentágothai kapott 1962-ben (most is megvan a teljes felszerelés). A továbbiakban azt vizsgálatuk, hogy hol végződnek a retinális ganglionsejtek rostjai, és leírtuk a rostok végződéseinek topográfiai rendjét. Ennél a munkánál már segítségemre volt Dittrich Erzsébet, aki az érettségije után az Anatómiai Intézetben kapott asszisztensi állást.

TDK-tagok

Amikor Sétáló Györggyel elkezdtünk dolgozni a kutatási témáinkon, hamar jelentkeztek érdeklődő TDK-tagok is. Sétálóhoz Blatniczky László és Vigh Sándor csatlakozott. (Blatniczky orvosként szép karriert épített. A Dél-budai Gyermekkorház főorvosaként, igazgatójaként ment nyugdíjba. Vigh Sándor néhány évvel az egyetem befejezése után kapott egy amerikai tanulmányutat. Nem tért vissza az intézetünkbe. Kiváló oktató volt, munkáját Amerikában is elismerték.)

Hozzám Arnold László, Balogh Tibor és később Székely András csatlakozott. Balogh Tibor megtanulta a Kelemen-féle ezüstimpregnációt, és a kötelező szövettani metszeteket ezzel a módszerrel készítette. Nagyon szorgalmasan és eredményesen dolgozott. Fél év alatt összejött a 100–100 db érző és vegetatív ganglion metszet. Az utóbbiból van még kb. 20 db, és ezek a legszebbek a gyakorlatos metszeteink között. Tibor becsülettel elvégezte a munkát, de utána nem akart már idegszövettel foglalkozni, és elment az intézetből.

Székely Bandi kedves, csendes ember volt, aki értett az elektromossághoz. Akkoriban az optokinetikus nystagmussal foglalkoztam. Szerettük volna regisztrálni a béka fejmozgásait. Ehhez szükséges volt egy optokinetikus dob és mozgásregisztráló. A berendezést Bandival megépítettük. A primitív, de jól használható dobhoz Kolta Péter, az Élettani Intézetben dolgozó elektromérnök készített egy mozgásregisztráló elektronikát. Ennek a jeleit az Élettani Intézetből kölcsönkapott, tintaíró regisztrálóval rögzítettük. Több éven keresztül dolgoztunk a berendezéssel 1970 után, akkor már az új intézetben a Szigeti úton. Székely Bandi pályamunkát írt vizsgálati eredményeiből. Az egyetem befejezése után Nagykőrösön lett szülész.

Boncmesterek

A tetemek formalinnal történő fixálását a boncmesterek végezték. A fixáló és tároló helyiség a kórbonctani részleg alatt volt, ahol 3 nagy betonkádba (tumba) kerültek a tetemek a perfúzió után. A tumba lejárata az I. sz. Sebészeti Klinikával közös udvar felé nézett. Mindenféle szállítás az udvar Eötvös utcai kapuján keresztül történt. A Dischka utcai korszakban sok tetemet kaptunk. Minden csoportnak jutott egy, és a budapesti I. sz. Anatómiai Intézetnek is rendszeresen adtunk át tetemeket, amikor a tumbák megteltek.

1963-ban engem bíztak meg a boncterem felügyeletével. Két boncmesterünk volt akkor, Kónya József és Szőke István, aki már idősebb ember volt.

Kónya távozása után Szőke bácsi a fiát ajánlotta boncsegédnek, akit örömmel fogadtunk. Néhány hónapig nem volt gondunk Szőkéékkel, de később a fiatallal gondjaink adódtak, ezért kénytelenek voltunk elküldeni, és az öreg ismét egyedül maradt. Azt hiszem, ő ajánlotta a következő boncsegédet, Horváth Gyulát. Ő Vókányból járt be vinnával. Szolgálatkész, csendes embernek bizonyult. A páros nem sokáig dolgozott együtt, mert Szőke bácsi felmondott, és most Gyula bácsi maradt egyedül.

Az új jelentkező, Brunner Mihály borbélymester volt, aki kézremegése miatt nem tudta folytatni a szakmáját, és merész váltással megpróbálkozott a boncmesterséggel. Mihály sovány, középkorú, értelmes és érdeklődő ember volt. Jól kijöttek egymással. Mihály nem tudott tétlenül ücsörögni. Jó kézügyességét kihasználva hamar megtanulta a kézcsontok összefűzését. Olyan gyakorlatot szerzett, hogy egy-egy tantermi előadás alatt össze tudott fűzni egy kezet. Tíz kezet készített, több csontunk nem volt.

Ebédlő a padlástérben

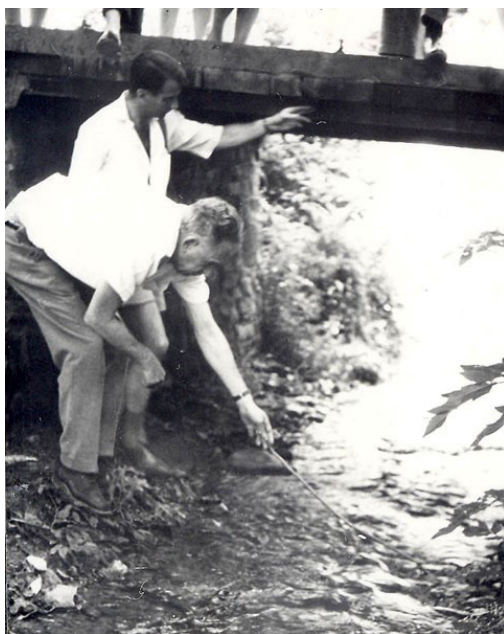
Az intézetben jutányos áron előfizethettünk ebédre. Az ebédlő a tanterem előtere feletti padlástérben volt. Itt elfalaztak egy kb. 6x2,5 méteres helyiséget, amiben egy hosszú asztal, székek és egy polc volt a berendezés. Az ajtó mellett a falon egy rádió függött, amin Strazniczky Karcsi minden alkalommal, amikor két óráig tartott a gyakorlata, meghallgatta a dunai vízállásjelentést. A padlástérbe a már említett vas csigalépcső vezetett, amit a hallgatók az Anatómiai Intézet DNS-modelljének neveztek. Az ebédet egy idős házaspár, Veriga néni és Veriga bácsi hozta az intézetbe a Kórház téri telephelyről. Két nagy alumínium edényt használtak erre a célra, amit egy kézikocsin szállítottak. Az előtérből felcipelték az ebédlő melletti szabad padlástérbe, ahol egy asztal, egy deszkapolc, egy mosogató

dézsza és egy gáztűzhely állt. Az ételt egy fedéllel ellátott alumínium csajkában kaptuk. A kórboncnokok is itt ettek. Itt lehetett információt kapni érdekes klinikai esetekről, városi pletykákról, a háttérintézmények kompetens vagy inkompetens embereiről. Jó iskola volt kezdő orvosoknak.

Intézeti kirándulások

Szentágotthai szeretett túrázni a Mecseken, és ezt intézeti szinten gyakorolta. Ez azt jelentette, hogy minden diplomásnak illett részt venni a kirándulásokon. Feleségek is jöhettek. Ötöd-hatodéves koromban én is csatlakoztam a túrázókhöz Sétáló Gyurival és Tima Lajossal együtt. Akkoriban nem volt még szabadszombat, a kirándulás vasárnapra esett. Három alkalomra emlékszem. Az egyik vonatozással kezdődött. Hetvehelyen szálltunk le, és innen indultuk vissza Pécsre gyalogosan Petőczpusztán keresztül. Akkor még nem volt ott az uránbánya aknája, és talán néhány ház is állt még a harangtorony közelében (ma már csak ez van és az uránbányára emlékező táblák). Hosszas gyaloglás után felkapaszkodtunk a harangtoronyig és letelepedtünk falatozni. Az Öreg elővette a rajztömbjét és munkához látott, mi pedig pihentünk és dumáltunk. Amikor a rajz elkészült, az Öreg kiadta az indulási parancsot. Lementünk Kővágószőlőstre és onnan hazabuszoztunk.

Egy másik alkalommal a Keleti-Mecsekben, a Réka-patak völgyébe kirándultunk. Az Öreg fogatott egy békát, lehúzta a bőrét és az egyik hátsó lábát egy botra tűzve, azzal próbálta magához csalogatni a rákot. Nem jött a rák és az Öreg szomorú volt, mert korábban volt ott kapása.

7. kép – Szentágotthai rákászlik

8. kép – Rajzolás Petőczpusztán

Egyszer a cél a Kőlyuk-barlang és a Mélyvölgy volt. Mánfára busszal mentünk, onnan gyalog a Kőlyuk-barlanghoz. Akkor még nem volt lezárva a barlang bejárata, be lehetett menni, ameddig világos volt. Néhány denevér csüngött a barlang tetejéről, más látnivaló nem akadt a kristálytisza vízen kívül, ami kifolyt a barlangból. A kirándulás május elején volt, szép időben, gyönyörűen zöldellő természetben. A barlangtól elindultunk a Mélyvölgy felé. Szentágothai biztatott bennünket, hogy keressünk kucsmagombát, mert az bőven van ezen a területen. Akkor még nem tudtam, hogy a kucsmagomba inkább április második felében szedhető. Csak néhány öreg példányt találtunk.

Intézeti bulik

Az intézetben minden évben megünnepeztük az összevont György- és Béla-napot. Flerkó, Halász, Mess Béla és Sétáló Gyuri névnapi köszöntése kiváló alkalom volt, hogy évente egyszer kikapcsolódjunk a napi rutinból. Leggyakrabban az Anatómiai Intézetben jöttünk össze, de volt Béla-nap a Szövettani Intézetben és Flerkóék lakásán is. Szendvicsek, virsli vagy szafaládé és sütemények voltak terítéken, hangulatkeltőnek meg villányi borok és konyak.

A bulik evéssel, iszogatással, nótázással és egymás ugratásával kezdődtek. Az alábbi képek jól mutatják a hangulatot. Mindenki fiatal és jókedvű volt. A buli táncsal folytatódott, magnóról szóló zenével. A tangó, swing és a foxtrott mindig műsoron volt. Mikor megjelent egy-egy újabb tánc, például rumba és a mambó, azzal is megpróbálkoztunk, de ezekben inkább a fiatal asszisztencia jeleskedett. Az utolsó Dischka utcai bulin már a twist is létezett. Mindenki lelkesen tekergett a zenére.

Volt intézeten kívüli buli is Villányban, Bállicsban. Az utóbbin halászlé volt a menü, ezt Mike Gaze, jó nevű angol kutató tiszteletére rendeztük. 1972–73-ban nála voltam egy éves tanulmányúton. Egy beszélgetés alkalmával kifejtette, hogy nem érti a magyarokat, hogyan szerethetik a méregerős és tömény sóoldattal vetekedően sós halászlét, amit a bulin kapott. Nekem volt háttérinformációm a lé készítéséről. Elmondtam neki, hogy Magyarországon minden halászléfőző meg van győződve róla, hogy az övé a legjobb re-

9–10. kép – Két Béla-nap, valamikor a 1960-as évek közepén. Balról jobbra: Sétáló György, Tima Lajos, Salamon Antalné Ibolya, Melczer Kamilla, Székely György felesége, Ibolya egy Sokol rádióval, Székely György és Lázár Gyula

cept. A bulin legalább hárman voltak, akik egymástól függetlenül sóval és paprikával igyekeztek javítani a minőségen, ami nem tett jót a végeredménynek.

Hajós Ferenc kitűnő megfigyelőként hamar felismerte az intézeti tagok jellemző megnyilvánulásait, szokásait. A farsangi bulikra ő készítette az intézeti tagok elmúlt évi tevékenységére utaló tusrajzokat, amikre Soltész Márta fotói kerültek. Az ötletadó, és a fényképbeállítások kiagyalója Sétáló tanársegéd volt. A bulikra csasztuska is készült. A Szentágothai Jánosról szóló csasztuska Sétáló professzor által töredékesen felidézett részei jól mutatják Hajós kiváló megfigyelő képességét. Sajnos az eredeti magnószalag vagy elveszett, vagy tönkrement. A vershez járó dallam János belépője, Petőfi Sándor *János vitéze* alapján Kacsóh Pongrác dalművéből. Sétáló énekelte magnóra és Hajós Feri kísérté zongorán.

1. Én az intézet királya
Noszogatom népem,
Mert tudom, hogy a tudomány
Csak így halad szépen.	2. Bejárok az intézetbe
Munkám van már számos.
Az én nevem, az én nevem
Hogyishívják, hogyishívják
János.	3. Sikeresek műtéteim,
Nincsen csalás ebben.
A macska a műtét alatt
Megdöglenni nem mer.
4. Ám ha mégis megpróbálná,
– De én nem ajánlom –,
Egy perc alatt, két perc alatt
Életre pumpálom.	5. Kezem alatt nem pusztult el
Sem kutya, se macska,–
Csodálja is, ámulja is intézetem
apraja meg nagyja.	6. Sikeremnek az a titka,
És ezt sokan tudják –:
Legyen ott egy rendes izé
És szabályszerű hogyishívják.
7. Szép dolog a fejlődéstan
És más tudományok.
De azért a szinapszisok
Mégis-mégis mások.	8. Egyik ideg a másikhoz
Hogyan kapcsolódik,
Felkötöm a magyar alsót,
Mert van kérdés még itt.	9. Mikroszkópos nagyságrenden
Réges-rég túl járok,
A Jóskából gyököt vonok,
Így majd könnyen Tudományt
csinálok.
10. Ma éppen egy előadást
Tartok másodéven,
Vegetatív idegrendszer
Ez a téma kérem.	11. „Már az első porcos halak”
Így kezdem a témát
Mily szellemes mechanizmus
Csoda, hogy a halak kitalálták.	12. S ha épp az első éven
Tartom én az órát,
Hashártyáról beszélek
És megadom a módját.

Itt a lepedős, rectumos bemutató leírása következett, de csak töredékekben van meg, ezért kihagytam. A Jóskából gyököt vonok szöveg Hámori Józsefre utal.

Volt még egy másik csasztuska is, ami főleg Halász Bélára volt kihegyezve. Hajós Ferenc műve volt. Így kezdődött:

Professzor Úr, tisztelem	Szervusz, kérlek, dehogy zavarasz
Nejének kézcsókom és üdvözetem	Csak utánad, én itthon vagyok

Halász Bélát udvariasságban nem lehetett megelőzni. Ha vendége jött, az ajtó előtt sokáig udvariaskodtak, hogy ki menjen be előbb.

Az új házban ezek a rendezvények lassan elsorvadtak, de 1977-ben Szelier Márta még készített egy tablót, ami az anatómiai intézetben jelenleg is megtekinthető.

Nem tartozik szorosan az intézeti bulik kategóriájába, de meg kell említenem az intézet férfi tagjainak hajvágási szertartását is. Mici takarítónő férje, Karcsi bácsi borbély volt és még Szentágotthai idejében kezdve rendszeresen bejárt az intézetbe haját vágni. Azt hiszem, hatodéves koromban már én is csatlakoztam a nyíratkozók táborához. Akkor már nagyjából szinkronizálva volt a hajnövesztés. Mici figyelte, hogy az Öreg haja elég nagy-e már, és ha úgy gondolta, hogy igen, megkérdezte az Öreget, hogy szóljon-e „a szembernek” (Mici erős sváb akcentussal beszélt). Rendelésre megérkezett a mester. A nyírás a műzeumban zajlott. Először az Öreg, majd rangsorban a többiek is odatartották a fejüket, és a mester egy nyomkodós, nem mindig éles nyírógéppel elvégezte a munkát jutányos áron.

Költözés az új intézetbe

A hatvanas évek közepére elkészült az új klinikai épület (400 ágyas klinika) a volt Hadapród Iskola parkjának északi szélén, és sor került az iskola átalakítására az elméleti intézetek részére. Régi fényképeken látható, hogy ez volt Pécs egyik meghatározó méretű és formájú épülete, aminek udvarát téglafalra állított kovácsoltvas kerítés határolta a Szigeti út felől. Akkoriban Dózsa György Tiszti Iskolának hívták, mi csak Dózsaként emlegettük. Az egyetem vezetése úgy döntött, hogy az épületet modernizálni kell. A *Dunántúli Napló*ban sorra jelentek meg a cikkek, amiben bizonygatták, hogy az épületnek nincs műemléki jelentősége. Eltüntették a kovácsoltvas kerítést, elbontották a kiváló minőségű cseréptetőt (a cserepeket egyetemi dolgozók jutányos áron megvehették), leverték a homlokzati díszeket és a végeredmény a mai, fantáziátlan „modern” épület lett. Az északra nyúló két oldalszárnyat összekötötték egy új szárnnyal. Mivel az eredeti épület szobáinak belmagassága nagyobb volt a tervezett szükségesnél, az új részt alacsonyabb helyiségekkel tervezték. Így lehetett nyerni egy plusz emeletet és ezért kellett lépcsőket építeni a régi és az új folyosók között. Akkor még nem gondoltuk, hogy olyan hallgatói tömegek özönlenek majd az épületbe, mint most. Nem terveztünk több bonctermet és szövettani gyakorlót, mint amennyi a régi épületben volt, csak nagyobb alapterületet kaphattunk. A tetemek cipelését azzal váltottuk ki, hogy minden boncterembe építettünk egy vagy két tárolót (tumbát). Ezekben nem volt formalin, csak a boncterembe felhozott, a napi oktatáshoz szükséges tetemek kerültek ide.

Az intézetbe szállított tetemek perfúziós fixálásához és tárolásához az alagsorban alakítottunk ki két helyiséget a nyugati szárnyban. A kisebbik volt az injeciáló szoba, a nagyobb terem szolgált a fixált tetemek tárolására. A tetemtároló kiépítése egy, az *Archiv Anatomi i Histologi* című orosz folyóiratban talált cikk alapján történt. A terem földeme alacsonyan van, ezért a tumbákat be kellett süllyeszteni a földbe, hogy a tetemtartó rekeszek kiemeléséhez szükséges futómacska pályájának kellő tere legyen. Egy-egy tumbában 6 tetemet lehe-

10. kép – Múzeumi csendélet az intézet ottani végnapjaiból

tett elhelyezni 3 szinten, rozsdamentes acélból készült rácsokon. A kiemeléshez szükséges villanymotoros csörlőt Bulgáriából importálták.

1970 nyarán a költözést pontosan megterveztük. Mindenki a saját laborjának költöztetéséért felelt. A szállítást a GH (Gazdasági Hivatal) teherautói végezték szeptember elején. A cipekedésben hallgatók is segítettek, akiket beosztottak rakodónak.

Nekem a boncterem berendezését és a tetemek költöztetését kellett intézнем. Ennek a legnehezebb része a tetemek kiszedése volt a tumbákból. Segíteni kellett a boncmestereknek. A munkában Sétáló és Lengvári István is részt vett. Az elszállított tetemeket a hallgatók és boncmesterek vitték fel a boncteremekbe a teherliften.

A szakaszosan folyó költöztetés felborította a korábbi rendet. A padlástéri ebédlő megszűnt. Az ebédet a múzeumban ettük meg.

Az oktatás megindításához gyorsan rendbe kellett rakni a bonctermeteket. A régi asztalok, székek, kottatartók tovább szolgáltak az új helyen. Új falitáblákat kaptunk, amiket Sétáló Gyurival szereltünk fel a helyükre. A régi ház ebédlőjében használt alumíniumedények a boncterembe kerültek hulladéktárolónak.

A múzeumi készítmények elhelyezésére kaptunk 17 db új kétajtós üveges szekrényt. Ezeket a nyugati folyosón helyeztük el. A berendezésük is az én feladatomból volt. Részt vettem a két szövettani gyakorlats terem berendezésében is. Mivel akkor még csak tükrös mikroszkópjaink voltak külső fényforrással, javasoltam, hogy fénycsöveket használjunk az egyedi lámpák helyett. Székely György ötlete volt, hogy a lámpákat nyeregteretűen összeillesztett deszkákkal takarjuk felülről, és ezek így könyvek és füzetek támasztására is használhatók, mint ahogyan azt most is láthatjuk.

„Korán jött és túl gyorsan.” Beszélgetés Barakonyi Károly professzorral

Családi indíttatás

Milyen családod volt, milyen indítást kaptál gyerekkorodban? Volt-e olyan, amire esetleg kényszerítettek, vagy erősen kapacitáltak a szüleid, és később kiderült, hogy ez milyen jó volt, mert ez meghatározta a későbbi sorsodat?

A szüleimnek nem kellett ilyet mondani, hogy muszáj, inkább a húgomra kellett koncentrálni. Az első elemiben az első hét után megkértem az anyukámat, hogy ne tanuljon velem, én egyedül akarom megcsinálni, majd félévkor kiderül, hogy sikerül-e. Húzódozva, de elfogadta.

Jó tanuló voltál?

Jó. Elsőben még mindenki jó. Két olyan év volt, amikor egyszer egy betegség miatt másfél hónapig otthon kellett maradni, ez az ötödik osztályban volt, egyszer meg az első gimnáziumban egy sárgaság miatt egy két hónapos kimaradás volt. Ezt bepótoltam, és egyébként jelesen érettségiztem.

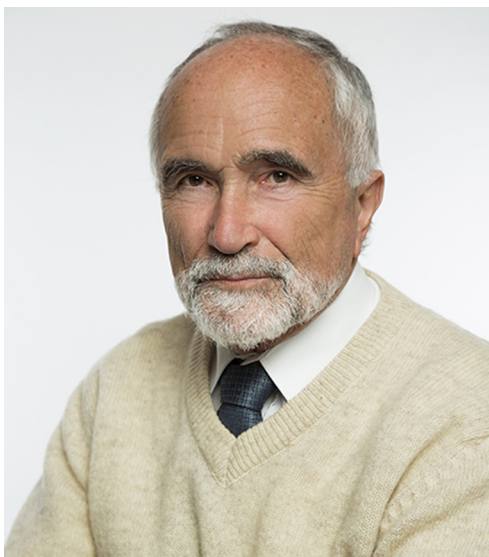
Milyen családi értékek határozták meg a gyerekkorodat?

Nekem szerencsés családi háttér volt. Apámék öten voltak testvérek, köztük négy fiú. Apám volt a legkisebb. A debreceni Református Kollégiumba jártak, kiválóan szerepeltek, izgó-mozgó emberek voltak, a '10-es években. Egyikőjük szervezte a debreceni első cserkészcsapatot. Amikor kitört a világháború, a két legidősebb a haza védelmére önkéntesnek jelentkezett, még érettségi előtt. Az egyik az isonzói frontra került ki, a másik a galícia-ira. Mind a kettő néhány hónapon belül kitüntetést kapott, az extra teljesítményekért. Mindketten hősi halált haltak, még abban az évben.

Apám nagyon jófejű ember volt, de a tanulmányai megszakadtak. Mikor kezdődött a tanév, és megkaptam a tankönyveimet, kiolvasta azokat rögtön és megjegyezte. Hihetetlen memóriája volt.

Örökölted ezt a memóriát?

Sajnos nem, ezt csak irigyeltem. Amit Apám elolvasott, azt tudta is, én sajnos nem így vagyok.

De te könnyen tanultál?

Könnyen tanultam, illetve könnyen kellett tanulni, mert a súlypont az általános iskolában és a gimnáziumban is a torna volt, amely sok időt igényelt. 12 éves koromban erős motívációt kaptam Várkői Ferenctől. Ő alapozta meg a pécsi tornasportot, ifjú sportemberként idekerült, olimpiai bajnokokat nevelt, Tass Olga is az ő tanítványa volt. Járt a iskolai tornaversenyeket és engem és a barátomat felfedezett a lóugrásnál. Akkor, mint minden gyermek, én is mindennel foglalkoztam, és örült módon rúgtuk a labdát, amit nagyon szerettem. A szakosztályvezetővel eljöttek az iskolai válogatottat megnézni, hogy hogyan futballozunk, majd utána megkeresték apámat, hogy ennek a gyerekek isteni tehetsége van a tornához, futballban is nagyon gyors, de hát tornában nagyobb karriert futhatna be. Egy év után a barátommal elválaszthatatlanok lettünk, az „örög” azt mondta, hogy ha azt csináljuk, amit ő előír, akkor belőlünk olimpiai bajnokot farag. A barátommal mind a kettőnk edzésére jártunk, ez heti öt edzés volt, plusz szombat-vasárnap is bejött velünk a tornaterembe és csak kettőnkkel foglalkozott.

A versenyszerű sportban meddig jutottál el?

Ifjúsági bajnok lettem, a moszkvai VIT-en az ifjúsági válogatottban dobogós lettem lóugrásban, ez 1957-ben volt. Ott egy harmadik helyet szereztem, meg egy hatodik helyet és bekerültem ősszel az olimpiai keretbe az 1960-as olimpia előtt.

A sok edzés miatt bizonyára nem volt időd arra, hogy sokat foglalkozzál a tantárgyakkal és a leckékkel. Hatékonyan, gyorsan, célirányosan kellett tanulnod.

Mivel minden héten edzés volt, én fél 10-kor tudtam leülni és nagyon intenzíven, gyorsan kellett tanulni. A torna egy olyan sportág, amiben három évig kell gürizni azért, hogy egyáltalán elindulhass egy versenyen. A kitartás és a céltudatosság nagyon fontos. Hosszan, kitartóan kell dolgozni, és koncentrálni. Ezen képesség előnyét később felnőtt koromban élvezhettem. Célt kitűzni és azért hosszán, éveken át dolgozni.

A vállalati munkától az egyetemig

Amikor a céges világban dolgoztál, mik voltak azok az eredmények, tapasztalatok, tanulságok, kudarcok, amelyeket később tudtál hasznosítani az egyetemi munkádban, akár kutatóként, akár egyetemi vezetőként, rektorként?

Az egyetem után benn akartam maradni a tanszéken, fogadókészség is volt, csak hogy társadalmi szerződést kellett kötnöm az anyagi támogatás fejében a DÉDÁSZ-szal. Végül három évre leszerződtem, ők az egyetemi ösztöndíjnál kétszer-háromszor magasabb összeget adtak. Megbeszéltük a tanszékvezetővel, hogy direkt hasznos lesz, ha én lejövök és gyakorlatot szerzek a villamosságtan, az erősáramú elektrotechnika terén.

Tehát villamosmérnök vagy alapvetően szakmád szerint?

Igen, villamosmérnök. A DÉDÁSZ-nál mindjárt vezető állásba kerültem, a hálózatépítés volt a feladatom Baranya megyében. A mai távvezetékek zöme akkor épült. A munkám abszolút gyakorlati volt: 150 ember, 12 munkacsoport, a tervezőcsapat irányítása.

Ez akkor nagyon tetszett, lakást is ígértek, családalapítás előtt álltam. Ugyanakkor ez egy frontszolgálat volt, ami nem az elméleti igényességről szól. Ekkor elkezdtem keresni valami mérnök továbbképző másoddiplomát, végül így szereztem egy gazdasági mérnök képesítést. A villamosmérnöki szakma kezdett egyre inkább háttérbe szorulni és előtérbe került a gazdaságirányítási, közgazdasági, vállalatgazdálkodási érdeklődés. Láttam, hogy működik egy vállalat belülről, milyen a szervezeti kultúra, hogy kell emberekkel bánni, hogy kell feladatokat felismerni, megoldani, konfliktusokat kezelni. Pénzt szerezni hozzá.

Voltak kudarcaid ezen a területen?

Az volt a kudarcom, hogy nem tudtam visszamenni az egyetemre. A vállalati munka nem elégített ki, önmegvalósításnak középtávon is kevés volt. Arra vágytam, hogy valamit magam alkossak. Az, hogy száz emberrel dolgozhattam, az nagy kihívás volt, a végzettek közül nem sokan kerültek ilyen pozícióba, anyagilag is jó volt, mégis vágyakozás volt bennem az elméleti kutató munka iránt. Hogy az agyamat mozgassam, kényszer nélkül másoddiplomát szereztem, megcsináltam két nyelvvizsgát, elkezdtem publikálni.

Egyetemi oktatás, kutatás

Végül hogy kerültél az egyetemre?

Először próbálkoztam itt Pécsen, elmentem a Műszaki Főiskolára, ahol több volt évfolyamtársam is tanított, de ez nem sikerült. Aztán egyszer a Mecsek expresszvonattal jöttem haza, ahol találkoztam a Szűcs Palival, ő volt akkor a Közgazdaságtudományi Kar dékánhelyettese. Átmentünk az étkezőkocsiba egy kávéra, ahol bemutatott Zeller Gyulának. Beszélgettünk és elmondtam, hogy állást szeretnék változtatni, a vállalati tervezésben, szervezésben már van gyakorlatom, de mást szeretnék. Kiderült, hogy épp keresnek valakit, aki a tervezés tantárgyat tanítaná. Így beléptem az egyetemre 1974. szeptember 15-én. Akkor már megvolt a pesti egyetemen a kisdoktorihoz a téma-jóváhagyásom. Megírtam, beadtam és decemberben meg is védtem.

Megkaptam az adjunktusi kinevezést is. Mi a következő? Docensi. Mi kell ahhoz?

Kandidátusi fokozat. 1975-ben egy kéthónapos moszkvai ösztöndíjat kaptam, kimen-tem, megbeszéltem az ottani tanszékvezetővel, hogy a disszertációmát akarom megírni. Szerzett nekem egy állandó belépőt a Lenin Könyvtárba, ami nem volt egyszerű dolog, hiszen ott géppisztolysos őrök álltak. Nem lehetett csak úgy bejárkalni. Úgyhogy minden reggel bementem a könyvtárba és ott dolgoztam. A vállalati tervezésről írtam. A népgazdasági szintű tervezés módszertana kiválóan ki volt dolgozva, és minden nyugati szakiro-

dalom rendelkezésre állt, igaz, külön szobában lehetett csak hozzáférni. Úgyhogy én abból a népgazdasági tervezési módszertanból deriváltam egy vállalati tervezést, ami itt akkor nem volt, ezt megírtam két hónap alatt.

A következő évben, 1976-ban már munkahelyi vita volt. Rá egy évre beadtam és 1978-ban meg is védtem. A vállalati tervezés tantárgy elméleti módszertanának kidolgozása a nevemhez fűződik. Ez egy komplex, ötkötetes jegyzetsorozat és egy nívódíjas könyv lett.

Ezt a jegyzetet csak Pécsen, vagy máshol is oktatták?

Ez először pécsi dolog volt. Majd a következő könyvem, a stratégiai menedzsmentről lesz országosan elterjedt, amit Amerikában írtam, egy ottani professzorral, ezt a könyvet a budapesti egyetem is használta. 10 ezer példányban ment el az első kiadás és akkor jött a bővített, átdolgozott kiadás, az is 10 ezer példányban.

Térjünk vissza az egyetemre. Mire vagy a legbüszkébb az egyetemi tevékenységedből?

Egyetlen egy UV-m nem volt a Műszaki Egyetemen, ami, hogy is mondjam, különleges.

Ez a hallgatói léted alatt volt, de amikor már az egyetemen oktattál, mire vagy büszke?

Amit országosan is eredménynek tartok, az a stratégiai menedzsment tantárgy és tanszék megalapítása, ez volt az ország első ilyen tanszéke. Sajnos nem volt töretlen ez az oktatói, kutatói pálya, ismét vezetői megbízás következett. Váratlanul új lehetőség nyílt: Hámori József rektor arra kapacitált, hogy adjam be a rektori pályázatomat, mivel az egyetemnek egy szervező vénájú rektorra lett volna szüksége.

Az egyetem rektora

Akkor ez nem a saját kezdeményezésed volt, hanem megkerestek.

Igen, kigyulladt egy zöld lámpa, ez egy fontos döntési pont volt, ilyen ritkán gyullad ki. Hámori behívott, beszélgettünk és mondta, hogy ő támogatná. No, de én azért mentem át a DÉDÁSZ-tól az utca másik oldalára, hogy ne 150, meg később csak 12, hanem hogy 0 beosztottam legyen. Ezért addig semmilyen vezetői beosztást nem vállaltam, még dékánhelyettesít sem.

Akkor mégis miért vállaltad el?

Ez egy akkora nagy kihívás volt. Ráadásul a megkeresés az amerikai kétéves vendégprofesszori tartózkodásom után jött. Amerikában láttam, hogyan néz ki egy igazi egyetem,

láttam belülről, hogyan működik, tudtam, hogy mit vállalok. Most az lett a kihívás, hogy amit ott láttam, azokból a megoldásokból mit lehet átzsilipelni.

Na és sikerült?

Nem sikerült.

Miért nem? Miben látod a kudarc okát?

II. Józsefnek miért nem sikerültek a reformjai? Kicsit előrébb járt a koncepció – az én elképzeléseim is talán most valósulnak meg. Jöttem Amerikából, itt éppen egy rendszerváltás volt, egy új Felsőoktatási Törvény, oktatási reform, megkapták az egyetemek a doktoriátusi PhD-jogot, megkapták az egyetemi tanári kinevezési jogot, először. De nem voltak érettek a feltételek arra, hogy amit külföldön láttam, azt adaptáljuk.

Mit csinálnál másként, ha most újra rektor lennél?

Azt a zöld lámpát nem vettem volna figyelembe és nem fogadtam volna el a rektori felkérést. Ez egy zsákutca volt. Elismerést nem hozott.

Akkor megbántad?

Ez egy stratégiai döntés volt és ez azt jelentette, hogy a kutatási területet, amit addig csináltam, félre kellett tenni, nem lehetett változatlanul tovább csinálni. No de ahhoz, hogy csináljak valamit tudományosan is, adva volt ez a rektori pozíció, bekerültem a Felsőoktatási Tudományos Tanácsba, a MAB-ba, úgyhogy indítottam egy új vonalat – egyetempolitika és az egyetemi menedzsment – amire szükség is volt egyébként, és amiben szintén volt már valamennyi gyakorlatom. Tizenvalahány évig, amíg meg nem szűnt, az FTT-ben tag voltam, ott voltam a forrásnál, kutattam, publikáltam, részt vettem a reform kidolgozásában.

Van-e benned sértettség? Vagy rossz érzés?

Csalódás.

Mit csinálnál másképp a rektori munkában?

Nem valószínű, hogy pályáznék. Vagy legalábbis az újra pályázást megspóroltam volna.

Ezek után azt feltételezem, hogy a doktorandusz hallgatókkal való munka több sikerélményt hozott. Erről tudnál valamit mesélni?

Több sikert hozott valóban. A kutatásnál váltottam a felsőoktatási témára, 101 publikációm volt ebben a témában, három könyvem is megjelent. Tagja voltam az Európai Unió azon bizottságának, ami a felsőoktatási intézmények stratégiai menedzsmentjével foglalkozott. Tagja voltam az Amerikai Felsőoktatási Kutatók Szövetségének, ott minden évben volt konferencián előadásom.

Milyen a kapcsolatod a hallgatókkal, magányos kutató voltál-e?

Inkább kutató voltam. Nekem mindig fontosabb volt a kutatás, mint a hallgatók.

Akkor nincs is olyan hallgatód, akivel külön személyesen foglalkoztál? Aki melletted nőtt fel, akire büszke vagy?

De, de vannak ilyenek, azok be is kerültek a tanszékre.

Ez a koránjöttéség végigvonul az életpályádon.

Igen, korán jöttem és túl gyorsan. A tornával is így voltam, a végső célig nem jutottam el. Olimpikon lettem? Nem. Már eljutottam a kerettagságig, de mi történt? Egy porckorongsérv közbeszólt. Éppen akkor, amikor a válogatókat rendezték a római olimpia előtt, hát nem tudtam elindulni, mert tornaszerre három hónapig ránézni sem volt szabad.

Professzor és Rector Emeritus – új célok

70 éves korod után új pályára került az életed. Az ifjúkori sport, a vállalati munka, a gyakorlat, a tudomány után most van egy másik életed: az utazás és a fotózás. Azt látni, hogy az életed kiteljesedett, az új életcélod ebben realizálódik.

A PhD-oktatás az emeritus időszakban is megmaradt (a gazdálkodástudományi, a neveléstudományi és a hadtudományi doktori iskolákban). Az utazás mindvégig napirenden maradt. Még egyetemista voltam, negyedéves, amikor eladtam a télikabátomat, hogy befizethessem egy IBUSZ-útra és elmentem síelni 1961-ben Zakopanéba. Amikor 1.900 forintos kezdő mérnöki fizetésem volt, vettem egy motorkerékpárt részletre, havi 800 forintos törlesztéssel és már akkor sátorral, motorkerékpárral egy hónapos utakat csináltam. Először csak Románia, aztán a Balkán, majd Európa. Az utazásaim soha nem szüneteltek.

Az utazásaid kapcsán inkább azt kellene kérdezni, hogy mely országokban nem jártál, van-e a világon olyan ország, ahol még nem voltál és ahová szeretnél még menni?

Most már inkább visszajárok. Ami nagyon jó volt és szép volt, az Új-Zéland, Dél-Afrika, Izland. Amerikában már vagy hatszor voltam, plusz még két évig kinn éltem, de ezzel az országgal nem lehet betelni. Lehet, hogy jövőre újra elmegyek. Szeretem az egyhónapos utakat. Megnézni mindent, bogarászni, meditálni, fotózni. Nekem az az elvem, hogy ha nem készülsz fel az országból, akkor nem tudod, hogy mit is láatsz. Például nagyon sokat foglalkozom ilyenkor az adott régió történelmével, emellett szeretem az olyan írásokat, amelyekben az utazók a régi és mai élményeikről írnak.

A fotózás meg az utazás összefügg. A fotózást tanultad vagy autodidakta módon indult és egyre profibb lettél?

Az egyetemen volt fotóklub, aminek tagja voltam. Még 1957-ben, Moszkvában vettem az első Smena8 gépet. No, de miből vettem? Amerikából '56 után küldték a csomagokat a rokonok és küldtek egy Hawaii típusú színes inget. Azt az inget leimádkozta rólam a szovjet válogatottban egy srác és annyi pénzt, rubelt adott érte, hogy megvehettem belőle az első komolyabb fényképezőgépemet, ami számomra akkor óriási dolog volt. Úgyhogy ott kezdtem el fotózni, és az első díjamat is egyetemi éveim alatt nyertem el, a *Fotó* című havilapban meg is jelent az egyik képem.

A Mecseki Fotóklub akkor az ország egyik legrangosabbja volt. Egyetem után Pécsre kerülve, nem mertem ott jelentkezni a képeimmel, olyan híre volt a klubnak. Már eme-ritus koromban, 75 évesen jelentkeztem felvételre a fotóklubba. Azóta kitüntettek a FIAP (Nemzetközi Fotóművészeti Szövetség) EFIAP (Kiváló Művész) cím ezüst fokoza-tával (nemzetközi szalonokon 59 országban 919 kiállított képpel, 65 díjjal). 2018-ban a MAFOSZ Év fotográfusa minősítésben a 3. helyet szereztem.

Ha újrakezdenéd, csinálnál-e valamit másként? Vannak még terveid?

Maradjunk az első részénél – egy nagyon izgalmas, változatos pályát raktam össze. Nem arról van szó, hogy beül az ember egy íróasztal mögé és onnan megy nyugdíjba, vagy on-nan viszik el kerekesszékkal. Kb. ötévente mindig volt valamilyen jelentős változás: vagy a munkakör, vagy a munkahely, vagy az oktatási/kutatási téma változott. Ez persze azzal járt, hogy sok területen eljutottam egy átlagosnál jóval magasabb szintre, de sehol sem ju-tottam el a csúcsra. A tornában például ifjúsági bajnok, olimpiai kerettag lettem, de nem lettem olimpikon. Tudományos téren MTA doktori szintig jutottam, amikor a rektori megbízás alatt témát kellett váltanom. Lehetett volna jobb az output, de az élet mindig új utakat nyitott meg előttem. Mindig gyors volt a tempó, a váltások miatt nem maradt idő a témák teljes kifutására.

Nem szoktál pecázni?

Nem.

Mert esetleg gyorsan rántod ki a botot.

Annyi ideig nem tudok nyugodtan ülni. Meditálásra a vitorlázás alkalmasabb – ott az ember órákat eltölthet a víz, a szél és gondolatai társaságában.

Jó, de összességében elégedett lehetsz.

Igen.

Nem vagy csálódott, nem vagy keserű ember.

Az éremnek két oldala van. Ami az egyik oldalon siker, a másik oldalon kudarc, mert lehe-tett volna jobb is. Ami kudarc, az másnál esetleg már egy életteljesítménynek számítana. És hála az Istennek, annyi mindennel sikerült foglalkoznom (és kisebb-nagyobb sikereket is elérni), hogy ez összességében boldoggá tesz. Mindegyik szakasz izgalmas volt, a rutin elkerült. Volt rangos visszacsatolás is: Szent-Györgyi Albert-díj, a Magyar Köztársaság Tiszti Keresztje (a stratégiai menedzsment területén iskolateremtés, felsőoktatási me-nedzsment kutatások).

Terveid?

A sport mindig nagy szerepet játszott az életemben és terveimben, ez most sajnos zátonyra futott. Már jelentkezni kellett térdprotézisre: gondok vannak már a gyaloglásnál is, a lépcsőn lassabban jövök fel, ami számomra szokatlan. Terveim szerint 90 éves koromig síeltem volna, 80-nál azonban le kellett állnom. Valószínűleg más mozgásformák után kell néznem.

Mióta emeritus vagyok, majdnem minden évben beültem valamilyen karon egy tárgyat hallgatni. Említék néhányat. Római jog: ez egy szellemi kaland volt. Hallgattam matematikát is egy félévet, Font Mártánál középkori magyar történelmet. Első izlandi utam után meghallgattam egy bevezető tárgyat a Földrajztudományi Intézetben a Föld és az élet keletkezéséről, a lemeztektonikáról. Ilyenkor végig ülöm és jegyzetelem a félévet a diákokkal együtt - hallatlanul izgalmas dolog újra diáknak lenni. Most éppen Heller Ágnes *Filozófiatörténet gólyáknak* című zseniális könyvét olvasom. Érthető és élvezetes, mert amikor én tanultam filozófiát, akkor az egy zanzásított, marxista átiratú, érdektelen filozófiatörténet volt.

Nagyon sokat olvasok. Történelmet is, mert az utazásokhoz az is kell, anélkül nem értesz semmit. Nekiálltam megírni egy részletesebb szakmai önéletrajzot, amit egy teljesebb emlékgyűjteménnyé szeretnék bővíteni, ami a privát emlékeimet is megőrökíti.

(Az interjút készítette: F. Dárdai Ágnes,
Pécs, 2019. október 25.)

SZEMLE

Társadalmi integráció, mobilitás és reprodukció

KESZEI András: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten*. Budapest, 2018. 342 oldal. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8.)

Az utóbbi években több olyan kötet és tanulmány látott napvilágot, melyek az oktatás társadalomtörténetéhez a kvantifikáció, a leíró statisztika módszereinek alkalmazása felől közelítenek. A forrásadottságok sajátosságai miatt ezek a munkák elsősorban a középfokú iskoláztatás területére fókuszálnak, és az iskolai anyagok nyelvei adatainak alapos feldolgozásával a szülői iskoláztatási stratégiákra, szokásokra kérdeznak rá. Ily módon az oktatás társadalmi funkcióit, illetve annak változásait igyekeznek kitapintani, meghatározva az iskolarendszer szerepét a társadalom polgárosodásának folyamatában.

A Korall Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat nyolcadik köteteként jelent meg Keszei András könyve, mely eredetileg – Bácskai Vera témavezetése mellett – doktori értekezésnek készült. A munka az elvégzett empirikus vizsgálat eredményeit a korszak tanügyi szabályozásával szembesítve igyekszik bemutatni, és elsősorban arra törekszik, hogy a tanulók társadalmi rekrutációja alapján a rendi és a polgári társadalmi alapformák kettősségénél differenciáltabb képet vázoljon fel a korabeli (városi) társadalomról.

A szerző vállaltan nem fordít nagyobb figyelmet kutatási eredményeinek az egyéni életutak (a narratív források segítségével rekonstruált egyéni perspektívák) vizsgálatával való kiegészítésére. Bár maga is fontosnak tartja a kvantitatív források makroszintű feldolgozása után a kutatói

léptékváltást, illetve a különböző léptékek összekapcsolását, ennek elvégzését a további kutatások körébe utalja.

A kötet első fejezete a munka kutatói kérdésfeltevéséi mögött meghúzódó elméleti keretek bemutatására törekszik, és ennek jegyében az oktatás és a társadalom közötti kölcsönhatások mikéntjének felvázolását adja. Fontos törekvése, hogy ne gépiesen működő, statikus társadalomképeket alkosson, hanem a folyamatos újraértelmezés révén a változások megértésének igényével forduljon a társadalom történeti elemzése felé.

Az itt ismertetett társadalmi kontextus a 18. század végének és a 19. század első felének magyarországi rendi társadalma. Az ennek keretei között tapasztalható társadalmi mobilitási és társadalmi reprodukciós igények folyamatait vizsgálva a struktúra–habitus–gyakorlat fogalom-hármasa mentén indul el a gondolatmenet. Az egyéni mentalitásnak és habitusnak az iskoláztatási utak kiválasztásában játszott szerepe miatt tér ki a szerző az egyén intézményes oktatást megelőző fejlődési időszakának és a hozzá tapadó elméleti megfontolásoknak a bemutatására. Az egyén ugyanis a (családi és intézményi) szocializáció révén válik – a gyermeket születésétől kezdve körülölelő – kultúra teljes jogú tagjává. E folyamat során olyan kompetenciák alakulnak ki, melyek a későbbi érvényesülés alapvető meghatározói lehetnek. A szocializáció és a kulturális integráció kapcsolatát a kötet részletesen körvonalazza (17–20. oldal).

Az intézményes oktatás keretei között az egyén elsősorban a későbbi boldoguláshoz szükséges tudás megszerzésére kap lehetőséget. Ennek sikeréhez azonban nagyban hozzájárul az oktatási rendszer aktuális állapota, így például a vizsgált korszakban az oktatás felekezeti változatainak sajátosan differenciált rendszere. E helyzet következtében a rendi társadalom tagjai kevésbé rendelkeztek egységes tudáskészlettel, „sok-

kal messzebb álltak egymástól kulturálisan, mint egy modern, polgári nemzetállam társadalmának tagjai” (21. oldal), ahol a technikai fejlődés és az oktatási modernizáció következtében a kultúra diverzitása kevésbé érvényesül.

Az oktatás és a társadalom között egyre szorosabbá váló kapcsolat egyik fontos következménye, hogy az előbbi egyre nagyobb jelentőséggel bír a társadalmi újratermelődés folyamatában, a képzettség megszerzése és igazolása egyre inkább normává válik. A társadalmi érvényesülésben egyre nagyobb szerepe lesz az iskolában megszerezhető tudásnak, illetve az annak igazolására szolgáló dokumentációnak. Így az intézményesített oktatásnak egyre nagyobb a hatása az egyéni pálya során később elérhető egyéb intézmények (foglalkozások, állások stb.) vonatkozásában, az egyes iskoláztatási utak bejárása egyre jobban meghatározta az egyén számára elérhető intézménystruktúrákat. Az utóbbiak elérésére való törekvés pedig meghatározza az oktatási piac keresleti és kínálati oldalának működését, így ennek vizsgálata a hagyományos iskolatörténeten túlmutató, társadalomtörténeti jelentőségű kérdés. Ezért fontos a keresleti és kínálati oldali magatartásformák, stratégiák vizsgálata, melynek a bemutatott kötet kiváló példáját adja.

A társadalmi reprodukció a rendi társadalom esetében a társadalmi különbségek felvállalt fenntartása mellett zajlott, ellenében a polgárinak tekintett társadalmi struktúra egyenlő esélyek társadalmát hangsúlyozó ideológiájával. Utóbbi esetében valójában az elkülönülés újfajta hierarchiái jöttek létre, tehát a két társadalmi formáció között jóval nagyobb az örökölt elemek továbbélése, mint az az erről folyó korabeli diskurzus alapján várható lenne (például üzletemberek nemességszerző törekvései). Másrésről az iskola(rendszer) jellegének változása – annak tömeges hatása miatt –

idővel a társadalomszerkezet átalakulását eredményezheti. Az iskolarendszer átalakításai viszont egyértelműen a „hatalmi térben” születnek, így a társadalmi reprodukciót is a *„hatalom birtokosai által gyakorolt kulturális önkény*” (25. oldal) határozza meg.

Az egyén fejlődése során a családi szocializáció által kialakított elsődleges habitust egy másodlagos habitus egészíti ki, mely az iskolai ismeretek és tapasztalatok interiorizálása révén alakul ki. Az utóbbira történő ráhatásnak nagy szerepe van a társadalmi modernizációs kísérletek időszakában, ahol előtérbe kerülnek a jövő társadalmi szintű formálásának igényei. Ebből következően a felvilágosodás időszakától kezdődően az iskola funkcióiról, közvetített tudás- és értéktartalmairól folyamatos viták zajlanak. E viták vizsgálata szintén nem lehet független az iskola és a társadalom közötti szoros összefüggéstől. Nem elegendő tehát az iskolák belső életének történeti elemzése, hanem figyelemmel kell lenni az itt leírt viszonyrendszerre is. Így az iskolatörténet egyes kérdései is csak az állam–társadalom–iskola kapcsolatrendszer viszonylatában vizsgálhatók.

A szerző kutatásainak egyik fő kérdése, hogy az oktatás milyen szerepet játszott a rendi társadalom magyarországi újratermelésében a 19. század első felében. Nem elsősorban a nemességről van szó, hiszen az ő esetükben a rendi állás a műveltség-től függetlenül adott volt, még akkor is, ha bizonyos (nyelvi és jogi) tudáselemek elsajátítása itt is szükséges volt az érvényesüléshez. A képesítések szimbolikus piacának e korai fázisában az iskolai teljesítmény elve még nem volt a magasabb társadalmi státusz vagy hivatás megszerzésének meghatározó eleme. E helyzetnek a változása mutatja a polgárosodás elemeit a vizsgált időszakban.

A korszak „oktatási piaca” viszonylag szűkre szabott volt, melyet a szakképzés hiánya is jellemzett. A születés által megpha-

tározott társadalmi kényszerpályák elsősorban makroszintről voltak láthatók, az egyes csoportok közelebbi vizsgálatakor az „*alkotóelemek mozgását, felemelkedési törekvéseit látjuk*” (például mezővárosi polgárosodás, a „vállalkozók előfutárai”, a honorácior presztízs emelkedése – 33. oldal). A kor társadalmi-gazdasági változásai következtében a meglévő rendi-jogi keretek szűknek mutatkoztak, a továbblépést azonban a rendszer szétagoltsága és a meglévő autonómiák védelmezése nehezítette. Az egyénben meglévő „emelkedési vágy” e keretek között volt érvényesíthető, a „rituális státusváltásban” pedig az iskolának fontos szerep jutott. Ezek viszonylagos függetlensége hozzájárult a meglévő rendi keretek lazításához, a társadalmi-gazdasági-hatalmi változások pedig a képzettség-rang-presztízs egymáshoz való viszonyának ártértékelődését hozták.

E komplex rendszert alkotó elméleti alapoknak a tisztázása után tekinti át a szerző az 1777 és 1848 közötti időszak magyarországi iskolarendszerét, kiemelten foglalkozva a katolikus piarista rend és az evangélikus felekezet oktatásügyi törekvéseivel. Az iskolaügy királyi felségjogként való kezelését Mária Terézia egy 1769-es rendelete újította fel, ezzel az állam hatáskörébe utalva az iskolai kérdések szabályozását. Az állami felügyelet erősítésére irányuló törekvés elsősorban a katolikus iskolák esetében volt hatékony, mivel itt az az uralkodó főkegyúri jogával együtt érvényesült. A protestánsok feletti ellenőrzés joga ennél jóval korlátozottabb volt, ami nem segítette elő az iskolarendszer (katolikus alapon történő) egységesítését és összehangolását. A közjó, a társadalom mind szélesebb rétegeinek boldogulása érdekében cselekvő állam törekvései a (felekezeti és területi) rendi autonómiákba ütköztek, korlátozva az állam szakszerű, hatékony működését, rontva annak versenyképességén.

A kötet második nagyobb fejezete ennek a helyzetnek a körüljárására, illetve az 1777. évi Ratio Educationistól kezdődő oktatási reformtörekvéseknek a bemutatására törekszik. Ennek révén látható, hogy a bevezetett és tervezett reformok hatására a felekezeti iskolarendszerek – egyelőre külön-külön – elmozdultak az egységesebb működés irányába. Az 1777-es és az 1806-os Ratiók ismertetése után ezért a szintén 1806-os *evangélikus Systema* bemutatása következik.

Az első Ratio alapeszméje a hasznos és engedelmes alattvalók képzése volt, kevésbé tükröződnek benne társadalmi modernizációs elképzelések. A tehetségek számára ugyan utakat nyitott, de a társadalom szerkezetének megváltoztatásával nem számolt. Ez a szabályozás elsősorban a nemességre fókuszáló retorikai műveltségesszmény jegyében született, melyet a reformkor liberális nemzedéke jelentős kritikával illetett, megfogalmazva a kor új igényeit (például gyakorlatias gondolkodás, szakoktatás kialakítása, a reál ismeretek egyenértékűsége), a modern, gazdasági embert állítva „kimeneti követelményként” az iskola elé. A konzervatív szemléleten az 1806-os Ratio sem sokat változtatott, e helyett folyamatos probléma volt az alsóbb rétegek túlzott iskolalátogatási hajlandósága körüli aggodalom (a műveltség a mobilitási késztetés növekedését eredményezi).

A jogszabályok alapján történő áttekintés során a szerző figyelmeztet arra, hogy a normatív jelleggel megfogalmazott szövegeket nem szabad összetéveszteni a korabeli valósággal. Utóbbi rekonstruálása külön kutatást igényel, de a kiindulópontot jelentő szabályozás így is sokat elárul a valóság jellegzetességeiről.

A katolikus kis- és a nagygymnáziumi rendszer normatív szabályozásának ismeretetését a Schedius Lajos-féle evangélikus egységes szabályozási kísérlet bemutatása

követi. Ennek indoka, hogy a pesti evangélikus elemi iskola és a gimnázium is nagyjából ezt tette magáévá (62. oldal).

A katolikus és a protestáns iskolák versenye a 18. században jelentősen kibővítette a hazai (középfokú) iskolahálózatot. Ennek méreteire (az iskolák és a tanulók számára), felekezeti változatainak jellemzőire vonatkozóan kapunk adatokat a következő terjedelmesebb részben (65–82. oldal). A szerző megállapítja, hogy a vizsgált korszakban – az összes felekezeti középiskola számára vetítve – az evangélikus oktatási rendszer dinamikusabb bővülése figyelhető meg, a katolikus középfokú iskolarendszer bővülése pedig korábban, a 18. században volt nagyobb arányú. Érdekes tapasztalat, hogy az összes diáklétszám nem akkor volt a legnagyobb, amikor a legtöbb gimnázium működött. Ez elgondolkodtató lehet a *„kínálat tudatos növeléséről mint a kereslet gerjesztésének legfőbb eszközéről”* kialakult elképzelések vonatkozásában (69. oldal).

Az ország evangélikus lakosságából 1787 és 1846 között közel fél százalék járt felsőbb iskolába. Az evangélikusok nagyobb arányú városi jelenléte miatt ez a katolikusok adatainál valamivel magasabb volt. Országosan vizsgálva a magasabb iskolai szintekre összességében a lakosság elenyésző része jutott csak el, és arányuk csökkenően volt. A kötetben alaposan elemzett két iskola közül a pesti piarista gimnázium az 1810-es évektől az ország legnagyobb diáklétszámú gimnáziuma volt, az 1821-ben alapított pesti evangélikus gimnázium pedig a saját felekezetén belül a középiskolák középmezőnyébe tartozott (81–82. oldal).

A kötet viszonylag nagy teret szentel a kisebbségi felekezetek és az oktatás közötti kapcsolat ismertetésének. A pesti evangélikus és az izraelita közösség bemutatása azért is fontos, mert mindkettő a felekezetek iskolázottsági sorrendjében az átlagot messze meghaladó arányt képviselt. A felekezeti

oktatás elsődleges funkciója a felekezeti közösség újratermelése volt, de az esetlegesen remélt társadalmi emelkedés és presztízs-növekedés, illetve az ettől várt sikeres társadalmi integráció miatt egyes kisebbségi felekezeteknél „túlsikeresedés” jelentkezett. A kötet részletesen ismerteti Pest és Buda viszonyát a kisebbségi felekezetekhez, a pesti evangélikus gyülekezet megalakulásának körülményeit és helyzetének rendezését. Alapos bemutatásra kerülnek a pesti evangélikusok létszámának változásai és nyelvi-etnikai csoportjainak jellemzői. A létszámnövekedés – a hiányos forrásadottságok ellenére – adatolható, az 1812-es egyházlátogatás szerint körülbelül 1600 tagja volt a gyülekezetnek. A növekedés forrása egyértelműen a bevándorlás volt, elsősorban a Felvidék túlnépesedett területeiről. A magyar, német és szlovák nemzetiségű evangélikusok társadalmi mintázata szerint a magyarok inkább a nemesség és a katonaság, a németek elsősorban a kézműves és kereskedő foglalkozások, míg a szlovákok a napszámos-munkások kategóriáit gyarapították. A gimnáziumot főleg a német nyelvű lakosság látogatta (94. oldal).

A vizsgált két iskola diákjai szempontjából fontos volt a zsidóság helyzetének rövid bemutatása is. A zsidók 1848 előtti társadalmi helyzetét a korlátozások időleges feloldása és azok időnkénti újra életbeléptetése jellemezte. A különböző társadalmi státusban lévő zsidók fennhatóságtól függően eltérő jogállásúak is lehettek. A többségi társadalom részéről a zsidóemancipáció kérdései a társadalmi integráció és az asszimiláció kérdéseivel kapcsolódtak össze, az azokra adható válaszok pedig a zsidó közösségeket is megosztották. A kérdés összefüggött a zsidóságot felekezetként vagy népként, illetve ezek összefonódásaként (kettős kötődés) felfogó megközelítésekkel. A szerző alaposan bemutatja a magyar politikai elit meghatározó képviselőinek állás-

pontjait, és az erre adott különböző zsidó válaszokat is.

A zsidóság létszáma és társadalomszerkezete a vizsgált korszakban szintén sokat változott. Az 1840-es évek elejére létszámuk meghaladta a 210 ezer főt, amely a magas születési arány mellett a bevándorlásból táplálkozott. Utóbbiak között pedig egyre nagyobb számban voltak kevésbé polgárosult „galíciai zsidók”. Társadalmi összetételükre a paraszti réteg hiánya, illetve a kisszámú kézművesréteg volt jellemző, akik mellett viszont nagyobb arányban jelentek meg a kereskedő foglalkozásúak. A társadalmi felemelkedés számukra is az iskola-rendszer középszintjén keresztül vezetett. Az 1851-ben körülbelül 12 ezres lélekszámú pesti zsidóság esetében a fenti sajátosságok szintén megfigyelhetők. *„A vándorlás végeredményeképpen Pestre érkezők korösszetétele és a magasabb gyermekszám a város egyéb felekezeteihez képest fiatalabb, általában jobb körülmények között élő, a gyermeket nagyobb gonddal nevelő társadalomra enged következtetni.”* (111–112. oldal) Ez részben magyarázza a náluk jelentkező kiugró beiskolázási arányokat.

A kötet negyedik fejezete a késő rendi korszak pesti társadalmát mutatja be. A két vizsgált iskola legfontosabb merítése, az intézmények vonzáskörzete elsősorban ide koncentrálódott. A város társadalmának sajátosságai tehát meghatározók voltak az iskolai diákság vonatkozásában. A 18. század végére Pest és Buda európai hírű vásárváros lett, az ország kereskedelmi és piacközpontja. A népességnövekedéssel párhuzamosan Pesten elsősorban a kézművesek, majd a kereskedők aránya növekedett jelentősen, mellettük a napszámosok rétege szélesedett. A népességnövekedés fő forrása a magyarországi eredetű bevándorlás volt, és elsősorban a külvárosok növekedtek dinamikusán, de a belvárosi népesség nagy része is kicserélődött az 1820-as évekre. Ez magával

hozta a felekezeti arányok változását is, a katolikusok esetében csökkenés volt tapasztalható, az evangélikus és a zsidó népesség növekedése mellett.

A városi társadalom foglalkozásszerkezete is jelentős változásokon ment keresztül. A kötet bőségesen tárgyalja az egyes foglalkozásokhoz tartozók helyzetét, kitérve a 1. tisztviselő, hivatalnok, értelmiségi, 2. kereskedő és 3. kézműves kategóriák bemutatására.

A kötet gerincét egy rendkívül alapos elemzés adja a pesti piarista és evangélikus gimnáziumok tanulóiról. Az iskolák anyakönyveiben található alapadatok alapján készült, közel 17.000 tételes adatbázis segítségével kerül megvizsgálásra a tanulói létszámok változása, a származáshely szerinti megoszlás, illetve a középiskolai iskoláztatás társadalmi háttere.

A pesti piarista gimnázium estében a minta az 1808 és 1848, az evangélikus gimnázium estében az 1825 és 1848/49 között regisztrált tanulókat tartalmazza. Az adatok elemzését két szinten végezte el a szerző: az első szint az iskolák összes tanulóit jelenti évente (ez elsősorban az egyes osztályok létszámának alakulását szemlélteti), a második szint egy szűkebb csoport vizsgálata. Utóbbinál a gimnázium alsó tagozatának első, utolsó és a felső tagozat utolsó osztályának tanulói kerültek elemzés alá, több változó érvényesítésével (lakhely, vallás, a szülő foglalkozása, rendi állása). Egy harmadik szintként ezeket egészíti ki a két gimnáziumból három időpontból kiindulva egy-egy kezdő osztály sorsának nyomon követése, melynek segítségével az elemzés azt kívánja vizsgálni, hogy az első osztályból milyen arányban jutnak el a diákok a tanulmányok végéig. Ez ugyanis megmutatja, hogy a klasszikus lemorzsolódás mellett, kik és milyen megfontolásokból szállhatnak ki menet közben, mivel a beiskolázási stratégiájukban kitűzött célt meg-

valósították. (Például az alsóbb fokú városi hivatalnoki állások, az ipari és kereskedelmi pályák betölthetők a kisgimnázium teljes vagy részleges elvégzése után is, míg a jogi vagy magasabb fokú értelmiségi, tisztviselői pálya reményében igyekeztek minél tovább bent maradni – 142–143. oldal). Utóbbi esetben a szerző elemzése arra törekszik, hogy valószínűsítsen bizonyos „oktatási természetű befektetéseket”, egyfajta tudatos iskoláztatási stratégiát.

Az első elemzett szempont a két gimnázium létszámingadozásainak hátterére próbál rávilágítani. Itt fontos tapasztalat, hogy a gimnáziumi létszámnövekedés egyik esetben sem követte Pest lakosságszámának alakulását, elsősorban az 1840-es évek gyors növekedési ütemét. A piaristáknál az 1830-as évek elején valószínűleg a kolera és a pesti árvíz fogta vissza az iskoláztatási kedvet. (148. oldal) A növekedés forrása a közrendűek nagyobb belépési aránya volt, és náluk is leginkább az első grammatikai osztályokba való belépés emelkedett. Az evangélikusoknál az 1836-os intézményi reformot követően történt – a piaristákéhoz nem mérhető volumenű – emelkedés, addig ugyanis ennek a korábbi „kétosztályos rendszer” korlátokat szabott.

A származáshelyek elemzésekor külön került bemutatásra a pesti, illetve a vidéki illetőségűek csoportja, utóbbiakat nagyobb tájegységek keretébe összefogva. A piaristáknál végig kétharmad felett volt a pestiek aránya, az evangélikusok estében pedig ez az arány valamivel magasabb, 80–90%-ra tehető, tehát mindkét intézmény elsősorban helyi iskoláztatási igényeket elégített ki (157. oldal). A nagy időtávon belül az elemzés a piaristák esetében négy időmetszetben (1808–1818, 1819–1828, 1829–1838, 1838–1848) vizsgálja a változásokat. Az első időszakban a pestiek magas arányát az alsóbb osztályok nagy létszáma eredményezi, mely arány feljebb haladva

egyre mérséklődik, a humán tagozat második osztályán a vidékiek már többségbe kerültek. Az elemzés kitér a vidéki diákok származáshelyeinek regionális összesítésére, összesen kilenc nagyobb táj, közigazgatási egység kialakításával. Így sikerült meghatározni az iskola tényleges vonzáskörzetét is. A diákok többsége a Duna-Tisza közének vármegyéiből érkezett, elsősorban Pest-Pilis-Solt megyéből. A vidékiek nagyrésze a nagygimnáziumi tagozat kedvéért érkezett a pesti piaristákhoz. Különösen a Felvidék sűrű katolikus (piarista) iskolahálózata felől érkeztek ide a továbbtanulni szándékozók (163. oldal). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a pesti iskolákat használók vizsgálatakor fontos annak megállapítása is, hogy az ide érkezők „iskolákban gazdag”, vagy éppen „iskolákban szegény” régióból jöttek-e, illetve a saját régió milyen alternatívákat nyújtott, vagy éppen nem nyújtott. A távolság mellett ez lehetett az iskolaválasztást befolyásoló egyik fontos tényező.

Az evangélikus gimnázium esetében magasabb a pestiek aránya, és az iskola vonzáskörzete szűkebb a piaristákénál. A vidéket alkotó nyolc tájegységből elsősorban itt is az utolsó osztályban a legmagasabb az arányuk, ami szintén a továbbtanulás reményében érkezők, jogi-értelmiségi pályára készülők nagyobb jelenlétéről tanúskodik. Itt a vidékiek többsége Fejér megyéből és részben a felvidéki megyékből érkezett.

A diákok társadalmi hátterének vizsgálata a következő nagy fejezet témája. A szülő vagy gondviselő foglalkozása, rendi állása, a diák vallása kapcsán született bejegyzések itt is a fent említett osztályok esetében kerültek elemzésre. Minden itt jelzett esetben számolni kellett az anyakönyvekben ki nem töltött adatok nagy számával. Ennek ellenére – a szerző megállapítása szerint – az elemzés relevanciája nem csökken, a tendenciák megállapítására így is alkalmas a létrehozott adatbázis.

A piaristák gimnáziuma esetében a rendi állás (közrendű, városi polgár, nemes, arisztokrata) tekintetében a polgárok közé soroltak az évek múltán egyre kevésbé tartották fontosnak, hogy gyermekeiket ebbe az iskolába járassák. Osztályonként előre haladva egyre kevesebb volt a nemesek aránya is, növekedett viszont a közrendűeké. Az utolsó humán tagozaton a nemesek szinte mindig többen voltak, mint a polgári származásúak. A közrendűek körében Pesten az 1820-as évek elején növekedett meg az iskoláztatás iránti igény, amit az első osztályokban való nagyobb arányuk is mutat (184. oldal).

Az elemzés ezt követően három osztály tanulói kapcsán mutatja be a diákok szüleinek foglalkozás szerinti megoszlását. Itt a diáklétszám növekedésével elsősorban a kereskedők csoportja erősödött, melyet az értelmiségiek, majd a tisztviselők és a hivatalnokok követtek, végül a katonák következtek. A szerző következtetése szerint a ki nem töltött adatok mögött jelentős részben a kézműves apák magasabb aránya állhat (187. oldal).

A vallási megoszlás tekintetében a növekedésből a katolikusok és az izraeliták vették ki leginkább a részüket. A kisgimnázium első osztályában az 1830-as évektől a kézműves és a kereskedő háttérűek fölénye volt megfigyelhető, a negyvenes évek végén pedig már az értelmiségi szülők aránya volt a legmagasabb. A felsőbb osztályokban a harmincas évektől értelmiségi fölény volt, őket a kereskedők, majd a negyvenes évektől a kézművesek követték. A munka további alfejezetei a kereskedők fiainak, a kézművesek fiainak, az értelmiségi és hivatalnok-tisztviselő réteg fiainak rendkívül alapos, differenciált, többváltozós elemzését adják.

Ezt követően – valamivel rövidebben, de a piarista gimnáziumhoz hasonló alappal – kerül bemutatásra a pesti evan-

gélikus gimnázium tanulóinak társadalmi háttere a szülők rendi állása és a tanulók vallása alapján. Itt a nemesek és a polgárok létszámában nem mutatkozott nagyobb ingadozás, a polgárok elsősorban pestiek voltak, a nemesek pedig jellemzően vidékiek, a közrendűek között pedig szintén a Pestről érkezők voltak nagyobb számban. A rendi állás szerinti tagozódás a gimnázium városi iskolai funkcióit tükrözi (221. oldal), a nemesek kivételével minden más csoport létszáma csökkent az osztályok előrehaladtával.

A származáshely alapján a nagy többségű pestiek mellett elsősorban Szepes, Pest-Pilis-Solt, Sopron és Pozsony vármegyékből érkeztek ide diákok, de viszonylag magas volt a külföldiek, elsősorban a német területekről származók aránya is.

Az 1830-as évekig az evangélikusok voltak túlsúlyban az iskolában, ekkor viszont felzárkóztak melléjük az izraeliták. A szerző szerint a zsidók valószínűleg a németnyelvűség, a kisebbségi felekezeti lét, a neohumanista pedagógiai elvekből fakadó türelmesebb bánásmód és a korszerűbb tananyag miatt jelentkeztek ebbe az iskolába, de ehhez járult a két felekezethez tartozók térbeli közelsége is (226. oldal). Érkezésük mögött elsősorban a társadalmi beilleszkedéshez kapcsolódó motivációk állhattak.

Az evangélikus gimnázium diákjait a szülők foglalkozása alapján négy foglalkozáscsoport szerint elemezte a szerző (kereskedők és vállalkozók, értelmiségiek, tisztviselők és hivatalnokok, kézművesek). Összességében a kereskedők tartós fölénye rajzolódott ki, amihez az értelmiségiek növekvő jelenléte párosult. A kereskedők kategóriáját tovább differenciálva a nagykereskedők aránya volt meghatározó, elsősorban az izraelita vallásúak köréből (235. oldal). Itt állapítja meg a szerző, hogy a piaristáknál a zsidóság csökkenő létszámai mögött elsősorban az iskolaváltás ténye állhatott,

nem pedig az iskoláztatási igények csökkenése. Ezt igazolják az evangélikus gimnázium adatai is. Az sem volt ritka, hogy bizonyos nagykereskedő családok gyerekei mindkét gimnáziumban képviseltették magukat (például Wodianer, Ullmann, Pollák – 236. oldal).

Az evangélikus gimnáziumba járó tisztviselő-gyerekek zöme vidéki volt, és elsősorban a felsőbb osztályokat látogatták, a nagygimnázium utolsó osztályában nagyrészt csak az értelmiségiek és a kereskedők maradtak a pestiek közül. Összességében a felsőbb osztályokba járó pesti és a vidéki diákok között is a kereskedőfiúk száma volt a legnagyobb arányú, meghaladva az értelmiségiekét is. Az 1830-as évek második felétől ez az iskola a kereskedők iskolája lett, akik közül egyharmad részt tettek ki a nagykereskedők. (241. oldal) A kiskereskedő és a kézműves csoportok jellemzően a kisgimnázium valamelyik osztályánál befejezték tanulmányaikat.

Az evangélikus gimnáziumban a reprodukciós stratégia elsősorban a vidéki értelmiségi- és tisztviselőréteg döntéseiben volt meghatározó. A felemelkedés és a foglalkozásváltás reményében érkezők soraiban a kiskereskedők és a kézművesek lehettek többségben, míg a megszerezhető presztízstöbblet reményében a kereskedők és az izraelita felekezethez tartozók jelentkeztek az iskolába (242. oldal). Az egyes elemek természetesen egymás mellett egymást erősítve, kiegészítve is jelen lehettek.

A rendkívül alapos statisztikai elemzés összességüként a szerző áttekinti az oktatás funkcionális megközelítései közül azt a három csoportot, melyet különösen hasznosnak tart: a társadalmi integrációt előtérbe helyezőket, az oktatás társadalmi mobilitást elősegítő szerepére fókuszálókat, végül a társadalmi reprodukciós szerepet a középpontba állítókat. A kötet második

nagy részében e szerepkörök tükröződésének vizsgálta történik a korabeli normatív szabályozások kapcsán, illetve annak bemutatása, hogy ezek hogyan tudtak érvényesülni a korabeli felekezeti viszonyok között.

A munka legfontosabb részei a két pesti gimnázium diákjainak összehasonlítását elvégző fejezetek. A megközelítés – a leíró statisztika módszereinek alkalmazásával – többléptékű, a teljes tanulólétszámtól az egyes osztályok adatainak elemzéséig vezet. A fent kivonatosan bemutatott eredmények (a leíró statisztika közvetett bizonyítékaival) azt igazolják, hogy a kutatás sikeresen azonosította a különböző foglalkozáscsoportokhoz és rendi állásokhoz köthető beiskolázási stratégiákat, meghatározta a különböző szintű iskolai tagozatok eltérő funkcióit és azok használói körét, illetve a két gimnázium vonzáskörzetének sajátosságait is.

Végül a szerző megállapítja, hogy Pest társadalmából *„a közrendűek növekvő aránya ellenére (...) létszámukat tekintve igen jelentős társadalmi csoportok maradtak ki a középiskolákból. Ez főként a napszámosok, munkások tömegeit jelenti (...). Az iskoláztatási stratégiák ebben az időszakban csak egy szűk kisebbségre lehettek jellemzőek, legalábbis középfokon. Ha a pesti kiskorúak és középiskolai diákok létszámát összevetjük, akkor kiderül, hogy mindössze pár százalékkuk járt a két gimnázium valamelyikébe a vizsgált időszak során: ez a tény, egyfajta exkluzivitásként értelmezve, minden bizonnyal növelte a középfokú tanulmányok értékét, presztízsét.”* (258. oldal).

A kötet elemző részeit számos ábra és táblázat kíséri, illetve hozzájuk terjedelmes függelék kapcsolódik. Utóbbiban az elemzett adatsorok bőséges mennyisége kerül közlésre, lehetőséget adva a további elemzések számára.

Csibi Norbert

Tanárképzés, történeti reflexiókkal

Ötvenéves a pedagógusképzés a Nyíregyházi Főiskolán. Szerk. BREZSNYÁNSZKY László – VINCZE Tamás. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 2013. 243 oldal.

Régi adóssága a hazai neveléstörténet-írásnak az 1945 utáni – főként hazai – neveléstörténet „megírása”. Az adósság azért is furcsa, mert eközben a hazai neveléstörténet-írás módszertan és szemléletmód tekintetében meglepően progresszív eszközöket emelt be a kutatói térbe.¹ Ezzel párhuzamosan az utóbbi néhány évben jelentősen megnőtt a kutatói érdeklődés az 1948–1990 közötti, az úgynevezett szocialista nevelés korszaka iránt.² Ám az egyéni kutatói érdeklődés és az intézménytörténet – utóbbi mindig együtt jár valamiféle önlegitimációval is³ – általában ritkán találkozik szerencsésen össze.

Brezsnyánszkyék kötete a rektori köszöntővel indul – ahogy az már megszokott –, és már az elején olvasható egy reflektív szöveg a kutatásokról (9–11. oldal). Ez neveléstörténeti vizsgálódások esetében nem

gyakori,⁴ így én személy szerint örömmel olvastam ezt a kutatói dilemmákat is fel-táró történeti bevezetőt. A fejezetek rövid összefoglalója ugyanakkor a kötet elején legalábbis szokatlan és megítélésem szerint indokolatlan is (11–15. oldal), bár valószínű, hogy a tudományos szakszövegekben kevésbé jártas olvasót hivatott segíteni.

A kötetet Pornói Imre áttekintő tanulmánya vezeti be (*Az általános iskolai pedagógusképzés oktatáspolitikai meggondolásai*). Lényegében véve két dolgot kellett „egybeolvasztania” a szövegben a szerzőnek: egyszerre kellett egy általános, oktatásügyre fókuszáló köztörténeti bevezetőt írnia és egy Szabolcs megyei specifikus áttekintést adnia. Az 1945–48 közti fordulatot részint eredeti dokumentumok alapján rekonstruálva mutatja be, így Ortutay Gyula, Darvas József és Erdey-Grúz Tibor korabeli fel-szólalásait felhasználva. Mindezt elemző, értelmező módon teszi, rávilágít például a Keresztury Dezső (akkori kultuszminiszter) által mondottak és a valóság közti el-lentmondásra: miközben a pedagógusok anyagi és szellemi függetlenségéről beszélt, 80%-kal csökkentette a bérüket (17. oldal).⁵ Sajnálatos ugyanakkor, hogy nem merített az utóbbi 20–30 év nevelés- és művelődéstörténeti irodalmából, így például Donáth Péter,⁶ Knausz Imre,⁷ Kovács Éva⁸ vagy éppen Mikó Zsuzsanna⁹ munkáiból, hogy a legfontosabbakat említsük.¹⁰ Ettől függetlenül plasztikusan ábrázolja a

1 Például SZABOLCS 1999; SZABOLCS 2011; PUKÁNSZKY 2008; DARVAI 2011; NAGY 2012; SOMOGYVÁRI 2012.

2 Az első feldolgozások még az 1980-as években íródtak (például KNAUSZ 1985; KNAUSZ 1994), de találunk néhány példát az utóbbi évek terméséből is (NAGY 2000; SZABOLCS 2006; DONÁTH 2008a; DONÁTH 2008b; DONÁTH 2012), és természetesen a sor még hosszan folytatható lenne. Két, műfaját tekintve sajátos kötetet is meg kell említeni: Báthory Zoltán 2001-ben megjelent, vitát inspiráló kötetét, a *Maratoni reformot* és Trencsényi László 2011-ben megírt *Maratoni seregét* (BÁTHORY 2001; TRENCSENYI 2011).

3 Ez részben érthető a műfaji sajátosságok eltéréseiből fakadóan, mindamellett a kerek évfordulókra rendszeresen jelennek meg intézménytörténeti szövegek, vö. KISS – VAJDA 2010; OROSZ – IFJ. BARTA 2012; PAPP 2014.

4 Vö. MÉSZÁROS 2014.

5 Ez akár a mindenkori politikát is jól jellemezheti, elég csak behelyettesíteni a minisztert és a gazdasági valóságot.

6 DONÁTH 2008a; DONÁTH 2008b.

7 KNAUSZ 1985; KNAUSZ 1994.

8 KOVÁCS – PÖCZE 1988.

9 MIKÓ 2008.

10 Továbbá számtalan forráskiadványt is célszerű lett volna felhasználni például VÁG 1967; VÁG 1971; VÁG 1977; HORVÁTH – ZIBOLEN 1975; DANCs 1979; 1988; KARDOS – KORNIDESZ 1990.

hangsúlyeltolódás és a progresszív ideológia végrehajtását (20. oldal), ráadásul mindezt irodalmi stílusban megírva. A tanulmány egyik legérdekesebb pontja az 1940-es évek iskolaszervezet-változásait vizsgáló rész, kiemelve azt a tényt, hogy az általános iskola előtt meglehetősen szétaprózott volt a magyar iskolaszervezet.¹¹ A másik érdekes alfejezet a pedagógusképzésben bekövetkezett fordulatokat tárgyalja (24. oldal), kár, hogy a felsorolásból kimarad a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, amely önállóan 1974-ben, Szombathelyen kezdte meg működését. A tanárképzés fordulópontjait és az 1956-ot követő reformelképzeléseket is jórészt Ladányi Andor 1989-es munkájára¹² építve mutatja be az alfejezet. A fentiekén túl Pornói írásának erénye, hogy sok statisztikával dolgozik és jó alapot ad a kötet további tanulmányainak olvasásához.

Brezsnyánszky László több tanulmány-nal is jelentkezik a kötetben társszerzőként, ám első szövegét önállóan jegyzi (*A főiskola első évei és képzési sajátosságai*). Már a bevezetőben egy komoly ellentmondásra hívja fel a figyelmet: a főiskolát alapító rendelet *pedagógiai* főiskoláról, az alapítók azonban már a kezdetektől *tanárképző* főiskoláról beszéltek és még az intézmény pecsétjében is a tanárképző főiskola szerepel (35. oldal). Ennek a problémának a feloldására, a tőle megszokott alapos-sággal áttekintett korai dokumentumokra támaszkodva, egyfajta „közös nyomozásra” invitálja az olvasót, amely persze a következő oldalon (36. oldal) véget is ér, hiszen a megoldás nyitja az 1962. évi 22. törvény erejű rendelet, amelyben deklarálják, hogy a pedagógiai főiskolák ezentúl mint tanárképző főiskolák működnek. Az intézmény elnevezését követően Brezsnyánszky az alapítás és a helyszínválasztás okait kutatja, a

forrásbázis hasonló, mint a fentebb vázolt kérdés esetében: jogszabályok és főigazgatói beszédek. Természetesen a főiskola-alapítás okai között részben történelmi okok is meghúzódnak, ilyen ok például a tanárhiány, amelynek megértéséhez Kardos József 2007-es kötetét hivatkozza, és nem felejt el megemlíteni, hogy Kardos – nem mellesleg – fontos pozíciót¹³ töltött be a Művelődési Minisztériumban, vagyis maga is érintett volt számos kérdés eldöntésében. A kezdetekkel kapcsolatban nemcsak az alapítás körülményeit tárja fel, hanem a belső működésről is szót ejt a *Tanszékek az alapítást követő években* című alfejezetben (41. oldal). Kiemelten foglalkozik a Neveléstudományi Tanszéken dolgozókkal, rövid életrajzi áttekintést adva róluk (43–46. oldal), valamint bemutatja a képzés helyi sajátosságait is, mint például a 2+2-es képzést (48. oldal), amelynek során a hallgató az első két évben csak az egyik szakját tanulta, majd egy „részállamvizsgát” követően már taníthatott is.¹⁴ Az itt bemutatott kötet megjelenését követő évben a szerző egy hosszabb tanulmányt szentelt a főiskolán folyó tanárképzés történetének.¹⁵

Kissné Rusvai Julianna és Bicsák Zsannett Ágnes is több tanulmánnyal jelentkezett a kötetben. Kissné csak társszerzőként, Bicsák Zsannett egy alkalommal önállóan is. Közös en írt tanulmányuk a tanárképző és a tanítóképző intézet – amúgy

¹³ Kardos a felsőoktatási osztály vezetője volt hosszú évekig, végül történészként ment nyugdíjba az ELTE-ről. A neveléstörténet iránt elsősorban a művelődéstörténet felől érdeklődött, 2007-es kötetében (KARDOS 2007) jórészt a Kornidesz Mihállyal – volt tv-elnök – közösen szerkesztett forráskiadványukat használta fel (KARDOS – KORNIDESZ 1990).

¹⁴ Ennek előnyeiről és hátrányairól is olvasható egy alfejezet, amely korabeli források – feljegyzések, értekezletek – segítségével rekonstruálja, hogy a „kombinált képzés” végül mennyire váltotta be a hozzá fűzött reményeket (46. oldal).

¹⁵ BREZSNYÁNSZKY 2014.

¹¹ Vö. MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY 2005. 296., 315., 327., 330.

¹² LADÁNYI 1989.

mai szemmel nézve teljesen logikus – fúzióról szól. A főiskola alapításától számítva nyolc év telt el a fúzióig (1970), melynek hátterében többek között a két intézmény közötti jó viszonyt fedezhetjük fel. Már 1967-ben javaslat született az intézmények kapcsolatának „fejlesztéséről” (55. oldal). Az együttműködés olyan egyszerű, hétköznapi dolgokban nyilvánult meg, ami – normális esetben – megvalósul mindenféle kötelezettség nélkül is: például a tanegységek irodalomjegyzékének cseréje, vagy egymás gyakorlati óráinak látogatása (55. oldal). A fúzió részletszabályait is meghatározták, a gazdasági kérdésekről külön feljegyzés rendelkezett, az egyesülés személyi felelősei a két intézmény gazdasági igazgatói voltak (56. oldal). Természetesen ekkor is, mint napjainkban a gazdasági kérdések – az oktatók átvétele, a felvett hallgatók aránya, az oktatói terhelések optimálisabb elosztása stb. – voltak a legfontosabbak.¹⁶ Az egyesítés személyi és dologi oldalával az úgynevezett tíz tagú Egyesítő Bizottság foglalkozott, melynek tagjai a két intézmény igazgatói, gazdasági felelősei, személyi előadói, valamint a párt és a szakszervezetek delegáltjai voltak (57. oldal). A fúziót követő első tanévről nem sok szó esik a tanulmányban, mindössze annyit említenek a szerzők, hogy 18 tanár milyen intézetbe, tanszékre vagy nyelvi lektorátusra került (60–61. oldal), a tanítóképző intézet fizikai elhelyezéséről szóló alfejezet egy rövid idézet csupán, ami így aránytalanságot okoz a szövegen belül (63. oldal). A szerzők több szempontból is vizsgálják a fúziót, annak előkészítését, de

a következmények és a visszaemlékezések sem maradnak el, jól illeszkednek a tanulmány egészéhez.

Bicsák Zsanett önálló tanulmánya az óvónőképzéssel foglalkozik (*Óvónőképzés a nyíregyházi főiskolán*). Az óvóképzés sajátos, kifejezetten elhanyagolt terepe a hazai neveléstörténet-írásnak, így ennek a témának a beemelése a kötetbe, úgy vélem, nem pusztán intézménytörténeti szempontból fontos, hanem hiánypótló is egyben. A szerző az első bekezdésben az 1950-es évek óvodapedagógiai történetét mutatja be nagyon röviden (akit a téma érdekel, további kutatásokhoz kap fogódzót). Az alapítás itt is kétlépcsős volt (kihelyezett tagozat, majd önálló intézmény) és ez nemcsak az 1970-es évekre volt jellemző, hanem a rendszerváltás előtti években kiépülő tanárképzőkből szerveződő, majd önállóvá váló intézmények is hasonlóan kezdték meg működésüket. A „diákok felelőssége” (az oktatói sikertelenség okai) egy a tanulmányban idézett beszámolóban olvasható. Arra az ellentmondásra is felhívja a szerző a figyelmet, hogy a már integrált Tanítóképző Intézet vezetője kíváncsún tartotta a felsőfokúvá váló óvóképzést, ám azzal nem számolt, hogy egy fizikailag távol lévő kihelyezett tagozattal bővül majd az intézménye (71. oldal). Mert bár az óvóképző végül is integrálódott a nyíregyházi tanár- és tanítóképzőbe, véleményem szerint a fizikai távolság miatt ez az integráció felemásra sikeredett, hiszen számtalan kérdésben olyan szintű önállóságot élvezett (73. oldal), amelyet általában integrált intézmények nem kapnak. Bicsák kiemeli ugyanakkor, hogy a két intézmény között az ideológiai kapcsolat szoros volt, de az óvóképzőnek nemcsak a Bessenyei-kultusz ápolására (ennek részleteit lásd a következő bekezdésben), hanem a helyi érdekekre is figyelnie kellett (73–74. oldal). A tanulmány tematikailag több rétegű, kiemelendő azonban két motívum:

¹⁶ A helyzet látszólag hasonlít a 2000-ben bekövetkezett országos szintű, de helyi (városi) felsőoktatási integrációra, ám az *nem volt tényleges fúzió*. Pusztán a cégtábla megváltoztatása és a gazdasági átalakulás (integráció) történt meg (bérszámfejtés, bevételek központi újraelosztása stb.), de csak minimálisan valósult meg az oktatók és az óraterhelések optimálisabb elosztása.

az oktatói összetétel és az oktatók tudományos munkássága. Az oktatói összetétel bonyolult témakör, az áthelyezések és kinevezések kapcsán sajnos a miértekre nem kapunk választ a szerzőtől. A tudományos munkáról csupán annyi derül ki, hogy eleinte leginkább csak a szükséges jegyzeteket írták meg az intézet oktatói (79. oldal), aztán 1973-tól már a komolyabb laboratóriumi körülmények között végzett kutatásokra is lehetőség adódott. Úgy vélem, érdemes lett volna részletezni a kutatómunkát, esetleg annak nehézségeiről is szót ejteni.

Bicsák Zsannett és Kissné Rusvai Julianna második közös tanulmányában a főiskola névválasztásával kapcsolatban végzett kutatásokat. A tanulmányból kiderül, hogy 1888-ban egy ifjúsági önképző kör felvette a Bessenyei György nevet és innen eredeztetik a Bessenyei-kultuszt (bár itt nem teljesen pontos a hivatkozás, vélhetően Bánszki István műveire építve állítják ezt). A névválasztás kapcsán az is kiderül a tanulmányból, hogy milyen érvek szóltak – szólhattak – Bessenyei mellett (Szabolcs-Szatmár szülötte stb.). A Bessenyei-kultusz 1949-ig élt „hivatalosan”, utána feloszlott (belügyminisztériumi rendelet alapján)¹⁷ a nevét viselő kör és majdnem 15–20 évet kellett várni arra, hogy felvehesse a nevet a főiskola. A tanulmány részletesen ír a szoboravatásról, a névadó ünnepségről, valamint az irodalmi tanszéken kibontakozó Bessenyei-kutatásokról és végül eljut 2000-ig, az újabb névváltoztatásig (Nyíregyházi Főiskola).

Vincze Tamás a tőle megszokott alapos-sággal,¹⁸ nyíltsággal és kritikai szemlélettel élt az intézmény kutatói aktivitásának megítélésekor, amely az első szövege a tanulmánykötetben (*A nyíregyházi főiskola oktatói az intézmény működésének első év-*

tizedében). A tanárképzés és a főiskola oktatói utánpótlásának kérdésköre nehezen választható el egymástól és talán éppen ennek következtében ezen a téren volt a legellentmondásosabb a helyzet. A „helyi erők” előnyben részesítése és az így kialakuló provincializmus ugyanis nem kedvezett egy másik fontos, a felsőoktatáshoz kapcsolódó követelménynek: a szaktudományos publikálásnak. A tanulmány elején pszichológiai aspektusokat vet fel (mire vágyhat oktatójától a falusi szülők sarja? – 99. oldal), és később már szerepkiteljesedésről és szerepvállalásról ír, véleményem szerint nagyon helyesen. A szerzőnek számtalan nehéz kérdésre kellett választ találnia: honnan rekrutálták az oktatókat (megyei középiskolai tanárok) és miért alkalmazták őket, ezekre pedig őszinte választ kapunk: „*egyszerűen nem volt más meritési bázis*” (100. oldal) – alkalom szüli az orvost és a főiskolai tanárt is. A korszak középiskolai tanárai – már nem a 19. századot írjuk és nem is a 20. század elején vagyunk – ekkorra a mai értelemben vett középiskolai tanárok már, ha tetszik, teljesen professzionalizálódtak: nem publikáltak, nem írtak (tudományos) folyóiratokba és általában nem is volt ilyen törekvésük.¹⁹ Ennek megfelelően lassan ment a kandidátusi fokozatok megszerzése és lassan ment a fokozatokhoz szükséges nyelvtudás elsajátítása is. A kutatói témák száma ugyan jelentős volt (60–80), de az aktív és – a szerző nem mellelesleg irodalmi szavaival élve – „alvó” kutatások számáról nincs külön statisztika (101. oldal). Vincze Tamás kritikusan áll a forrásokhoz is: felhívja az ellentmondásokra és a „bizonyítványmagyarázás” jelenségére is a figyelmet (például Porzsolt István jelentése – 101. oldal, 2. lábjegyzet). Kiemeli a főiskolán

¹⁷ Vö. GOLNHOFER 2004. 39., 41.

¹⁸ Vö. VINCZE 2011.

¹⁹ Sőt, arról is van fogalmunk, hogy a pedagógiai szaksajtó olvasása sem tartozott az általános elfoglaltságaik közé (PÉNZES 2016), ám az okok egyelőre háttérben maradtak.

megjelent Tudományos Közlemények sorozatot, amely elsősorban a helyi oktatóknak biztosított lehetőséget arra, hogy kutatásairól beszámoljanak. A 106. oldalon idézett táblázatból pedig nemcsak a szerző, hanem az olvasó számára is látható az „elit” – a kutató – és a „csak oktató” tanszékek elkülönülése. A tanulmány a sok-sok forrással, a forráskritikával és általában a kritikai szemlélettel példamutató minden neveléstörténeti kutató számára.

Vincze második szövegében a nyíregyházi tanárképző oktatóinak négy tipikus karrierútját tárja fel (*A nyíregyházi főiskola pedagógiatanárai és az intézményben folyó neveléstudományi kutatások az első évtizedben*), továbbá bemutatja, hogy milyen kutatások zajlottak a Neveléstudományi Tanszéken (később Intézetben). Ez az írása több olyan alfejezetet is tartalmaz, amelyet érdemes lenne továbbgondolnia a szerzőnek, és további adatokat gyűjtve egy önálló kutatást végezni belőle, akár prozopográfiai irányba is lehetne nyitnia.²⁰ A főiskolai oktatók sajátos, „alig publikáló” közegének megértéséhez keresett gyakorlati példákat Vincze. Nem kívánja mentegetni az oktatókat az elmaradt publikációkért és fokozatokért – sokan tettek vállalásokat, hogy bölcsészdoktori vagy kandidátusi disszertációt fognak készíteni –, véleménye szerint a háttérben sokkal inkább a korábbi munkahelyek szocializációja nyomán kialakult identitás állhat. Vagyis ők maguk mindenekelőtt oktatóként, tanárként definiálták önmagukat és a szorosan vett kutatás és publikálás nem tartozott ehhez az identitáshoz (136. oldal).²¹ Kiss Tihamér

esete – mai szemmel nézve egészen biztosan – tipikusnak tekinthető: nagy tudós, sok publikációval, tapasztalattal, akit még egy félállásra sem méltatnak, sőt a KLTE-n is mellőzik. Ám Kiss mellőzöttségének mértéke, pontosabban mértékeire is kiter a szerző és két okot is talál. Az első ok a lelkeszi múltban kereshető, a második ok – véleményem szerint közelebb áll a korszak valóságához – Kiss „tudós nagyságában” keresendő: a főiskola vezető oktatói sokszor tudományos fokozatok nélkül álltak az intézmény élén, Kiss Tihamérnek pedig gazdag publikációs listája, sokféle címe-rangja és ebből fakadóan szakmai fölénye volt az – egyetértve a szerzővel –, ami nyomaszthatta a környezetét (126–128. oldal). A tanulmány tehát részletesen bemutatja a Neveléstudományi Tanszéken dolgozók tudományos érdeklődési körét, számot ad publikációs és fokozatszerzési tevékenységükről, ismét nem kerülve el az emberileg és szakmailag kínosabb kérdéseket sem.

Breznysánszky László és Kissné Rusvai Julianna tanulmánya a tanárképzés tartalmi, formai és szervezeti változásairól ad részletes áttekintést (*A pedagógusképzés változásai a főiskolán*). A tanárképzés programváltozásával kapcsolatban megjegyzi, hogy a képzéskorszerűsítések elsősorban politikai és nem szakmai célokat szolgáltak (146. oldal). A szakmai áttekintést 1949/50-nel kezdik és végighaladnak a főbb stációkon egészen az 1970-es évekig. Külön kiemelik a kutatómunkát segítő és támogató Lélektani Tanszék és Laboratórium munkáját, illetve bemutatják ennek előzményeit is, valamint azt az utat, amely a későbbi

²⁰ Mindezt egy hosszú, longitudinális prozopográfiai kutatás keretében vizsgálva lényegében véve egy hátrányos helyzetű vidék oktatói gárdájáról nyerhetnénk az eddigieknél sokkal pontosabb képet, továbbá az oktatói karrierutak további finomítását tenné lehetővé.

²¹ Vincze tesz egy kísérletet, hogy összehasonlítsa a Debreceni Egyetem – akkori nevén a Kossuth Lajos

Tudományegyetemen (KLTE) – Neveléstudományi Tanszékén, majd Intézetében és a Nyíregyházi Tanárképző Neveléstudományi Intézetében folyó kutatói munkát. Ezzel jól érzékelteti a tudományegyetem és a főiskola oktatói közti identitáskülönbséget. Utóbbiak kutatóként, előbbieket inkább oktatóként definiálták magukat.

Lélektani Tanszék és az oktatástechnika megalapításához vezetett (a kor sajátosságai szerint, minisztériumi engedéllyel). A tanulmány tágabb kitekintéssel élt, így szóba kerül az 1972-es párthatározat, az 1978-as tanterv és az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága (151. oldal). Itt sajnos nem hivatkoznak sem Báthory Zoltán,²² sem Trencsényi László²³ vonatkozó szövegeire, amelyek más-más szempontból ugyan, de megvilágítanak egy fontos és meghatározó (az 1989-es rendszerváltáson túlnyúló) korszakot. Az egységes 5 éves (általános) tanárképzés víziója már az 1970-es évek második felében, az 1980-as évek elején megjelenik. Igaz, az akkor meghatározó politikai erő nem tesz lépéseket ennek megteremtése érdekében, ennek a korántsem egyszerű történetnek egy olvasata szépen kirajzolódik a tanulmányban. A szerzők természetesen nem állnak meg az 1980-as éveknél, hanem továbbmennek és eljutnak a 2000-es évekig, részletesen elemzik az 1997. évi 111. számú kormányrendeletet, amely már egy új típusú tanárképzést készített elő. A tanulmányt a beregszászi „kihelyezett” képzés történeti vázlata zárja.

A kötet utolsó előtti tanulmányát jegyző szerzők (Breznyánszky László és Vincze Tamás) a főiskolai képzés egy speciális, a laikusok számára még napjainkban is nehezen érthető területével foglalkoztak, ez pedig a pedagógia szak (*Pedagógia szak a főiskolán. Szak, amely a pedagógusmesterség kiterjesztett szaktudására épül*). Azért nehezen érthető, mert a közvélemény nem tudja, hogy „Az oktatás irányítói úgy ítélték meg, hogy a közoktatási reformok tartalmi és módszertani munkájának folyamatos fejlesztése az átlagosnál szélesebb és elmélyültebb pedagógiai felkészültségű szakembereket igényel.” (171. oldal; kiemelés tőlem – P. D.). Ugyan

napjainkban sokan neveléstudományból doktorálnak – jobb esetben tanárszakkal, rosszabb esetben tanári képesítés nélkül²⁴ –, ennek okán órákat is tarthatnak a tanárképzésben – például didaktikát, nevelélméletet, nevelésfilozófiát stb. –, amire azonban nincsen szakképesítésük. A tanárképző főiskoláknak nem engedtek pedagógia szakot indítani és ez alól csak két intézet volt kivétel: a pécsi és a nyíregyházi tanárképző, amelyek 1972-ben indíthattak pedagógia szakot (167–168. oldal). A szerzőpáros összehasonlíttja az egyetemi képzéssel a főiskolai pedagógia szakos képzést, kiemelve a különbségeket (mely tantárgyakat hagyták el a főiskolán és melyeket emeltek be – 169. oldal). A pedagógia szak elsősorban az oktatói utánpótlást hivatott segíteni, hiszen ahogy a szerzők megjegyzik: „*a kutatóhelyeken számos olyan oktató, kutató kapott helyet, akiknek nem volt a pedagógusképzésben megszerezhető tudáson túli rálátása a neveléstudományi kutatások, fejlesztések hazai és nemzetközi eredményeire*” (171. oldal). Megítélésem szerint a probléma napjainkban is fennáll.²⁵ A tanulmány szól a szakindítás nehézségeiről is, a kapkodásról („permanens reformláz”), vagy éppen a tanulmányi kirándulások megszervezéséről, annak nehézségeiről (176. oldal). A tanulmány végén pedig az első évfolyamok és a szak népszerűségéről olvashatunk, valamint a szöveg minimálisan érinti a szak 1990-es évek eleji megszüntetését, majd 2010-ben az újraindítás „tapasztalatait”.

²⁴ Általában a szükség – a tanárképzésben való tanítás – és/vagy a „könnyebbik út” választása jellemzi a neveléstudományi doktorátusokat és ez nemcsak napjainkra igaz, hanem így volt az 1920-as években is (vö. VINCZE 2011). A problémával részletesen foglalkozik Zibolen Endre is Sarkadi Lászlóval közös „beszélgetős” könyvükben: SARKADI 1988. 109–112., 186.

²⁵ Ezen pedig vajmi keveset segít a PhD-képzésben megjelenő „neveléstudományt alapozó” tantárgy.

²² BÁTHORY 2001.

²³ TRENCSENÝI 2011.

A kötetet végül Holik Ildikó statisztikai adatokra épülő tanulmánya zárja (*Pedagógusképzés a Nyíregyházi Főiskolán a statisztikák tükrében*). Holik is az évkönyvek adatait vette alapul a számításaihoz, ennek megfelelően a korábban már olvasható történeti elemzést támasztotta alá empirikusan, valamint mikrotörténeti keretbe ágyazva „igazolta” az 1990-es évek fokozatos felsőoktatási expanziójának nyíregyházi lecsapódását. A statisztikai adatok értelmezését táblázatok és grafikonok segítik. Holik nem áll meg 1990-nél, hanem egészen 2011-ig elemzi az adatokat, vagyis 11 évvel a Nyíregyházi Főiskola megalakulása után létrejövő tendenciákat is beemel a

szövegbe, így valójában egy ötvenéves periódust átfogó statisztikai elemzést ad. A tanulmány erénye, hogy a több évtizedes távlatnak köszönhetően világossá válik, hogy miként érdemes felhasználni a statisztikai adatokat történeti elemzésekhez és ezek hogyan alkalmazhatók bizonyos történeti jelenségek igazolására.

Az iskolaalapítás és -fenntartás, majd az oktatói és kutatói identitás keveredésének bemutatása nemcsak a tanárképzés és egy intézmény történetéhez járul hozzá, hanem egyben a 20. század sajátos tendenciáit, a Kádár-rendszer egy korszakának jellegzetességeit és mentalitását is bemutatja.

Pénzes Dávid

IRODALOM

- BÁTHORY 2001 BÁTHORY Zoltán: *Maratoni reform: a magyar közoktatás reformjának története, 1972–2000*. Budapest, 2001.
- BREZSNYÁNSZKY 2014 BREZSNYÁNSZKY László: A többször jubiláló 50 éves nyíregyházi főiskola. *Gerundium* 5. (2014):1–2. 206–210.
- DANCS 1979 *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Szerk. DANCS Istvánné. Budapest, 1979.
- DANCS 1988 *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945–1949)*. Szerk. DANCS Istvánné. Budapest, 1988.
- DARVAI 2011 DARVAI Tibor: A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra* 21. (2011):6–7. 71–86.
- DONÁTH 2008a DONÁTH Péter: *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon, 1945–1960*. Budapest, 2008.
- DONÁTH 2008b DONÁTH Péter: *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958*. Budapest, 2008.
- DONÁTH 2012 *Sorsfordító mozzanatok. A magyarországi kisgyermekkorai nevelőképzés, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az ELTE TÖK és épülete történetéből*. Szerk. DONÁTH Péter. Budapest, 2012.
- GOLNHOFFER 2004 GOLNHOFFER Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*. Iskolakultúra. Pécs, 2004.
- HORVÁTH – ZIBOLEN 1975 *30 év neveléstudomány és művelődéspolitikai. A Magyar Pedagógiai Társaság gyűjteménye felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából*. Szerk. HORVÁTH Márton – ZIBOLEN Endre. Budapest, 1975.

- KARDOS 2007 KARDOS József: *Iskola a politika sodrásában (1945–1993)*. Budapest, 2007.
- KARDOS – KORNIDESZ 1990 KARDOS József – KORNIDESZ Mihály: *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből, 1945–1953*. 1–2. kötet. Szerk. KARDOS József – KORNIDESZ Mihály. Budapest, 1990.
- KISS – VAJDA 2010 KISS Róbert Károly – VAJDA Tamás: *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928–1947)*. Szerk. KISS Róbert Károly – VAJDA Tamás. Szeged, 2010.
- KNAUSZ 1985 KNAUSZ Imre: *A szocialista közoktatás-politika kialakításának első kísérletei Magyarországon a felszabadulás után*. Doktori disszertáció. Budapest, 1985.
- KNAUSZ 1994 KNAUSZ Imre: *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1994.
- KOVÁCS–PÖCZE 1988 KOVÁCS Éva – PÖCZE Gábor: *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. Viták az iskola államosításáról*. Budapest, 1988.
- LADÁNYI 1989 LADÁNYI Andor: *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Budapest, 1989.
- MÉSZÁROS 2014 MÉSZÁROS György: *Szubbkultúrák és iskolai nevelés. Narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Veszprém, 2014.
- MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY 2005 MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, 2005.
- MIKÓ 2008 MIKÓ Zsuzsanna: Az iskolák államosításának politikai előkészítése. *Kommentár* 3. (2008):6. 40–49.
- NAGY 2000 NAGY Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, 2000.
- NAGY 2012 NAGY Péter Tibor: *Oktatás -történet, -szociológia*. Veszprém, 2012.
- OROSZ–IFJ. BARTA 2012 OROSZ István – IFJ. BARTA János: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. OROSZ István – IFJ. BARTA János. Debrecen, 2012.
- PAPP 2014 PAPP Klára: *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I*. Szerk. PAPP Klára. Debrecen, 2014.
- PÉNZES 2016 PÉNZES Dávid: A hazai pedagógia szaksajtó-kutatás történetéhez: a Pedagógiai Szemle genezise. *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció* 4. (2016):3. 36–48.
- PUKÁNSZKY 2008 PUKÁNSZKY Béla: *A neveléstörténet-írás új útjai*. Szerk. PUKÁNSZKY Béla. Budapest, 2008.
- SARKADI 1988 SARKADI László: *Beszélgetés dr. Zibolen Endrével*. Budapest, 1988.

- SOMOGYVÁRI 2012 SOMOGYVÁRI Lajos: Tankönyv és taneszköz a képeken. *Iskolakultúra* 22. (2012):12. 71–77.
- SZABOLCS 1999 SZABOLCS Éva: *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868–1890*. Budapest, 1999.
- SZABOLCS 2006 *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Szerk. SZABOLCS Éva. Budapest, 2006.
- SZABOLCS 2011 SZABOLCS Éva: *Gyermekből tanuló. Az iskolás gyermek, 1868–1906*. Budapest, 2011.
- TRENCSENYI 2011 TRENCSENYI László: *A maratoni sereg*. Budapest, 2011.
- VÁG 1967 *A marxista pedagógia története dokumentumokban. A marxizmus-leninizmus klasszikusai a nevelésről*. 1. kötet. Szerk. VÁG Ottó. Budapest, 1967.
- VÁG 1971 *A marxista pedagógia története dokumentumokban. A munkásmozgalom pedagógiai törekvései a tőkésországokban*. 2. kötet. Szerk. VÁG Ottó. Budapest, 1971.
- VÁG 1977 *A marxista pedagógia története dokumentumokban. A szovjet nevelésügy története 1945-ig*. 3. kötet. Szerk. VÁG Ottó. Budapest, 1977.
- VINCZE 2011 VINCZE Tamás: *Karrierutak és iskolateremtés a XX. század első felének magyar neveléstudományában*. Doktori disszertáció. Debrecen, 2011.

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

Ács Marianna	egyetemi adjunktus PTE BTK Neveléstudományi Intézet Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék
Csibi Norbert	egyetemi adjunktus PTE BTK Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszék
F. Dárdai Ágnes	professor emerita PTE BTK Neveléstudományi Intézet Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola
Hecker Henrietta	segédlevéltáros MNL Tolna Megyei Levéltára
Kissné Bodor Tímea	segédlevéltáros MNL Csongrád Megyei Levéltára
Kőfalviné Ónodi Márta	főlevéltáros MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára
Lázár Gyula	professor emeritus PTE ÁOK Anatómiai Intézet
Pénzes Dávid	doktorjelölt Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola kollégiumi nevelőtanár Káldor Miklós Kollégium
Szalma Baksi Tímea	segédlevéltáros MNL Csongrád Megyei Levéltára
Turbucz Péter	segédlevéltáros MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
Vajda Tamás	igazgató SZTE Levéltára